ISSN 0206-4340

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајҹан мәктәби“ журналына әлавә

1986 4

Scanned with MOBILE SCANNER

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

1954-чү илдән чыхыр

ОКТЈАБР—ДЕКАБР

1986

№ 4 (128)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајҹан мәктәби» журналына әлавә

БУ НӨМРӘДӘ:

Кечид дөврүндә програм вә дәрсликләрлә ишин тәшкилинә даир 3

Методика вә иш тәҹрүбәси

Б. Бағыров — Р. Рзанын «Ленин» поемасынын тәдрисинә даир 6
Ә. Әфәндизадә, Ф. Һәсәнов — Фонетикаја даир тарихи мә'луматларын верилмәси имканлары вә јоллары һаггында 13
В. Гурбанов, М. Сәфәров, Һ. Гафаров — Азәрбајҹан дили дәрсләриндә фәнләрарасы әлагәдән истифадәнин нәзәријјәси вә тәҹрүбәсинә даир . . . 18
С. Вәлијев — Азәрбајҹан дилинин тә'лиминдә синонимика үзрә ишләрин бә'зи мәсәләләри һаггында 22
А. Әлијев — Н. Кәнҹәви јарадычылығында әмәк тәрбијәси вә тәсвири сәнәт . 24
Н. Әһмәдов — Әдәби јарадычылығын өјрәдилмәсиндә үслуб хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы 27
А. Иманов — Грамматик суаллар синтактик тәһлил васитәси кими 32
Ш. Һүсејнов — Азәрбајҹан дилиндә бә'зи лексик ваһидләрин грамматикләшмәси һаггында 35
Н. Мәммәдова — Дил-әдәбијјат мүәллими вә пешәјөнүмү тәрбијәси 37
А. Ибајев — Мәктәбдә Ү. Һаҹыбәјовун публисистикасындан истифадә 42
Ф. Әлијев — Јазылышы чәтин сөзләрин өјрәдилмәси тәҹрүбәсиндән 46

Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили

Ш. Меһдијев — Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилиндән јени сөзләрин өјрәдилмәсини неҹә тәшкил едирәм 47

Синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар иш

С. Рүстәмова — Бејнәлмиләл тәрбијәдә Низами әсәрләриндән истифадә . . . 48

Нәзәри гејдләр

Н. Абдуллајева — Лексик вә грамматик әһәмијјәтли бә'зи шәкилчиләрин сәрһәдләнмәсинә даир 52
М. Гијасбәјли — Омонимләрин өјрәнилмәсинә даир 54
Р. Рәҹәбова — Бир дүзәлтмә фе'л типи һаггында 56

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Һ. Мухтаров — Ана дили вә тәрҹүмә 58

Мараглананлар үчүн

С. Овчинникова — А. С. Пушкин вә ушаглары 62

Бизим иш јолдашларымыз

И. Јусифоғлу — 100 јашлы мәктәбин ағсачлы мүәллими 68

* * *

1986-чы илдә «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсиндә дәрҹ олунмуш материаллар 70

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 4, 1986-чы ил.

Scanned with MOBILE SCANNER

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДЕБИ...
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 4 (128), 1986.

В НОМЕРЕ:

Об организации работы с программами и учебниками в переходном периоде 3

Методика и опыт работы

Б. Багиров — О преподавании поэмы Р. Рзы «Ленин» 6
А. Эфенди-заде, Ф. Гасанов — О возможностях и путях передачи исторических сведений по фонетике . . . 13
В. Курбанов, М. Сафаров, Г. Кафаров — О теории и практике использования межпредметных связей на уроках азербайджанского языка 16
С. Велиев — О некоторых вопросах работ по синонимике в обучении азербайджанскому языку 22
А. Алиев — Трудовое воспитание и изобразительное искусство в творчестве Н. Гянджеви . . . 24
Н. Ахмедов — Учет стиматического особенностей в изучении художественного творчества . . . 27
А. Иманов — Грамматические вопросы — как средство синтаксического анализа . . . 32
Ш. Гусейнов — Грамматизация некоторых лексических единиц в азербайджанском языке . . . 35
Н. Мамедова — Учитель языка и литературы и профориентационного воспитание . . . 37
А. Ибаев — Использование публицистики У. Гаджибекова в школе . . . 42
Ф. Алиев — Из опыта обучения правописанию трудных слов 46

Азербайджанский язык в русских школах

Ш. Мехтиев — Как организовать изучения новых слов азербайджанского языка в русских школах . . . 17

Внеклассная и внешкольная работа

С. Рустамова — Произведения Низами в интернациональном воспитании 48

Теоретические заметки

Н. Абдуллаева — О границах некоторых окончаний, имеющих лексическое и грамматическое значение . . . 52
М. Гиясбейли — Об изучении омонимов . . . 54
Р. Раджабова — Об одном производном глаголе . . . 56

В помощь самообразования учителя

Г. Мухтаров — Родной язык и перевод . . . 58

Для интересующихся

С. Овчинникова — А. С. Пушкин и его дети . . . 62

Наши товарищи по работе

Н. Юсифоглы — Седой педагог 100-летней школы . 68

* * *

Материалы опубликованы в сборнике «Преподавание азербайджанского языка и литературы» за 1986 год . . . 70

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.
Телефоны: 93-13-45, 32-37-33.

Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

Кечид дөврүндә програм вә дәрсликләрлә ишин тәшкилинә даир

Чари тәдрис илиндән өлкәмизин, о чүмләдән республикамызын бүтүн үмумтәһсил мәктәбләриндә јени тәдрис планларынын тәтбигинә башланылмышдыр. Мәктәб ислаһатынын тәләбләринә ујғун олараг бу тәдбир мүәјјән мәрһәләләр үзрә һәјата кечириләчәк. Индики мәрһәләдә алтыјашлылардан ибарәт I-чи синиф вә һазыркы IV синиф (онбириллик мәктәбин V синфи) јени тәдрис планы илә ишләмәјә кечмишдир. Нөвбәти тәдрис илиндә II вә V синифләр дә бу системә гошулачаг. Ејни ардычыллыгла 1988—1989-чу тәдрис илиндә дикәр синифләрин дә јени тәдрис планы үзрә ишләмәјә кечмәләри баша чатдырылачаг. Алтыјашлылар һазыркы I синифдән IV синфә чатдыгда, јә'ни онлар ибтидан мәктәбин сон синфинә гәдәм гојдугда мөвчуд IV—X синифләр сыра нөмрәсинә мүгабил олараг V—XI (јә'ни V, VI, VII вә с.) синифләр адланачаг.

Һәлә бир нечә ил давам едәчәк бу кечид дөврүндә онбириллик мәктәбдә өјрәнилмәси нәзәрдә тутулан бә'зи јени фәнләр дә индидән тәдрис планларына дахил едилмишдир; бу илдән I синифдә «Әтраф аләмлә танышлыг», IX, X синифләрдә «Информатика вә һесаблама техникасынын әсаслары», IX синифдә ејни заманда «Аилә həјатынын етика вә психолокијасы» фәнләринин тәдрисинә башланылмышдыр.

Демәк, чари илдән тәтбигинә башланылмыш јени тәдрис планына һәләлик кечид дөврү үчүн характерик олан сәнәд кими јанашылмалыдыр.

Јени тәдрис планларынын тәтбигинә кечилмәсини, ајдын мәсәләдир ки, програм вә дәрсликләрин јениләшдирилмәси проблеминдән ајры тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил.

Мә'лум олдуғу үзрә, бүтүн тә'лим фәнләринә аид програмларын јенидән тәртиб едилмәси ишинә мәктәб ислаһаты һаггындакы гәрарын һәјата кечирилмәсинин илк дөврләриндән башланылмышдыр. Дикәр фәнләрлә јанашы, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринә аид тә'лим програмлары да ислаһатын тәләбләри бахымындан әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилдидән вә бәјәниләрәк чап едилдикдән сонра мүәллимләрә чатдырылмышдыр. Алтыјашлылардан ибарәт биринчи синифләр јени тәдрис планы, јени програмларла јанашы, јени дәрсликләрлә ишләмәјә кечмишдир. Алтыјашлылардан башлајан нөвбәти синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» вә «Оху» дәрсликләринин һазырланмасы иши дә, әсасән, баша чатдырылмышдыр. V—IX (һазыркы IV—VIII) вә X—XI (һазыркы IX—X) синифләр үчүн Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринә аид дәрсликләр, мә'лум олдуғу кими, мүсабигә јолу илә јазылачаг стабил елми-нәзәри вә методики сәвијјәдә—ислаһатын тәләбләринә чаваб верә билән дәрсликләрин јарадылмасы, јениләшдирилмәси исә е'тираф етмәлијик ки, мүәјјән вахт тәләб едир. Буна көрә дә јени програмла тә'лим ишини бир нечә ил көһнә дәрсликләрдән истифадә етмәклә апармаг лазым кәләчәк. Әлбәттә, бунун мүәллимләр үчүн мүәјјән чәтинликләр јарадачағыны инкар етмәк олмаз. Партија вә һөкумәтимиз бу чәтинликләрин өһдәсиндән кәлмәкдә өз пешәсинин устасы олан габагчыл мүәллимләрә архаланыр. Белә мүәллимләр исә биздә јүзләрләдир. Үмид етмәк олар ки, һәмин мүәллимләрин сә'ји вә габагчыл тәчрүбәси гаршыја гојулмуш вәзифәләри мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәкдә башга мүәллимләрин дә ишинә тәкан верәчәкдир. Кечид дөврүнүн чәтинликләри илә әлагәдар олараг јени програмларла ишләмәјә даир бә'зи

Scanned with MOBILE SCANNER

төвсиjәләр һазырланыб муәллим... чатдырылмыш, методист алимләримиз мәтбуатда бир сыра мәгаләләрлә чыхыш етмишләр. Бу имкандан истифадәjә диггәти даһа да артырмаг нәзәрдә тутулмушдур.

Јухарыда гејд едилдиjи кими, чари тәдрис илиндә натамам орта мәктәбин IV синфи (онбирилик мәктәбин V синфи) јени тәдрис планы вә о чүмләдән јени програмла ишләмәjә кечмишдир. Бунунла әлагәдар олараг һәмин синифдә (јени програм үзрә V синифдә) һәфтәлик дәрс саатларынын мигдары икинчи јарымилдә дә 5 саат муәjjәнләшдирилмишдир. Күман етмәк олар ки, бу синифдә мөвчуд дәрсликдән («Азәрбаjчан дили», IV синиф үчүн, «Маариф» нәшриjjаты, 1984, 1985) истифадә едән мүәллим вә шакирдләр бир о гәдәр дә чидди чәтинликләрлә гаршылашмаjачаглар, чүнки һәмин дәрслик һазыркы вәзиjjәтиндә јени програмын тәләбләринә, әсасән, уjғун кәлир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбаjчан дилиндән јени програмын мәзмуну вә структуру, әслиндә, мөвчуд програмдан кәскин суРәтдә фәргләнмир. Лакин фәргләнән чәһәтләри дә аз дејил. Бу барәдә «Азәрбаjчан дили вә әдәбиjjат тәдриси» мәчмуәсинин 1986-чы ил. 2-чи нөмрәсиндә (сәһ. 5—9) нисбәтән әтрафлы мә'лумат верилмишдир. Бунлары нәзәрә алараг мүәллимләримиз дикәр синифләрдә дә Азәрбаjчан дилиндән јени програмла ишләмәjә сә'ј көстәрмәлидирләр. Бу синифләрдә јени програмын башлыча методик идејаларыны һәјата кечирмәк даһа вачиб һесаб едилмәлидир. Әлбәттә, кечид дөврүндә, нечә дејәрләр, муәjjән будрәмәләрә мә'руз галан мүәллимләр дә олачаг. Белә һалларда онлар өз сәһвләрини тәһлил едиб сонракы фәалиjjәтләри үчүн мүәjjән нәтичәләр чыхармаға чалышмалыдырлар ки, јени програмла ишләмәjин методикасына даһа мүкәммәл jиjәләнә билсинләр.

Јени тәдрис планында мөвчуд IV синифдә, әввәлки илләрдән фәргли олараг, әдәбиjjатын тәдрисинә һәфтәдә 3 саат вахт аjрылмышдыр. Һәмин синифдә әдәбиjjат фәнни јенилләшдирилмиш програмын V синфи үчүн нәзәрдә тутулмуш тә'лим материаллары әсасында тәдрис едилмәлидир. Мүәллимләримиз бу синифдә (IV) бир мүддәт әдәбиjjатдан да јени програм вә

лар. Дәрсликдә чәми 70 саатлы тә... лим материалы әһатә едилмишдир... Бәс галан 35 дәрс саатларыны һа... ишләрә сәрф етмәк лазымдыр?

Әввәлән, гејд етмәк лазымдыр ки, програмда дәрс саатларынын аjрылмасына бахмаjараг, јени програмда V синиф үчүн нәзәрдә тутулмуш тә'лим материалларынын мәзмуну илә мөвчуд IV синифдә өjрәнилән материалларын мәзмуну арасында бир о гәдәр дә кәскин фәрг јохдур. Һәмин материаллардан бир чохунун тәдрисинә даһа артыг вахт артырмаг имканындан истифадә едилмәлидир. Мәсәлән, «Ағ атлы оғлан» нағылы үзәриндә ишә 2 саат; «Ана үрәjи, даг чичәји» һекаjәси үзәриндә ишә 1 саат; Һә... мидән сечилмиш парчаларын өjрәдилмәсинә 2 саат; «Көч» һекаjәсинин т... рисинә 1 саат; «Октjабр», «Алаj оғлу» «Ики саат» бәдии мәтнләриндән һ... биринин өjрәдилмәсинә 1 саат ва... артырылдығы нәзәрә алынмалыдыр.

IV синиф үчүн мөвчуд дәрслик... әлавә оху мәгсәди илә верилмиш б... зи әсәрләр јени програмда (V синиф... тә'лим материаллары сырасына к... рилмиш вә онларын тәдрисинә му... јән вахт аjрылмышдыр; мәсәлән: «Б... бәкин анды»—2 саат, «Икид рәсси... —1 саат вә с.

Јени програмда көстәрилмиш е... әсәрләр дә вар ки, онлар мөвчуд дә... ликдә јохдур. Һәмин әсәрләри мә... вә ја дикәр китабханалардан әлдә е... онларын охунмасы вә мәзмуну үзә... дә иш апарылмасыны тәшкил ет... вачибдир. Һәр бир муәллим она и... олмалыдыр ки, програмда вери... әсәрләр шакирдләр тәрәфиндән е... нилсин.

Галан саатлары исә нитг инкиша... үзрә ишләрә (шифаһи вә јазылы) с... етмәк мәсләһәт көрүлүр.

Кечид дөврүнүн илк нәтичә... көстәрир ки, мүәллимләримизин ... риjjәти јени програмларла тә'лим ... нин тәшкилинә чидди сә'ј көст... өз вәзифәләрини мәс'улиjjәтлә јер... јетирмәк үчүн бүтүн гүввә вә бача... ларыны сәрф едирләр. Лакин бә'зи... ри һәлә дә заманын тәләбләри... кеРидә галмагда давам едир, өз ф... лиjjәтләрини јенидән гурмага лазы... әзмкарлыг көстәрмирләр. Бә'зи м... тәбләрдә јени тәдрис планлары ...

програмларынын тәтбигиндә Азәрбаjчан дили вә әдәбиjjат тә'лиминә рәһбәрлик едән халг маарифи органлары ишчиләринин вә мәктәб рәһбәрләринин кобуд сәһвләрә јол вермәләри исә чидди тәшвиш оjадыр. Мәсәлән, мә'лум олмушдур ки, бә'зи мәктәб рәһбәрләринин билмәмәси үзүндән мүәллимләр програм вә дәрсликләрдән дүзкүн истифадә етмәмишләр. Белә ки, мөвчуд V синифдә јени програмын V синиф үчүн (кәләчәjин V синфи үчүн) нәзәрдә тутулмуш материалларыны тә'лим етмәjә башламыш, јалныз I рүбүн сонларында баша дүшмүшләр ки, онлар јенидән IV синфин материалларыны тәдрис едирләр (һәмин синфин дәрслиjи үзрә). Јахуд бә'зи мәктәб директорлары јени програм үзрә IX синифдә Азәрбаjчан дилинә 2 саат вахт аjрылмасы фактындан нәтичә чыхараРаг мөвчуд IX синифдә дә бу фәннә

аид мәшғәләләрә ики дәрс сааты аjрылмағы «мәгсәдәуjғун» һесаб етмишләр. Бә'зи јазыларда методкабинет мүдирләри исә көстәриш вермишләр ки, мүәллимләр, V—VIII синифләрдә Азәрбаjчан дилиндән јени програма гәтиjјән истинад етмәмәлидирләр.

Үмумтәһсил мәктәбләринин V—IX синифләри үчүн Азәрбаjчан дили, V—XI синифләри үчүн әдәбиjjат програмлары «Азәрбаjчан дили вә әдәбиjјат тәдриси» мәчмуәсиндә (1985, № 2, 3) дәрч едилмишдир.

Азәрбаjчан ССР Маариф Назирлиjи мүәллимләрә көмәк мәгсәдилә јерләрә бир сыра төвсиjәләр, методик материаллар көндәрмишдир. Бүтүн ХМШ-лар, онларын методкабинетләри Азәрбаjчан дили вә әдәбиjјат мүәллимләринә јени програмларда ишләмәк гајдаларыны өjрәтмәлидирләр.

●

Scanned with MOBILE SCANNER

Р. Рзанын «Ленин» поемасынын тәдрисинә даир

Бағыр БАҒЫРОВ

Һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин профессору, филолокија елмләри доктору

Үмумтәһсил мәктәбләри үчүн тәртиб олунмуш әдәбијјат програмында даһи рәһбәр вә дүнјада биринчи сосиалист дөвләтинин баниси В. И. Ленинә һәср олунмуш әсәрләрин тәдриси хүсуси јер тутур. Бу олдугча тәбиидир. «Бу дүнјанын ән бөјүк вә һәгиги инсаны» (М. Горки). В. И. Ленинин образы бөјүмәкдә олан кәнч нәслә ән али һиссләри вә јүксәк гајәләри ашыламагдан өтрү мүәллимләримизә зәнкин материал верир. Гејд едәк ки, Иличин кими бир ингилаб даһисиндән, онун олдугча мә'налы вә ибрәтамиз һәјат јолундан, мәзлум бәшәријјәтин сәадәти уғрундакы мисилсиз фәалијјәтиндән сөһбәт ачмаг үчүн мүәллим дәрин нәзәри билијә, кениш дүнјакөрүшүнә, педагожи-методик һазырлыға малик олмалыдыр. Мүәллим белә бир мүһүм чәһәти нәзәрә алмалыдыр ки, М. Горки вә В. В. Мајаковскидән тутмуш Чилидән Пабло Неруда, түрк коммунист шаири Назим Һикмәт, Франсадан Луи Арагон вә дүнјанын бүтүн гитәләриндә јазыб-јарадан бир чох көркәмли сөз усталары бу әзиз вә доғма инсанын һәјат вә ингилаби фәалијјәтинә мүрачиәт етмиш, дүнјада бәдии Ленинианасыны зәнкинләшдирән сәнәт нүмунәләри јаратмышлар. Бу Ленинпананын јаранмасында вә јени-јени әсәрләрлә долгунлашмасында Азәрбајчан шаир вә јазычыларынын да өзүнәмәхсус пајы вардыр.

Даһи Ленинин һәјаты вә ингилаби фәалијјәти башга сөз сәнәткарлары кими халг шаири Рәсул Рза үчүн дә әсл илһам мәнбәји олмушдур. Хүсусән 30-чу илләрдә поезијанын Ленин вә ингилаб мөвзусуна фәал мүрачиәт етмәсинин дәрин мә'насы вар иди. Бунунла поезија јени, ингилаби гәһрәмана олан гүввәтли мејлини бүрузә верирди. «Совет поезијасы ингилаби, онун идеал вә перспективләрини доғру баша дүшдүјүнү нүмајиш етдирәрди, ингилаби кәрчәклијин ин'икасы үчүн даһа мүкәммәл бәдии васитәләр ахтарыб тапырды. Ленин јени, сосиалист епохасы инсанынын реал тәчәссүмү иди, онун образы гәһрәманлыг характерини ахтармаг јолларыны көстәрирди» (А. А. Михајлов. Јединство рожденије в борьбе и труде. М., 1972, сәһ. 147).

Азәрбајчан совет ше'риндә Ленин образына мүрачиәт дә мәһз белә бир мә'на вә әһәмијјәт кәсб етмишдир. Буну Рәсул Рзанын поемасынын тимсалында ајдын көрмәк мүмкүндүр. Һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, Азәрбајчан поезијасында даһи Ленинин даһа камил, даһа јеткин бәдии образыны јаратмаг сәадәти Рәсул Рзаја нәсиб олмушдур. Шаир бу мөвзуја бүтүн јарадычылыг боју һазырлашмышдыр. Мәһз буна көрә дә мүәллим әсәри охутмаг вә мәзмунуну өјрәтмәклә кифајәтләнә билмәз. Ленинин даһилијини, онун бәшәријјәт гаршысындакы мисилсиз хидмәтләринин бәдии сөзүн күчү васитәсилә шакирдләрә шүурлу сурәтдә дәрк етдирмәк, кәнчлијин мә'нәви чәһәтдән зәнкинләшмәсини диггәт мәркәзиндә сахламаг, оғлан вә гызларымызда сосиалист һәгигәтинә инам јаратмаг кими вачиб иш мүәллимин кәркин әмәјинин нәтичәсиндә јеринә јетирилмәлидир.

Тәсадүфи дејилдир ки, X синифдә Р. Рзанын һәјат вә јарадычылығынын өјрәнилмәси үчүн нәзәрдә тутулан алты саатын дөрд саатыны «Ленин» поемасынын тәдрисинә ајрылмасы мәсләһәт көрүлүр. Синфин јаш вә билик сәвијјәси мүәллимә имкан верир ки, поеманын охунушуна башламаздан габаг Рәсул Рзанын јарадычылығында бу мөвзунун јерини шакирдләрин һафизәсинә һәкк етмәк вә әввәлки мә'луматлары јада салмаг мәгсәдилә әввәлчәдән нәзәрдә тутулмуш суаллар әсасында мүсаһибә апарсын.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, чох һалда бә'зи мүәллимләр «Ленин» поемасынын охусу, «тәһлили» илә иши мәһдудлашдырыр, үмуми сөзләрлә әсәрин идеја-сијаси әһәмијјәти барәдә мә'лумат верирләр. Ән әсас гүсур будур ки, мөвзу әввәлки синифләрдә өјрәдилән материаллардан тәчрид олунмуш һалда синфә тәгдим едилир. Һалбуки шаирин јарадычылығында Ленин мөвзусунун гырмызы хәтлә кечдији барәдә сөһбәтин апарылмасы, ашағы синифләрдә өјрәнилән әсәрләрин үмумиләшдирилиб нәзәрә чатдырылмасы, поетик парчаларын һафизәләрдә нә дәрәчәдә јашамасынын мүәјјәнләшдирилмәси дәрсин даһа чанлы вә сәмәрәли кечмәсини тә'мин етмәклә јанашы, шакирдләрдә фәннә марағы артырыр, шүуру фәаллашдырыр, мөвзуја чидди мүнасибәт тәрбијә едир, мәктәблиләрдә дүшүнмәк, кечмишдәкиләри јада салмаг тәшәббүсүнү күчләндирир, ән вачиби исә нәзәрдә тутулан поеманын даһа дәриндән мәнимсәнилмәсинә зәмин јарадыр.

Шакирдләр IV синифдә Р. Рзанын «Доғма, әзиз партија» ше'рини өјрәнмиш, Сәид Рүстәмовун һәмин ше'рә бәстәләдији маһныны динләмиш, V синифдә «Ленин» ше'рини мүталиә етмиш, VI синифдә исә поемадан бир парча («Мән һансы бир инсана...») охумуш вә мәнимсәмишләр. Бундан әлавә, IX синифдә Азәрбајчан совет әдәбијјатына аид ичмалда «Бали адасында Ленинлә көрүш» ше'ри барәдә мә'лумат алмышлар. X синифдә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илк илләрдә әдәбијјат барәдәки ичмалда «Ленин» поемасы поезијамызын бөјүк наилијјәти кими онлара тәгдим олунмушдур.

Дејиләнләри нәзәрә алараг мүәллим јени мөвзунун шәрһинә зәмин јаратмаг мәгсәдилә синиф гаршысында ашағыдакы суаллары гоја биләр:

— Азәрбајчан шаир вә јазычыларынын Ленинә һәср етдикләри әсәрләри саја биләрсинизми? Бунлардан һансыларыны охумусунуз?

— Рәсул Рзанын Ленин вә партијаја аид јаздығы ше'рләри барәдә ким данышар?

— «Мән һансы бир инсана...» парчасы «Ленин» поемасынын һансы фәслиндән көтүрүлмүшдүр? Бурада даһи рәһбәр кимләрлә мүгајисә едилир вә бу бәнзәтмәләрдә мәгсәд нәдир?

— «Бали адасында Ленинлә көрүш» ше'ри нәдән бәһс едир? Ше'рин гәләмә алынмасында әсас мәгсәд нәдир?

— Ленин һаггында охудуғунуз ше'рләрдән әзбәр деја биләрсинизми?

— Даһи рәһбәрә үмумхалг мәһәббәтинин әсас сәбәби нәдир? Ленин идејаларынын тәнтәнәси барәдә ким данышар?

Мүәллим һәмин суаллара мүвафиг чаваблар алыб әлавәләр едир, синфин мөвзу әтрафындакы тәсәввүрүнү мүәјјәнләшдирир. Охуја башламаздан әввәл мүәллимин поема вә онун шаиринин јарадычылығында, үмумән совет поезијасындакы јери барәдә кириш мә'луматы вермәси мәсләһәтдир. Мүәллимин мә'луматы јығчам олмалы, әлавә тәфәррүата јол верилмәмәлидир. Мүәллим демәлидир ки, Ленин мөвзусу Рәсул Рзаны һәмишә нараһат етмишдир. Шаир бу даһи инсанын образыны јаратмагдан өтрү өзүндә дахили бир еһтијач һисс етмишдир. О, отузунчу илләрин әввәлләриндән башлајараг мүнтәзәм сурәтдә бу мөвзуја мүрачиәт етмиш, Ленинә олан сонсуз үмумхалг мәһәббәтини тәрәннүмә сә'ј көстәрмишдир. О 1931-чи илдә дәрч етдирдији «Ленин» ше'риндә көстәрирди ки, рәһбәрин јаратдығы партијанын һәр бир чағырышына вахтында чаваб вермәк, «Ленин јолунда јарадычы әмәк» үчүн бүтүн гүввәләри сәфәрбәрлијә алмаг—рәһбәрин хатирәсинә ән көзәл һөрмәтдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин ән ағыр күнләриндә гәләмә алдығы «Ленинград» ше'риндә инамла билдирирди ки, бу гәһрәман шәһәр һеч бир заман мәғлуб ола билмәз, чүнки бурада Ленин руһу јашајыр, «һәр азад үрәкдә, азад көнүлдә, бир бөјүк парол вар: «Ленинидир ады».

«Доғма, әзиз партија» ше'риндә шаир, «Ленинин гүдрәтилә», «милјонларын зәһмәтилә» јаранан, «әмәлләри күнәш кими тәмиз», «мәһәббәти гәлбләрдә әзиз» олан Коммунист Партијасыны вәсф едир, гәләбәләримизин мәнбәјини дә мәһз Ленин идејаларынын һәјатилијиндә көрүр. «Гајғы», «Көрүш», «Күнәшин сорағында», «Гарынын дастаны» вә башга әсәрләриндә Р. Рза даһи рәһбәрә хас олан садәлик, меһрибанлыг, халга мәһәббәт, мөһкәм ирадә, кәләчәјә инам, дүшмәнә гаршы барышмазлыг кими кејфијјәтләри сәнәт дили илә мәһарәтлә верир. Ленин барәсиндә тәсәввүрү даһа

Scanned with MOBILE SCANNER

да кенишләндирир

рир.

Рәсул Рза мүасирләринин «Ленинсиз бир өлкәдә Ленинлә јашадјанлар» адландырыр. О јазыр ки, Ленини јахындан танымаг, онун әвәзсиз инсан ким инсанлары азадлыға чыхармаг үчүн нечә әзмлә мүбаризә апардығыны билмәкдән өтрү рәһбәрин әсәрләрини охумаг, дәрк етмәк лазымдыр.

Рәсул Рзанын «Ленин» поемасындан мүәјјән һиссәләр һәлә мүһарибәилләриндә мәтбуатда дәрч едилмишдир. Ленинә үмумхалг мәһәббәтини верән һәмин парчалар Вәтәнимизин үзәрини гара булудлар алдығы ганлы гадалы күнләрдә даһа әзәмәтлә сәсләнир, дөврүн сәнәт гаршысындакы тәләбләринә чаваб верирди:

Торпаг бизи чағырыр,
азад елләјин деје
Душмән көһнә кинини
сахламышдыр индијә.

Р. Рза Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә дүшмән үзәринә од-алов јағдыран, гәләбәмизи сүр'әтләндирән партизан һәрәкатыны тәсвир едәрәк вәтәндаш мүһарибәси заманындан бир сәһнәни чох инчә бир штрихлә, өзүнәмәхсус сәнәткарлыгла јада салыр, Ленин дүһасынын бүтүн дөврләр үчүн кәрәклијини, үмид нөгтәси олдуғуну һафизәләрә һәкк едир:

Сәгталында буз донмуш
Украјна партизаны
соруилу: — «Ленин һаны?!»

Һәмин сөһбәтлә әлагәдар мүәллимин Ленин вә онун идејаларынын дүнја халгларынын мәншәтинә нечә дахил олдуғу барәдә шакирдләрдә там тәсәввүр јаратмаг үчүн совет журналистинин Вјетнамла бағлы чох марағлы бир хатирәсини синфин нәзәринә чатдырмасы фајдалы оларды. Бу гәһрәман халгын империалистләрә гаршы апардығы азадлыг мүбаризәси дөврүндә Вјетнамда олмуш совет журналисти јазыр ки, о, бир дәфә вјетнамлы балыгчы илә көрүшүр. Ону ев саһиби гамышдан һөрүлмүш дахмасына дә'вәт едир. Журналист сорушур:

— Аиләниз бөјүкдүрмү?

— Хејр, о гәдәр дә бөјүк дејилдир. Биз чәми дөрд нәфәрик: мән, арвадым, балача Тын, бир дә Ленин,—дејә балыгчы журналдан кәсиб гамыш һөркүнүн үстүнә јапышдырдығы шәкли көстәрир.

ајагда онлары хош кәләчәк уғ мүбаризәјә руһландырдығыны рир.

«Ленин» поемасы Р. Рза јарад лығынын мәркәзиндә дурур. В. И. нинә халг мәһәббәтини, даһи р рин мүдриклијини, онун тарихи рини, бәшәријјәт үчүн әбәди с күнәши олмасыны тәчәссүм ет бир әсәр јазмаг һаггында шаирә чә нараһатлыг вә һәјәчан кечирд синфә чатдырмаг мәгсәдилә мүә мүәллифин ашағыдакы сөзл охујур: «...нә заманданса көн дүшмүш һәвәс, арзу еләә бир дә кәлиб чатмышды ки, бу арзу, б вәс—Ленин һаггында әсәр јазм дә инсанларын, халгын Ленинә мәһәббәтини ифадә етмәкдән өтр хили тәләб мәним үчүн артыг јар чылыг ағрысы, дөзүлмәз бир ник лыг, һәр шеји унутдуран, бүтүн рими, һиссими бир истигамәтә ј дән бир гүввә олмушду» (Ленин зусу) Р. Рза илә мүсаһибә. («Әд јат вә инчәсәнәт» гәзети, 24 ј 1970, № 4).

«Ленин» поемасы 1950-чи илд рыча китаб шәклиндә чапдан чых вә 1951-чи илдә ССРИ Дөвләт г фатына лајиг көрүлмүшдүр.

Поема вә онун јазылмасы һ үмуми тәсәввүр јаратдыгдан с мүәллим әсәрин фономүнтәхәб мүәјјән парчаларын динләнилм тәшкил едир. Лент јазысы дин дикдән сонра әсәрдән «Кириш», « тјабр 1917...», «Мавзолеј», «Т лыг», «Солдатын дәрди», «А «Завод бизимкидир» фәсилләри нур, мәтн үзәриндә иш апарылир зәрдә тутулан һиссәләр охунд сонра шакирдләрин кечилән мә нечә дәрк етдикләрини јохламаг сәди илә мүәллим синиф гаршыс суаллар гојур вә мүвафиг чав алыр:

— Шаир мөвзунун ағырлығы дә нә дејир?

— Динләдијиниз лент јазысын охудуғунуз парчаларда Р. Рза Л нечә сәчијјәләндирир? Бир неч рактер мисал көстәрин.

— Рјазанлы фәһлә Ленинлә н да сөһбәт едир? Кәндлинин һејр мәсинә сәбәб нә иди?

— Шаир солдатын вәзијјәтини н тәсвир едир? Солдат нәдән кил

нир, онун арзусу нәдир?

— Заводун халга верилмәси фәһләләри һәдсиз севиндирир, бәс бу гәрар ејнәкли чәнаба нечә тә'сир едир? Бу епизодун тәсвириндә мүәллифин мәгсәди нәдир?

Сонра мүәллим тапшырыр ки, евдә поеманын дикәр фәсилләрини («Илк аддымлар», «Зиндан», «Петербургда», «Јад елләрдә», «Баһар», «Әрәфә», «Октјабр күнләри», «Бир баша хәтт», «Тарихи күнләр», «Өлү чаилар») охујаркән мәзмунла јанашы, мүәллифин әсәр үзәриндә нечә ишләдијинә, поеманы тәкмилләшдирмәкдән өтрү јарадычылыг әмәлијјаты апардығына да диггәт јетирсинләр вә мүвафиг гејдләр апарсынлар. Бунун үчүн поеманын 1950-чи илдә чыхмыш илк варианты илә 1969-чу ил нәшрини мүгајисә етмәји төвсијә едир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи һалларда шифаһи сөһбәтә даһа кениш јер верилдијиндән мәтн үзәриндә иш унудулур. Бунун да нәтичәсиндә сөһбәтләр үмуми характер дашыјыр, тәһлил формал характер алыр, нәтичәдә дә өјрәнилән әсәр аз кечмәдән јаддан чыхыр. Бунун үчүндүр ки, мүәллимин шәрһи дә, шакирдләрин чаваблары да охунан мәтнә әсасланмалы, оху просесиндә лазыми изаһлар мәтилә вәһдәтдә алыныб ајдынлашдырылмалыдыр.

Нөвбәти дәрсдә мүәллим ев тапшырыгларынын ичрасыны јохлајыр, нәзәрдә тутдуғу фәсилләрин («Смолныда бир ахшам», «Дүшмәнләр», «Аппассионата», «Гәм карваны») охусу просесиндә шакирдләрин евдә мәтн үзәриндә нечә ишләдикләринә, нә кими гејдләр көтүрдүкләринә диггәт јетирир. О, шакирдләрин фәал иштиракы илә һәр фәслә аид суал вә тапшырыглары мүәјјәнләшдирир, оху просесиндә мәтнин нечә мәнимсәнилдијини, шакирдләрин мүхтәлиф нәшрләрә јарадычы мүнасибәтини јохламаг үчүн јери кәлдикчә рә'ј сорғусу кечирир, синфә бурада јахындан иштирак етмәјә имкан јарадыр. Мәсәлән, рәһбәрин һәссаслығыны, халг илә гырылмаз әлагәсини синфә чатдырмаг үчүн «Смолныда бир ахшам» фәсли әтрафында мүбаһисә ачыр. Јахуд Ленинә гәсдлә әлагәдар ишләдилмиш «Елә бил ки, өлкәнин гәлбинә күллә дәјди» мисрасынын кениш шәрһини тәләб едир вә көстәрир ки, поема башдан-баша белә афористик ифадәләр, һикмәтли сөзләр, чанлы халг дили илә зәнкин мисраларла долудур. Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр бу гәбилдән олан сөзләри, мисралары сечиб дәфтәрләринә гејд едирләр.

Даһи рәһбәрин сәнәт адамларына гајғы вә мәһәббәтини «Аппасионата» фәсли охунаркән шакирдләрә чатдырмаг үчүн бөјүк имкан вардыр. Әсәр охундугча мүәллим чалышмалыдыр ки, ән әсас нөгтәләр нәзәрдән гачмасын, јә'ни мәтн, нечә дејәрләр охунмаг хатиринә охунмасын. Бунун үчүндүр ки, оху заманы диггәтли олмаг, фикрин образлы дејим тәрзини көрмәк, ондан һәјәчанланмаг һиссини мәктәблиләрә ашыланмасы әсас мәсәләдир. Ленинин вәфатындан доған үмумхалг кәдәрини шакирдләрин һафизәсинә һәкк етмәкдән өтрү мүәллим бурадакы «Јанан синәләрдә үрәк донур», «Севинч гүл тәк дили бағлы, кәдәр чыхмыш шаһлыг дағына» мисраларына диггәти чәлб едир вә сорушур: шаир бурада нә демәк истәјир? Јахуд, «Матәмин рәнки гара, үмид јолу ишыгдыр» тәзады илә шаир нәјә ишарә едир?

Мәтн үзәриндә иш, охунун сәмәрәли тәшкили, јери кәлдикчә мүәллимин мүдахиләси, вердији әлавә мә'лумат, шакирдләрин чавабларына дүзәлишләр, суал-чаваблар, мүәјјән мәгамда тә'лимин техники васитәләриндән истифадә—бүтүн бунлар дәрсин рәнкарәнк гурулмасына, мәшғәләләрин марағлы вә сәмәрәли кечмәсинә сәбәб олур, шакирдләри дарыхмаға гојмур, онларда бәдии сөзә марағы артырыр. Ән әсасы будур ки, шакирдләр дүшүнүр, мүгајисә едир, јери кәлдикчә мүбаһисәјә гошулур, беләликлә, өз сөзү, өз бахышы олан кәнчләр кими бөјүјүрләр.

Ленинин бөјүклүјүнү көстәрмәк мәгсәдилә «Мән һансы бир инсана бәнзәдим ки, Ленини» һиссәсинин магнитофон јазысынын динләнилмәсини тәшкил едән мүәллим шакирдләрин фәал иштиракы илә мәтнин тәһлилини апарыр вә бу мүгајисә вә бәнзәтмәләрдә шаир идејасынын там ачылмасына наил олур.

Поема бүтөвлүклә охундугдан, мәзмун мәнимсәнилдикдән сонра нөвбәти дәрсдә мүәллим шакирдләрин диггәтинә чатдырыр ки, Рәсул Рзанын јарадычылығына хас олан ән мүһүм кејфијјәтләр—хәлгилик вә партијалылыг, ән'әнәјә јарадычы мүнасибәт, но-

ваторлуг, ...
ләрлә бағлылыг, дил садәлији, ...
мә'налары садә вә конкрет шәкилдә ифадә етмәк бачарығы, мүасирлик поемада парлаг ифадәсини тапмышдыр. Р. Рза Лениндән јазан мүәллифләрдән фәргли олараг анчаг һадисәләри тәсвир вә тәрәннүм јолу илә кетмәмишдир. О, даһи Ленинин сурәтини јаратмаг кими чәтин, мәс'ул вә шәрәфли бир ишә киришмиш вә буна, әсасән, наил олмушдур. Мә'лум олдуғу кими, совет әдәбијјатында Ленин һаггында илк ири һәчмли мәнзум әсәри—поеманын мүәллифи В. В. Мајаковски олмушдур. Бөјүк трибун шаир публисист бир руһда Ленини, онун әмәлләринин өлмәзлијини тәрәннүм јолу илә кетмишдир. Р. Рзанын поемасы үчүн исә публисистика, епик лөвһәләрин шаиранә тәсвири, услуб вә ифадә формасынын мүхтәлифлији, рәнкарәнклији вә әлванлығы сәчијјәвидир. Белә ки, шаир епик лөвһә јаратмаға сә'ј көстәрдикдә тәһкијә формасыны үстүн тутур, һадисәләрин инкишаф сүр'әтини вермәк лазым кәлдикдә исә буну кәскин публисистика әвәз едир.

Рәсул Рза поеманы он бир илә јаздығыны сөјләјир. Лакин шаирин Ленинә мүрачиәтлә јаздығы әсәрләрлә таныш олдунуз вә кӧрдүнүз ки, бу мөвзу ону отузунчу илләрин әввәлләриндән чәлб етмиш, поема дәрч олундугдан сонра исә о, әсәрин үзәринә дөнә-дөнә гајытмышдыр. Р. Рза поема үзәриндә ишләјәркән јазычы зәһмәтинин нә демәк олдуғуну әјани шәкилдә нүмајиш етдирән нүмунә вермишдир. Белә ки, о, әсәрин биринчи нәшриндән сонра ону јенидән јазырмыш кими јарадычылыг ишини давам етдирмиш, доггуз јүздән артыг сөз, ифадә, чүмләни дәјишдирмиш, бир сыра фәсилләри әсаслы сурәтдә јенидән ишләмиш, әлавә вә ихтисарлар етмиш, **«Тарихи күнләр»**, **«Солдатын дәрди»**, **«Завод бизимдир»**, **«Интервенсија»**, **«Ағыр илләр»**, **«Аппассионата»** фәсилләринин јазараг поеманы даһа да зәнкинләшдирмишдир.

Рәсул Рза поеманын гурулушунда да әсаслы дәјишикликләр етмиш, бир сыра фәсилләрин ихтисары вә бирләшдирилмәси һесабына әсәри даһа да јығчамлашдырмыш, фикрин поетик ифадә тәрзинә хүсуси диггәт јетирмишдир. Шаирин өзү бу ахтарышларын вә нараһатлығын сәбәбини изаһ

улијјәти вә ... тәләб едир» (Р. Рза. Илһам чешмәси. «Әдәбијјат инчәсәнәт» гәзети, 23 август 19.., № 34).

Мүәллим ајры-ајры фәсилләрлә бағлы шакирдләрлә иш апарыр. О, ... мүрачиәтлә дејир: «Смолныда бир ахшам» фәслини хатырлајырсыныз. Бурада шаир бизи Владимир Илјичин көндәрилән мәктубларын мәзмуну илә таныш едир. Өлкәнин ән ағыр күнләр кечирдији бир анда ингилаб рәһбәри онун үнванына көндәрилән күлли миг... дарда мәктублары охумаға, онлара ҹаваб вермәјә дә вахт тапыр. (Мүәллимин тәклифи илә шакирдләрдән бири ушаг евиндән көндәрилән мәктубу охујур). Һәмин мәктубун әсл мәһијјәтини, шаирин һәјат һәгигәтинә ... дәрәчәдә садиг галдығыны шакирдләрин шүуруна һәкк етмәк мәгсәдилә мүәллим ашағыдакы мә'луматы ... чатдырыр:

— Ола билсин ки, белә мәзмунда Ленин һеч мәктуб алмамышдыр. Лакин онун ушагларын талеји илә ... марагланмасы, һәмишә онларын ... гысына галмасы, кәндлиләрин «... Иличләринә» көндәрдикләри ун, ... нуз пији, јумурта, мејвә вә саир ... суллары хәстәханалара, ушаг евләринә көндәрмәси һаллары бир фактдыр.

Ону да гејд едәк ки, даһи рәһбәр вә инсан бу мәзмунда олмаса да, ... га мәзмунларда ушаглардан ... мигдарда мәктуб алырды. Бир ... Ленин Клара Сеткин илә сөһбәтиндә демишди: «Тәсәввүр един, бу күн ... дә учгар, сакит бир күшәдә јерләшән кәнддән мәктуб алмышам. Ушаглар ... дән јүзә јахын көрпә мәнә јазыр: «Әзиз Ленин баба! Сәнә демәк истәјирик ки, биз чох нүмунәви, сәлигәли ... Сә'јлә мүталиә едирик. Јахшы ... ғы вә јазмағы бачарырыг. хејли ... далы иш көрүрүк. Биз һәр күн ... јахшыча јујунуруг, һәр дәфә ... кедәркән өз әлләримизи дә јујуруг. Чүнки пинти оланда мүәллимимиз биздән хошланмыр. Она көрә дә ... тәмиз олмагла мүәллимимизә ... вермәк истәјирик...» Көрүрсүнүзмү, әзиз Клара, биз бүтүн саһәләрдә ... ди мүвәффәгијјәтләр әлдә едирик ... мәдәнијјәтә јијәләнирик, үстәлик ... та биз һәр күн јујунуруг да. Бу ... һәтта биздә кәнд ушаглары Совет ... сијасынын јарадылмасында иштирак ...

едирләр» (Воспоминания о Владимире Иличе Ленине в пяти томах. Том I. М., 1969, сәһ. 11).

Ленин вә халг! Бу ики мәфһум поемада поетик вәһдәтин әсасыдыр. Даһи Ленин әсәрдә халгла, онун ингилаби мүбаризәси илә (мүәллим охунмуш фәсилләри вә сөһбәтлә бағлы епизодлары хатырладыр) о дәрәчәдә гајнајыб гарышмышдыр ки, бу ики сөз бири дикәринин синоними олмушдур. Мәсәлән, поемадакы **«Танышлыг»** фәслиндә рјазанлы бир кәндли илә сөһбәт едән Ленини бир ингилаб даһиси кими јох, ади кәндлинин үрәк досту, мәсләһәтчиси кими көрүрүк.

Мәһз бунун үчүндүр ки, даһи рәһбәр милјонларын гәлбинә јол тапмыш, зәһмәт адамынын әсл севимлисинә чеврилмишдир. Буну ашағыдакы мисралар чох сәррааст ифадә едир:

Чәкичл јаваш вурун!
Көрүјү јаваш басын!
Ленин јаралы јатыр,
Јухудан ојанмасын!

Р. Рза Ленинин өлүм сәһнәсини дә сәнәткарлыгла тәсвир етмишдир. Бу матәм бүтүн дүнја зәһмәткешләри үчүн ејни дәрәчәдә ағыр олан бәшәри бир кәдәр сәвијјәсинә галдырылмышдыр (мүәллимин тәклифи илә **«Дәфн»** фәслиндән мүәјјән һиссәләр охунур). Сонра мүәллим әлавә едәрәк дејир ки, шаир бу бәшәри кәдәрин дәрин мә'насы үзәриндә дүшүнүр, Ленин идејаларынын өлмәзлијини тәчәссүм етдирмәкдән өтрү мараглы ифадә тәрзи тапыр, мөвзуну бу күнлә мәһарәтлә бағлајыр:

О јерләр ки, чығыр јохду өтүб кечәси,
Инди ордан кечиб кедир Ленин күчәси
О јерләр ки, батаглыгды, гара лећмали,
Инди ора зинәт верир Ленин һејкәли.
Бу, Ленинин һәјат олмуш әмәлләридир,
Бура сүлһүн, азадлығын бир сәнкәридир
Бу бир кичик парчасыдыр Ленин елинин,
Кәр чаһанда нәләри вар бөјүк Ленинин

Поемада белә бир мисра вардыр: **«Биз һәр јердә Ленинин изинә раст кәлирик»**. Шаир **«Бали адасында Ленинлә көрүш»** ше'риндә (1963) бу мисранын бәдии тәсдигини вермишдир. Р. Рза харичә сәфәриндә индонезијалы бир рәссамын чәкдији шәкли көрүр. Һәмин портрет шаирдә јени дујғулар ојадыр, Ленинин ад вә образынын бүтүн халглар үчүн нә гәдәр әзиз вә доғма олдуғуну сәнәт дилинә чевирир:

Тәччүблү нә вар ки
Илләрлә јашајыб
гоча рәссамын
гәлбиндә,
зеһниндә,
Бир аз индонезијалы көрүнән
сурәти халглара, милјонлара
таныш олан, әзиз олан
Владимир Илич Ленин дә

Мүәллим тапшырыр ки, поеманы евдә бир дә нәзәрдән кечирсинләр, дәрсликдән әсәрин тәһлилинә аид һиссәни охусунлар, суал вә тапшырыглара ҹаваб һазырласынлар.

Ахырынчы дәрс поеманын бәдии хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсинә һәср олунур. Поеманын тәһлилини, ајрыајры фәсилләрдә шаир мәгсәдинин бәдии ифадәсини шакирдләрдән соруш дугдан сонра мүәллим јени мөвзунун шәрһинә кечир.

Мүәллим дејир ки, **«Ленин»** поемасы Азәрбајҹан дилинин зәнкинлијини, әлванлығыны, халгымызын образлы тәфәккүрүнү өзүндә чәмләшдирән бир сәнәт абидәсидир. Поема Азәрбајҹан халг дили вә әдәби дилинин ән инчә хүсусијјәтләрини өзүндә экс етдирир: әсәр образлы ифадәләр, әлван гафијәләр, һикмәтли сөзләрлә зәнкиндир. Шаирин бәнзәтмәләри, гафијә системи јенидир, һәјатидир. Рәсул Рза севимли рәһбәри сәчијјәләндирмәкдән өтрү бәдии тә'јинләрдән бачарыгла истифадә едәрәк рәһбәри мүхтәлиф ҹәһәтләрдән сәчијјәләндирир. **«Өмрүнү халг ишинә һәср едән»**, **«гуртулуш јолунда сәркәрдәмиз олан»**, **«һәр кәлмәси, һәр сөзү дилләрдә әзбәр»**, **«гуртулуш елминә вагиф бир инсан»**, **«ингилабын гәлби»** кими ифадәләрлә **«үнваны ингилаби нәғмәләр»** олан Ленини бөјүк бир инсан, даһи бир рәһбәр кими көрмәкдә бизә көмәк едир.

Мүәллим дејир ки, **«Ленин»** поемасы тәзадлар үзәриндә гурулмушдур. Белә ки, Р. Рза зүлм вә истисмар үзәриндә гурулмуш өлкәдәки тәзадлары маһир бир рәссам кими гәләмә алараг һафизәләрә һәкк едир. Бунун үчүн ашағыдакы нүмунәјә диггәт јетирмәк кифајәтдир:

Сүркүнләрдә дустағлы
азадлығын нәғмәси;
Сарајларда—
ејш-ишрәт.
Дахмаларда—
гәм-кәдәр;
Санки зүлмәт дајаныб
күндүзүн кешијиндә.

Scanned with PDF MOBILE SCANNER

Р. Рза сөзүн к... објект ... охучуда тәсвир олунан објект һаггында там тәсәввүр јаратмага наил олур. Чар Русијасы дөврүндә сүркүнләр, ишкәнчәләр мәскәни олан Сибирин тәсвири бу чәһәтдән сәчијјәвидир (мүәллимин тәклифи илә һәмин һиссә охунур).

Шаирин кичик бир тәсвирлә бөјүк мә'на ифадә етдији, үмумиләшдирмәләр апардыгы да тәгдирәлајигдир. Зоракылыг аләминдә инсанлар арасындакы барышмаз зиддијјәт, гејри-бәрабәрлик шаир тәрәфиндән белә рәсм едилир:

Балад олан билирди:
кечәјлә күндүз кими.
Петербург да икидир.
Бири задәканларын,
башда отуранларын,
һәр күн гансоранларын;
о бири—инсанларын,
минләрин, милјонларын,
зәһмәткешләринкидир.

Р. Рза Ленин дүһасынын әзәмәтини вермәк үчүн мүхтәлиф бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә етмишдир. Бунун үчүн мүәллим характер нүмунә кими рәһбәрин үнванына кәлмиш мәктубларын тәсвиринә һәср олунан «Смолныда бир ахшам», «Дәфн» фәслиндән «Мән һансы бир инсана...» һиссәләрини хатырладыр. Ади бир кинајә илә бөјүк һәгигәтин ифадәсини верән бир нүмунә кими ашағыдакы суал вә чавабы шакирдләрә чатдырыр: «Дума нәдир?» суалына чох сәрраст чаваб верилир: «Далғалы бир дәниздә гум ада».

Поема мүгајисә, бәнзәтмә, пејзаж тәсвири, тәкрир, бәдии суалларла зәнкин бир аләмдир. Мәғлубијјәт гаршысында галан баш вәзирин дахилән сарсылдығы, һәјәчан кечирдији шаир тәрәфиндән чох мәһарәтлә шүурлара һәкк едилир:

Дырнағыны чејнәјир
һиддәтиндән баш вәзир.
Додаг әсир,
дил әсир,
ајаг әсир,
баш әсир...

«Әсир» фе'линин дөрд дәфә тәкрары ифадәни нәинки зәифләтмир, әксинә, ше'рдәки ахычылығы даһа да сүр'әтләндирир, ифша објектинин варлығымасыны тә'мин едир. Јахуд, «Ке... гара—гапгара. Гара бир гәтран тә... тәсвири охучу гаршысында там б... аләм ачыр, азадлығы боғмаға һаз... олан дүшмәнләрин нијјәти илә бир... нијјәт тәшкил етмәклә јаранмыш ... зијјәт барәсиндә там тәсәввүр вер... Дәфн заманы шаирин ишләтдији «Мә... һансы бир инсана бәнзәдим ки, Лен... ни» кими мисра-тәкрирләр өз образ... лылығы вә мәгамында ишләнмәси и... шаир гајәсинә хидмәт едир.

Р. Рзанын ишләтдији мүбалиғә... реал варлыгла сәсләшдијиндән да... мәзмунлу вә мә'налыдыр: «Јүкү... бојда үрәјин дәрди үмман олурмуш», «Милјон-милјон ач инсан от јејир, ч... пүк гусур», «Вәтәнимин јарасы көнл... мүн јарасыдыр», «Һәр өмрү минбир бәла, минбир изтираб пусур», «Бир күлфәтә бир балығын башы јекә бу... рам олур», «Дөјүш бајрағы кими пар... ча-парчадыр өлкә», «Дүнјанын һ... јериндә инди—дүнәнки көлә саатын... дүзәлдир Кремлин саатијлә», «Ән уз... дахмаларда зүлмәт боғулсун деја... Илич лампаларындан мунчуг дүзүр... јоллара», «Ленин зүлмәт дашыны г... парыб гәлпә-гәлпә, изтираб дәни... дән јол ачды милјон гәлбә» кими ... разлы ифадәләр васитәсилә мүәлл... фикрини шәрһ едир. Дәрси јекунл... дырмаг мәгсәдилә синиф гаршысы... мүвафиг суаллар гојур:

— Р. Рза јарадычылығында Лен... мөвзусу нә кими јер тутур? Онун б... мөвзуда јаздығы әсәрләри сајын.

— Поеманын јазылмасы вә бу ... мәс'улијјәти барәдә шаир нә дејир?

— Даһи рәһбәрин халгла әлаг... поемада нечә верилмишдир? Мәтн... сечдијиниз нүмунәләрлә фикрин... шәрһ един.

— «Ленин» поемасы һансы хүсус... јәтләринә көрә хошунуза кәлир?

— Поеманын бәдии хүсусијјәт... барәдә нә дејә биләрсиниз?

Поема һаггында шакирдләрин ә... етдикләри мә'луматын дәринләш... јохламаг мәгсәдилә «Даһи рәһб... мәһәббәтин поетик тәрәннүмү» мөвз... сунда реферат, «Азадлығын рәмз... олуб дүшүб дилдән-дилә Ленин» б... лығы илә исә иниша јазмаг мәсл... көрүлүр.

Фонетикаја даир тарихи мә'луматларын верилмәси имканлары вә јоллары һаггында

Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ
педагожи елмләр доктору, профессор,
Фәррух ҺӘСӘНОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Мә'лум олдуғу үзрә, бүтүн тә'лим фәнләринин, о чүмләдән дә Азәрбајчан дили тә'лиминин мәзмуну (билик, бачарыг вә вәрдишләрин системи) дөвләт сәнәди олан тәдрис програмында вә онун әсасында тәртиб олунмуш дәрсликләрдә өз әксини тапыр. Бу о демәкдир ки, һәр фәнн үзрә тә'лимин мәзмуну ваһид формада мүәјјәнләшдирилир вә о, рәсмиләшдириләрәк мәктәбләрин истифадәсинә верилир. Әлбәттә, бурадан елә нәтичә чыхармаг олмаз ки, дәрсликләрдә һазыр шәкилдә тәгдим олунан тә'лим материалы мүәллимин јарадычы фәалијјәтинин гаршысына сәдд чәкир. Буну она көрә гејд етмәји лазым билирик ки, сон илләрдә мүәллимләр арасында бу фикир бир нөв күтләви характер алмыш вә формализмин мәнбәләриндән биринә чеврилмишдир. Белә ки, мүәллимләрин бир чоху һараданса, һансы «көстәришдәнсә» белә «нәтичәјә» кәлмишләр ки, јени мөвзунун тәдрисиндә дәрсликдәки материалын чәрчивәсиндән азачыг белә кәнара чыхмаға онларын «һаггы» чатмыр. Бә'зиләри һәтта буну өзләри үчүн чох сәрфәли һесаб едирләр; она көрә ки, нөвбәти дәрсә һазырлашмаг үчүн јалныз дәрсликдәки мүвафиг материала нәзәр јетирмәклә кифајәтләнир, өзләринә әлавә әзијјәт вермәји рәва билмирләр. Беләләри јени дәрси данышмагда, демәк олар ки, шакирдләрдән бир о гәдәр дә фәргләнмирләр. Буна көрә дә дәрс шакирдләр үчүн марагсыз кечмәклә јанашы, онларда мүәллимлик сәнәти һаггында да јанлыш тәсәввүр јараныр...

Бә'зән дә белә олур ки, мүәллим јени дәрси изаһ едәркән өз билијини нүмајиш етдирмәк мәгсәди илә мөвзудан хејли кәнара чыхыр, шакирдләрин диггәтини програм материалындан узаглашдырыр. Филоложи саһәдә мүәјјән мөвзу үзрә тәдгигатчылыға гошулан мүәллимләрин (диссертантларын) дәрсләриндә белә һаллара даһа тез-тез тәсадүф едилир. Тәәссүфләндиричи һалдыр ки, бә'зи филологларын өз тәдгигатларынын практик ... бәсиндә «...» чалышмалары да (мәгаләләр дәрч етдирмәјә сә'ј көстәрмәклә) мәһз бу мејлә «истинад етмәкдән» ирәли кәлир.

Шүбһәсиз ки, һәмин мејлләрдән һеч биринин педагожи просес үчүн—мүәллимлик сәнәти үчүн мәгбул сајмаг олмаз.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дәрслик әслиндә шакирдләр үчүндүр. Дәрсликдә верилмиш тә'лим материалыны шакирдләрин оптимал дәрк етмәси үчүн мүәллим, јери кәлдикчә, кечдији мөвзу илә әлагәдар әлавә мә'луматлар да верә биләр вә вермәлидир. Бир шәртлә ки, һәмин әлавә мә'луматлар: а) тә'лим материалыны шакирдләрин даһа јахшы дәрк етмәләрини тә'мин етсин; б) онларын билик сәвијјәләринә вә дәркетмә имканларына там ујғун олсун; в) дәрсин мараглы кечмәсинә вә сәмәрәлилијинә мүсбәт тә'сир көстәрсин. Бир сөзлә, верилән әлавә мә'луматлар методик вә дидактик тәләбләр чәрчивәсиндән кәнара чыхмамалыдыр. Белә әлавә мә'луматлардан јери кәлдикчә тез-тез истифадә олунмасыны дидактикада тә'лимин һәјатла, коммунизм гуручулуғу илә әлагәләндирилмәси принсипи тәләб едир.

Мә'лумдур ки, дил ичтимаи-тарихи һадисәдир. Буна көрә дә онун бир сыра хүсусијјәтләрини, дахили инкишаф ганунларыны тарихи аспектдә өјрәнмәдән дәрк етмәк мүмкүн дејил. Ф. Енкелс гејд етмишдир ки, «...ана дилинин «материјасы вә формасы» о заман баша дүшүлә биләр ки, онун доғулушу вә тәдричи инкишафы изләнилсин...» (Ф. Енкелс. Анти-Дүринг. Бакы, 1953, сәһ. 305). Мәсәләнин бу нәзәри-методоложи чәһәтини вә јухарыда һаггында бәһс етдијимиз методик истигамәтини әсас тутараг нәзәрә ал-

малыјыг ки, Азәрбајчан дилинин тә'лиминини оптималлашдырмагда шакирдләрә, јери кәлдикчә, бу вә ја дикәр дил һадисәси илә әлагәдар мүвафиг тарихи мә'луматларын верилмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир вә бир сыра һалларда бу, ваҹиб бир еһтијач кими гаршыја чыхыр. Бу саһәдә габагчыл вә јарадычы мүәллимләримизин, пәракәндә шәкилдә дә олса, диггәтәлајиг иш тәҹрүбәләринә аз тәсадүф едилмир. Тәәссүф ки, методика елмимиз индијәдәк һәмин тәҹрүбәләрин өјрәнилмәси, елми ҹәһәтдән үмумиләшдирилмәси вә јајылмасы илә әлагәдар тәдгигатлар апарылмасына әсаслы тәшәббүс көстәрмәмишдир.

Биз бу мәгаләдә јалныз фонетиканын тәдриси илә әлагәдар шакирдләрә бә'зи тарихи мә'луматларын верилмәси һаггында сөһбәт ачмаг мәгсәдини гаршыја гојмушуг. Тәклиф етдијимиз методик мүлаһизәләр мәктәб тәҹрүбәсиндә сынагдан кечирилмиш вә сәмәрәли нәтиҹә вермишдир. Гејд етмәји лазым билирик ки, һәмин методик мүлаһизәләрин—төвсијәләрин һеч дә һамысыны мәһз «Фонетика» бәһсинин тәдриси просесиндә нәзәрә алмаг ваҹиб дејил; онлардан бә'зиләрини, јери кәлдикҹә, Азәрбајчан дили тә'лиминин сонракы мәрһәләләриндә (фонетикаја аид биликләрин үмумиләшдирилмәси вә системә салынмасына аид дәрсләрдә), әдәбијјат дәрсләриндә бәдии әсәрләрин лингвистик тәһлили заманы, јахуд Азәрбајчан дилиндән синифдәнхариҹ мәшғәләләрдә һәјата кечирмәк мүмкүндүр. Демәк, төвсијәләрдән һәр бир мүәллим өз имканларына, јарадыҹы фәалијјәтинә ујғун шәкилдә истифадә етмәјә чалышмалыдыр.

Фонетикадан әлифба, данышыг сәсләринин һәрфлә ифадәси һаггында шакирдләрә програм үзрә мүәјјән биликләр вериләркән мүвафиг тарихи мә'луматлардан да истифадә едилмәси мәгсәдәујғундур.

Мә'лумдур ки, дилимиздә 9 саит сәс олдуғу кими, әлифбамызда да онлардан һәр бирини ифадә едән 9 хүсуси һәрф ишарәси вар. Лакин Азәрбајчан дилинин јазысында тарихән узун мүддәт belә олмамышдыр. Кечмишдә, јә'ни Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр, һәтта ондан бир гәдәр сонра да Азәрбајчан дили јазысы әрәб әлифбасына әсасланырды. Бу әлифба бизим дилимиз үчүн чох чәтин вә мүрәккәб бир әлифба

... саитләрин чоху јазыда ифадә олунмурду. Буна көрә дә, мәсәлән, олду, өлдү; күрк, күрәк; көрүк, көрәк вә с. кими сөзләр бир чүр јазылырды.

Тәхминән јухарыдакы мәзмунда шакирдләрә мүәјјән мә'лумат верилдикдән сонра мүәллим «Молла Нәсрәддин» журналында вахтилә әрәб әлифбасынын тәнгидинә аид Ҹ. Мәммәдгулузадәнин дәрҹ етдирдији ашағыдакы фелјетону мисал кәтирә биләр:

«Мәним кәнддә Фатма адлы баҹым вә бир дә анам јашајырды. Баҹымын беш јашында азарлы бир оғлу варды. Бир күн баҹым нахош оғлуну шәһәрә (Јеревана) мәним јаныма кәтирди. Анам вә баҹымын әри исә кәнддә галмышдылар. Баҹым ејни заманда һамилә иди. О, бир ај бизда галдыгдан сонра тәзә бир оғлу олду.

Мән баҹымкил јашајан кәндин молласы Молла Ҹәфәрә јаздым: «Анама де ки, Фатманын оғлу олду.

Молла Ҹәфәр кағызы алыр вә баҹымын хәстә оғлуну јадына салыр вә елә билир ки, мән јазмышам Фатманын оғлу өлдү.

Үч күн кечдикдән сонра евдә отурмушдуг көрдүк гапы дөјүлүр вә орда ағлајыр. Гапы ачылан кими бичарә анам «балам вај!» дејиб, өзүнү чырпды јерә вә биһуш олду.

Мән о саат иши дујдум вә баҹымын бөјүк оғлуну вә тәзә доғдуғу ушағы да кәтириб гојдуг анамын габағына. Һандан-һана јазыг арвад көзләрини ачды вә башлады ушагларын икисини дә өпүб гуҹагламаға.

Аллаһ Молла Ҹәфәрә инсаф версин. Аллаһ мүсәлман һүруфатыны ихтира едәнә рәһмәт еләсин!» (Ҹ. Мәммәдгулузадә. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1967, сәһ. 269).

— Көрүрсүнүзмү, әрәб әлифбасы бизим саитләримизи нә күнә салырды. Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра партија вә һөкуматимиз јени әлифбаја кечмәк һаггында гәрар гәбул етди. 1939-ҹу илә гәдәр Азәрбајҹан дилинин јазысы латын әлифбасы әсасында јарадылды. 1940-ҹы илдә исә халгын арзу вә тәклифи илә Азәрбајҹан јазысыны рус әлифбасы әсасында јаратмаг һаггында гәрар гәбул едилди. Ахы биз бөјүк рус халгы илә даһа чох јахыныг. Бир дә она көрә ки, бу тәдбир рус дилинин өјрәнилмәсини асанлашдырыр; һәјат бунун доғрулуғуну сүбут етди. Лакин бир сыра илләр әрзиндә јени әлифбамызда рус дили әлифбасындан көтүрдүјүмүз я (ј+а), ю (ј+у), е (ј+е) гошасәсли һәрфләри јазы вә оху ишиндә ҹидди чәтинликләр јаратды. Она көрә ки, әлифбамызда ајрыҹа ј вә а; ј вә у; ј вә е һәрфләри олдуғу үчүн гошасәсли һәрфләрә һеч бир еһтијаҹ јох иди. Рус дилиндә һәмин һәрфләрин башга вәзифәси дә вар; мәсәлән, няня сөзүндә я һәрфи н самитинин јумшаг тәләффүз едилдијини, јә'ни [ньанья] шәклиндә ишләндијини билдирир. Буна аид башга мисаллар да кәтирмәк олар. Һәмин һәрфләр бизим дилимизә бир дә она көрә ујғун дејилди ки, јазыда бир сыра сөзләримизин көк вә шәкилчиләри бир-биринә гарышырды. Мәсәлән, чаја, бојум сөзләри чая, боюм јазылдыгда онлары көк вә шәкилчијә ајырмаг мүмкүн олмурду. Бүтүн буллара көрә 1955-ҹи илдән һәмин гошасәсли һәрфләр бизим әлифбамыздан чыхарылды, е һәрфи јалныз бир саити ифадә едән һәрф кими сахланылды.

Сиз, ушаглар, јәгин ки, китабханалардан хејли илләр бундан әввәл чап олунмуш бә'зи китаблары аланда һәмин гошасәсли һәрфләрин бир заман бизим әлифбамызда ишләнмәсини мүшаһидә етмисиниз. Кәлин дејиләнләри чохдан чап олунмуш китабларда бир даһа нәзәрдән кечирәк.

Мүәллим әввәлҹәдән әлдә едиб синфә кәтирдији китаблары (ушаг әдәбијјатына аид) шакирдләрә пајлајыр вә онлара һәмин китабларын сәһифәләриндә гошасәсли һәрфләрдән неҹә истифадә олундуғуну мүшаһидә етмәји тәклиф едир.

Бүтүн булардан сонра мүәллим сәс вә һәрф һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн онларын диггәтини тахтада јаздығы ашағыдакы сөзләрә ҹәлб едир (әввәлдәки әрәб әлифбасы илә јазылмыш «ил» сөзү олмалыдыр):..., il ил.

Мүәллим:—Бу јаздыгларымдан һансылары охуја биләрсиниз?

Шакирдләр ики вә үчүнҹү сөзләри охујурлар. Мүәллим әввәлинҹи график ишарәнин дә ил сөзүнү билдирдијини дејир вә изаһ едир ки, ил сөзү әрәб әлифбасы илә мәһз бу чүр јазылырды.

Мүәллим тахтада бир турп шәкли чәкиб сорушур:—Ким дејәр, бу нәдир? Шакирдләр јерләриндән «турпдур» ҹавабыны верирләр. Бу заман мүәллим кағыза бүкдүјү әсл турпу шакирдләрә көстәрәрәк бир дә сорушур:

—Бәс бу нәдир? Јенә «турпдур» ҹавабыны алыр.

М. — Әкәр, бу, турпдурса, онда тахтада чәкдијим нәдир?

Јаранмыш ситуасија шакирдләри дүшүндүрүр вә онлар дүзкүн нәтиҹә чыхарырлар: Бу турпдур, бу исә турпун шәклидир.

М. — Демәк, ушаглар, турпун шәкли турпун өзү дејил: Бәс инди дејин көрүм бу нәдир (тахтада и һәрфини јазыр)?

Шакирдләр мүхтәлиф ҹаваблар верирләр: «и саитдир», «и саитинин шәклидир», «и-дир»... Дүзкүн ҹаваб тәгдир едилир: «и һәрфидир».

М. — Бәли, ушаглар, бу, и һәрфидир. Бәс бу нәдир (*il* сөзүндәки әввәлинҹи һәрфи көстәрир)?

Дүзкүн ҹаваб алдыгдан сонра тахтада әрәб әлифбасы илә јазылмыш сөздәки елементин дә и саитини билдирән ишарә олдуғуну хатырладыр.

М. — Көрүрсүнүзмү, ушаглар, бир сәси јазыда үч чүр ишарә етмәк мүмкүндүр. Бу ишарәләрә и сәсинин шәкли демәк олармы?

Проблемли суал шакирдләри дүшүндүрүр. Нәһајәт, мүәллим изаһ едир:

— Ушаглар, [и] сәсдир, биз буну тәләффүз едир вә ешидирик. Лакин бу көрдүкләримиз ишарәләр (көстәрир) һәрфдир. Биз һәрфләри јазырыг, көрүрүк вә охујуруг. Бу һәрфләрә и сәсинин шәкли демәк олармы?.. Мәкәр сәс турпдур ки, онун шәклини чәкмәк мүмкүн олсун?.. Елә буна көрәдир ки, бу көрдүјүнүз ишарәләр шәкил јох, һәрфдир. Һәрф сәсин јазыда шәрти ишарәсидир.

Даһа сонра мүәллим ајдынлашдырыр ки, ејни бир сәси јазыда мүхтәлиф һәрфләрлә ифадә етмәк мүмкүндүр, анҹаг сәс исә дәјишилмәздир. Демәли, дилимиздә лап гәдимдән 9 саит олуб, инди дә ејни саитләр ишләнир.

Көрүндүјү кими, сәслә һәрфин мүнасибәтини шакирдләрә даһа әсаслы шәкилдә дәрк етдирмәкдә мәсәләјә тарихи аспектдән јанашылмасы һәм мәнимсәмәнин еффективлијини тә'мин етмәкдә, һәм дә јени билијин верилмәси просесинин марагды тәшкилиндә мүһүм рол ојнајыр.

Шакирдләрә саитләрлә јанашы, самитләр һаггында да мүвафиг тарихи мә'лумат верилмәси мәгсәдәујғундур. Һәмин мә'луматы IV (V) синифдә, шакирдләрин јаш вә дәркетмә сәвијјәләрини нәзәрә алмагла, ашағыдакы-

ларда мәндуә...
нур
Дилимиздәки саитләр кими, самит-
ләр ... әсасән, јүз илләр бундан әввәл
ишләнән ејни сәсләрдир.
Сөзләрдә самитләрин ишләнмә је-
ри—әвәзләнмәси вә башга характерик
чәһәтләри һаггында шакирдләрә даһа
чох тарихи мә'лумат-комментарија-
лар верилмәсинә еһтијач дујулур. Ла-
кин бу мә'лумат—комментаријалардан
тә'лимин мүхтәлиф мәрһәләләриндә
јалныз мүвафиг имканлар гаршыја
чыхдыгча истифадә едилмәси мәгсәдә-
ујғундур. Белә имканлар һәм Азәр-
бајчан дили, һәм дә, даһа чох, әдәбиј-
јат дәрсләриндә классик әдәбијјаты-
мыза аид нүмунәләрин өјрәнилмәси
просессиндә гаршыја чыхыр.
«Фонетика» бөлмәсинин тәдриси про-
сесиндә самитләрлә әлагәдар тарихи
мә'луматларда шакирдләрин диггәти-
ни ашағыдакы ики мәсәләјә хүсуси
олараг чәлб етмәк мәсләһәт көрүлүр:
1. Сөз вә һәрф анлајышлары үзәрин-
дә иш апарыларкән, саитләр кими, са-
мит сәсләрин дә јазыда тарихән мүх-
тәлиф һәрф ишарәләри илә ифадә
олундуғуна даир нүмунәләр кәтирил-
мәси мәгсәдәујғундур. Мәсәлән, мүәл-
лим [т] сәсинин вахтилә әрәб әлиф-
басына әсасланан јазымызда дөрд
формада, латын әлифбасына әсасла-
нан јазымызда ţ шәклиндә; индики
јазымызда исә т ишарәси илә көстә-
рилдији һаггында шакирдләрә мә'лу-
мат верә биләр. (Мәгсәдин нәдән ибә-
рәт олдуғу бундан әввәл изаһ едилди-
ји үчүн бурада тәкрара јол вермәји
лазым билмәдик).
2. Фонетикадан һәрф-сәс мүнаси-
бәтләри өјрәниләркән әлифбамыздакы
к һәрфинин [к'] сәсини дә ифадә ет-
мәсини тарихи аспектдә изаһ етмәк
верилән билијин даһа марағлы вә мөһ-
кәм мәнимсәнилмәсиндә мүһүм рол ој-
најыр.
Мүәллим әввәлчә шакирдләрин диг-
гәтини әјани васитәдәки вә ја тахтада
јазылмыш ашағыдакы типли сөзләрә
чәлб едир:

нөгтә, нөгсан, тогга,
чаггал, саггал, баггал
колхоз, комбајн, мајак,
марка, танк, трактор...

Апарылан мүсаһибәдән нәтичә чы-
харылыр ки, әввәлинчи сөзләрдә г,
сонракыларда исә к һәрфи [к'] сәсини
билдирир. Бунун ардынча мүәл-
лим мә'лумат верир ки, [к'] сәси

олуб, ... шагга, саг...
баггал вә с. кими халис Азәрбај...
сөзләриндә ијдын көрә биләрик...
ки бу сәс вахтилә чох аз сөзүн...
кибиндә ишләниб. Азәрбајчан ха...
өз талејини бөјүк рус халгы илә...
лајандан сонра, хүсусән Азәрбајчан...
Совет һакимијјәти гурулан дөвр...
башлајараг, дилимизә рус дили вас...
тәсилә кечән сөзләрдә һәмин сами...
ишләнмә даирәси чох-чох кениш...
ниб. Бу күн бизим ишләтдијимиз кол-
хоз, командир, комсомол, октјабр,
парк, комиссар, танк, капитан вә с.
кими сөзләрдә буну ајдын көрүрүк.
Мәсәлән, VIII синифдә М. Фүзулинин
«Лејли вә Мәчнун» поемасынын оху
вә тәһлили заманы шакирдләр тә...
гәм, галиб, гәриб, гәмзә, гаиб, гә...
вә с. кими сөзләрдә г самитинин сө...
әввәлиндә ишләндијинин шаһиди о...
лар:

Еј ешг, гәрибн-аләм олдум,
Аварәји-вадији-гәм олдум.
Сејлаби-һүчуми-ешг јетди,
Мән шифтәһалы гәрг етди.

Будур гәрәзим ки, дусту дуст
Көрсүн сәни ејләјәндә шивән

Бу заман мүәллим шакирдләрә т...
едир ки, Азәрбајчан дилинә мәх...
сөзләрдә илк сәси г самити илә б...
ланан сөз јохдур. Әрәб дилинин т...
рилә Азәрбајчан дилиндә бу сө...
чох-чох илләр бундан әввәл г са...
илә јазылмасына бахмајараг, чох е...
тимал ки, г самити илә дејилмишд...
Индијәдәк методик әдәбијја...
Азәрбајчан дили орфографијасы...
принсипләри һаггында шакирд...
мүәјјән мә'лумат верилмәсинин ә...
мијјәтли олуб-олмамасы барәдә а...
лы бир мүлаһизә јүрүдүлмәмиш...
һәмин принсипләри дәриндән би...
јалныз мүәллимләрә төвсијә олунур...
дур. Лакин апардығымыз тәдг...
көстәрмишдир ки, сәслә һәрфин, ја-
лышла тәләффүзүн фәргли чәһәтл...
ни шакирдләрин дүзкүн дәрк етм...
нә наил олмагда онлара орфогр...
јамызын принсипләри һаггында м...
фиг мә'лумат верилмәси нәинки е...
далы, һәтта вачибдир. Бу методик...
зијјәтин Бакыдакы бир нечә мәкт...
(45, 82, 132 вә 190 нөмрәли мәкт...
ри) V вә VI синифләриндә е...
риментал сынагдан кечирмәјә т...
бүс көстәрдик. Белә ки, к кечи...
ләрин тәкрарына (илин әввәлинд...
рылмыш дәрсләрдән бириндә орф...
фијамызын принсипләри (о чүм...

тарихи принсипи) һаггында шакирд-
ләрә гыса мә'лумат верилмәсини нә-
зәрдә тутдуг. Мә'луматын мәзмуну вә
шакирдләрә чатдырылмасы методика-
сы һаггында әввәлчәдән фәнн мүәл-
лимләри илә мәсләһәтләшмә апардыг
вә онлара истигамәт вердик.

Експериментатор мүәллимләрдән
һәр бири ејни мә'луматын шакирдлә-
рә чатдырылмасында мүхтәлиф метод-
лардан истифадә етдиләр; бири прин-
сипләри шәрһ едиб, конкрет нүмунә-
ләр үзәриндә тәһлил апарды; дикәри
мүвафиг нүмунәләр үзәриндә индук-
тив јолла иш апарыб, ахырда прин-
сипләри шәрһ етди; үчүнчүсү исә ко-
доскоп васитәсилә екранда әввәлчә
мүшаһидә үчүн ашағыдакы чәдвәли
нүмајиш етдириб, сонра шакирдләрә
белә бир суал әтрафында дүшүнмәји
тәклиф етди (проблемли ситуасија
јаратды):

— Көрдүјүнүз сөзләрдән нә үчүн
бә'зиләринин јазылышы тәләффүзүн-
дән фәргләнир, бә'зиләрининки исә
фәргләнмир? Олмаздымы ки, бүтүн
сөзләри јаздығымыз кими тәләффүз
едәк вә ја тәләффүз етдијимиз кими
јазаг?

Ј а з ы л ы р:

күнәш
мүәллим
дәгигә
Азәрбајчан
вәтән
ашпаз
фәалијјәт
сүлһ
мә'луматлы

Т ә л ә ф ф ү з е д и л и р:

[күнәш]
[мә:ллим]
[дә:јгә]
[Азәрбајчан]
[вәтән]
[ашбаз]
[фа:лијәт]
[сүлһ]
[мә:луматды]

Шакирдләр нүмунәләри мүшаһидә
етдикдән сонра мүәллимин суаллары-
на мүхтәлиф, даһа доғрусу, гејри-дә-

гиг, думанлы, бә'зән дә долашыг ча-
ваблар вердиләр.
Ахырда мүәллим сөзә башлады:
— Јазы heч вахт тәләффүзү тамам
әкс етдирә билмәз. Чүнки орфографи-
јанын өз тәләбләри, тәләффүзүн исә
өзүнәмәхсус тәләбләри вар. О һалда
ки, сөзүн јазылышы тәләффүзүндән
фәргләнмир, јә'ни биз нечә дејириксә,
о чүр дә јазырыг, буна орфографија-
нын фонетик принсипи дејирләр. Анчаг
бир чәһәти нәзәрә алын ки, бу вә ја
дикәр бир сөзүн бә'зән мүхтәлиф шә-
килләрдә тәләффүзүнә тәсадүф еди-
лир; мәсәлән, дөвләт—дөвләт, чәкич
—чәкиш, чекиш вә с. Јазыда белә мүх-
тәлифлијин гаршысыны алмаг үчүн
орфографијамызын икинчи мүһүм бир
принсипинә истинад едилир: сөзләр
анчаг бир формада, әдәби гануна
табе олан шәкилчиләр исә ики вә дөрд
чүр јазылыр. Нәзәрә алын ки, дили-
миздә бир чүр јазылан шәкилчиләр
да аз дејил. Әкәр јазыда биз бу прин-
сипи көзләмәсәк, мәсәлән, -дар, -дәр
шәкилчисини нечә вариантда
јазмаг лазым кәләрди: әсәр-рәр, тар-
рар, ат-дар, ит-дәр вә с. Демәк, ор-
фографијамызын морфоложи принси-
пи фонетик принсипи, бир нөв, тамамла-
лајыр. Дүзкүн јазыда үчүнчү бир
принсипдән дә истифадә олунур; буна
тарихи принсип дејирләр...

Мүәллим сөһбәтини тәхминән бу ис-
тигамәтдә давам етдирәрәк орфогра-
фијада тарихилик принсипинин ма-
һијјәтини шакирдләрин дәрк етмәсинә
наил олур.

Орфографијамызын принсипләри
һаггында јени мә'лумата бүтүн експе-
риментал синифләрдә шакирдләр хү-
суси мараг көстәрдиләр, онлар санки
дүзкүн јазынын ачарыны тапдыгла-
рыны һисс етдиләр. Бу тәчрүбә ишi-
нин илк нәтичәләри бир даһа бу гәна-
әтә кәлмәјә әсас верди ки, Азәрбајчан
дилиндән систематик курсун мәзму-
нуна орфографијамызын принсипләри
һаггында мә'лумат дахил едилмәси
һәм орфографија, һәм дә орфоепија
тә'лиминин оптималлашдырмагда мү-
һүм әһәмијјәт кәсб едир. Одур ки, бу
мәсәләни хүсуси бир тәдгигат објекти
кими дәриндән вә әсаслы сурәтдә тәд-
гиг етмәк Азәрбајчан дили тә'лими
методикасынын гаршысында дуран вә-
зифәләрдән бири һесаб едилмәлидир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Азәрбајчан дили [illegible] ...арасы әлагәдән истифадәнин нәзәријјәси вә тәчрүбәсинә даир

Вагиф ГУРБАНОВ
педагожи елмләр намизәди,

Мисир СӘФӘРОВ
педагожи елмләр намизәди,

Һашым ГАФАРОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Фәнләрарасы әлагә һазырда дидактиканын ән актуал проблемләриндәндир. Бу проблемин маһијјәтини вә чохчәһәтлилијини ајдын баша дүшмәк үчүн онун тарихинә гыса бир нәзәр салмаг лазым кәлир.

Илк әввәлләр билик емпирик фәалијјәтә истинадән јаранырды, чәмијјәти инсанын мүшаһидә етмәси нәтичәси олараг зәнкинләширди. Сонракы дөврләрдә билијин системләшмәси просеси башланды. Мөвчуд билији тамамилә үмумиләшмиш шәкилдә өзүндә әкс етдирән фәлсәфә јаранды. Лакин һадисәләрин мүхтәлиф тәрәфләрини әлагәләндирмәјә чалышан гәдим философлар бу саһәдә, тәбии олараг, чидди елми гајдалар системи јарада билмәдиләр.

Кечмиш әсрин көркәмли педагоглары, һәмин чатышмазлығы нәзәрә алыб, тә'лим просесиндә фәнләрарасы әлагә—елмдә саһәләрарасы әлагә јаратмаг вәзифәсини гаршыја гојдулар.

Көркәмли славјан педагогу Јан Амос Коменски өзүнүн «Бөјүк дидактика» әсәриндә белә бир мүлаһизә ирәли сүрдү. «О шеј ки нә илә әлагә вә вәһдәтдәдир, һәмин шеји әлагә вә вәһдәтдә дә өјрәтмәк лазымдыр».

Фәнләрарасы әлагә идејасыны К. Д. Ушински бүтөв вә системли билик вермәјин сәмәрәли формасы һесаб етди.

Н. К. Крупскаја өз әсәрләриндә тә'лимдә фәнләрарасы әлагәнин зәрурилијини хүсуси бир ардычыллыгла гејд етди. «Һәр бир фәннин өјрәнилмәсинә диалектик јанашма» адлы вә башга мәгаләләриндә бөјүк педагог бу проблеми марксизм чәбһәсиндән шәрһ етди.

Кечмишин мүтәрәгги идејаларыны, Н. К. Крупскајанын мәсләһәтләр[illegible] әсас тутан, партија вә һөкумәтин [illegible] тәб һаггындакы гәрар вә көстәр[illegible] рини һәјата кечирән педагог-ал[illegible] фәнләрарасы әлагә проблеминин [illegible] ли истигамәтиндә диггәтәлајиг т[illegible] гатлар апардылар. М. А. Да[illegible] Б. П. Есипов, Е. И. Моносзон вә [illegible] галары бу проблемин нәзәри әс[illegible] рыны ишләмәклә јанашы, һәм дә т[illegible] лим просесиндә фәнләрарасы әлаг[illegible] јарадылмасына даир конкрет т[illegible] ләр вердиләр.

Мә'лум мәсәләдир ки, һазырда ф[illegible] ләрарасы әлагә проблеминә мар[illegible] кетдикчә даһа да артмасыны т[illegible] фи һесаб етмәк олмаз; буну, һәр [illegible] дән әввәл, елми-техники ингилаб[illegible] сосиал инкишафын маһијјәтчә [illegible] мәси факторлары илә дә изаһ ет[illegible] лазымдыр. Ән башлычасы, бу [illegible] шиклијин елмин мүасир инкишаф [illegible] сесинин күчләнмәси илә, елмин [illegible] ренсиасија вә интеграсија олу[illegible] илә әлагәләндирмәк лазым кәлир. [illegible] түн бунлар мүәллимин гаршыс[illegible] чох мүһүм вәзифәләр гојур. Догр[illegible] да елмин әсасларыны елә өјрәтм[illegible] зымдыр ки, билик шагирдләри[illegible] ләчәк фәалијјәти үчүн монолит [illegible] ламентә чеврилсин. Бу вәзифә[illegible] јата кечирилмәси чәтин вә мүр[illegible] процессләрдән бири олуб, мүәлли[illegible] хүсуси диггәт вә әзмкарлыг т[illegible] едир. Мүрәккәблијинин башлыч[illegible] бәби, әлбәттә, мүтәрәгги идеј[illegible] тәтбиг етмәјә һазырлајан нәзәр[illegible] рин вә практик мүәллимләрин [illegible] мәгсәд уғрунда чалыша билмә[illegible] илә әлагәдардыр.

Фәнләрарасы әлагә чохчәһәтли [illegible] рактерә малик дидактик пробле[illegible] маг е'тибарилә тә'лимин мәзму[illegible] методларыны да әһатә едир. Б[illegible] елә она көрә дә алимләрин бир чоху фәнләрарасы әлагәни дидактик принсип һесаб едирләр.

Фәнләрарасы әлагәнин психоложи әсаслары да диггәти чәлб едир. Бу мәсәлә академик И. П. Павловун динамик стреотип вә сигнал системи һаггындакы тә'лиминдә кениш шәрһ олунмушдур.

И. П. Павлов билији мәнимсәмәнин физиоложи механизмини објектив аләмин әлагәләр шәклиндә баш бејин јарымкүрәләриндә әкс олунмасы кими гејд етмишдир. О көстәрмишдир ки, бүтөвлүкдә тә'лим гысамүддәтли әлагәләрин әмәлә кәлмәси просесидир вә нәтичә е'тибарилә фикир-тәфәккүр-билик јарадыр (бах: И. П. Павлов. Сечилмиш әсәрләри, М., 1951, сәһ. 509).

Мәркәзи синир системи әввәлки ассосиасијаларын тә'сири илә гычыгландырычы јарадыр, һәмин гычыгландырычылар билијин јаддаша, һафизәјә кечмәсинә имкан вермиш олур. Бу просесдә харичи аләмин чисм вә һадисәләри арасындакы дахили әлагәләрин динамиклији мүһүм рол ојнајыр.

Һәр бир тә'лим јени әлагә вә ассосиасијалары мејдана чыхарыр. Јени билик инсан бејниндә көк салан тәчрүбәнин рәнкарәнк әлагә вә ассосиасијаларынын мәһсулудур.

Л. С. Выготски «Ушаг јашларында елми анлајышларын инкишафынын тәдгиги» адлы әсәриндә јазыр ки, үмумиләшдирмәнин инкишафында һәр бир јени мәрһәлә өзүндән әввәлки үмумиләшмәләрә истинадән формалашыр; јени мәрһәлә тәбии олараг өзүндән әввәлки мәрһәләнин әсасында мејдана чыхыр (бах: Л. С. Выготски. Сечилмиш әсәрләри, М., 1956, сәһ. 302—303). Бурадан ајдын олур ки, үмумиләшмәнин формалашмасына сәбәб олан фикри әмәлијјат әслиндә һечә вармыр, силиниб јох олуб кетмир, фикрин јени кејфијјәт газанмасыны тә'мин едир.

Беләликлә, фәнләрарасы әлагәјә еһтијачы тәфәккүрүн өз тәбиәтиндә ахтармаг, ону али синир системинин фәалијјәти илә үзви шәкилдә бағламаг, психолокијанын ганунлары илә сүбута јетирмәк лазым кәлир.

Һәлә вахтилә Н. К. Крупскаја јазырды ки, орта мәктәб програмларында фәнләрарасы әлагәјә даир вәзифәләр дәгиг вә ајдын шәкилдә өз әксини тапмалыдыр. О, тә'лимдә фәнләрарасы әлагәјә шагирдләрдә материалист дүнјагөрүшү формалашдырмағын оптимал васитәси кими бахырды.

Һазырда мәктәб ислаһатынын идејалары да мүәллимләри мәһз бу мәгсәдә истигамәтләндирир.

Азәрбајчан дили програмында фәнләрарасы әлагә проблеминин кениш шәрһи верилмишдир. Програмда гејд олунур ки, Азәрбајчан дилинин дикәр фәнләрлә әлагәси мүхтәлиф характер дашыјыр. Онун ән мүһүм әлагә имканлары әдәбијјат, рус дили, харичи дил, тәсвири инчәсәнәт фәнләри илә бағлыдыр; белә ки, бу фәнләр үзрә бир сыра анлајышлар бир-биринә чох вахт ујғун кәлир вә һәмин анлајышлара әсасланылмасы чох мүһүм тә'лим әһәмијјәти кәсб едир.

Програмда фәнләрарасы әлагә проблеми мүхтәлиф силсилә фәнләрин өјрәндији саһәләр арасындакы әлагәләри көрүб дујмағы, бунлардан биринин дәрк олунмасы үчүн дикәрләриндән бир васитә кими истифадә етмәји гаршыја гојур. Орада гејд олунур ки, шагирдләрин мүстәгиллијини инкишаф етдирмәк вә нитгини тәкмилләшдирмәк үчүн Азәрбајчан дили дәрсләриндә дикәр фәнләрә даир мәтн програмларындан дидактик чалышма шәклиндә истифадә олунмасына башлыча диггәт јетирилмәлидир; бунлар, әсасән, өјрәнилмиш бәдии әсәрләрдән, елми, публисистик, әмәли характерли материаллардан сечилән нүмунәләри әһатә етмәлидир. Бүтүн бу кими нүмунәләрдә шагирдләр лазыми сөзү, грамматик форманы тапар, мүхтәлиф үслубдан олан синтактик конструксијалары мүшаһидә едәрләр (бах: Үмумтәһсил мәктәбләринин V—IX синифләри үчүн Азәрбајчан дили програмы, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1986, № 2, сәһ. 55).

Мә'лум олдуғу кими, фәнләрарасы әлагә јаратмаг формалары ики чүр олур; бунлардан биринчиси објектив әлагәдир ки, онун имканлары чох кенишдир. Рус дили, әдәбијјат, ичтимаијјат, тарих вә чоғрафија дәрсләри илә әлагәдар лексика үзрә апарылан ишләр Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә бир систем тәшкил едир. Лексик ишләрин апарылмасы заманы мүәллимләр оптимал формалар үзәриндә дүшүнмәлидирләр. «Лексика» бәһсинин тәдрисиндә сөз вә терминләрин мә'насыны изаһ едәркән мүхтәлиф елм саһәләринә мүрачиәт олунур. Бу заман елә сөз вә терминләр сечилмәлидир ки, онларын изаһы дикәр елм саһәлә-

Scanned with MOBILE SCANNER

рино даир онлајышлар...
масини, доринлошмасини во дәгигләш-
масини тә'мин етсин. Елә етмәк ла-
зымдыр ки, јарадылан әлагә Азәрбај-
чан дили тә'лими үчүн билаваситә
әһәмијјәтли олдуғу кими, дикәр елм
саһәләри үчүн дә әһәмијјәтли олсун.

Фәнләрарасы әлагәдән истифадәни дәрсликдәки чалышмаларын шәртләри дә тәләб едир.

Азәрбајчан дилиндән IV—VIII синифләр үчүн мөвчуд дәрсликләрдә лексик мә'насы вә орфографијасы үзәриндә иш апармаг үчүн хүсуси сөзләр—јазылышы чәтин сөзләр нәзәрдә тутулмушдур; онларын мә'наларыны изаһ етмәк үчүн бә'зән әдәбијјат, тәсвири инчәсәнәт, биолокија, чоғрафија, астрономија, кимја фәнләринә мүрачиәт етмәк лазым кәлир. Мәсәлән, **епилог, пролог, карикатура, шарж, атмосфер, епидемија, материк, чиһаз, драм, шәффаф** вә с. кими сөзләр бу гәбилдәндир.

Фәнләрарасы әлагә јаратмаг имканлары дәрсликдәки чалышмаларла әлагәдар рабитәли мәтнләрдә даһа чох гаршыја чыхыр. Мәсәлән, VII—VIII синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә 59, 74, 222, 301, 338, 450 нөмрәли чалышмалара аид мәтн парчаларында чоғрафија, тарих, етика вә кеолокија үзрә елм саһәләриндән бәһс олунур. Һәмин мәтнләр үзәриндә шакирдләр иншаларын нәзәри вә практик мәсәләләринә, дилимизин мүхтәлиф үслубларына, ајры-ајры сөзләрин лексик-етимоложи мә'наларына јијәләнирләр.

Мә'лум олдуғу кими, белә тә'лим ишинин тәбии ахарында гаршыја чыхан имканлардан бачарыгла даһа сәмәрәли истифадә етмәк үчүн тәкчә әлагәдар фәнләрин адыны чәкмәк лазым дејил, һәмин мәтн парчаларынын мәзмунуну шакирдләрә методик усталыгла мәнимсәтмәк лазымдыр. Мәһз белә олдугда Азәрбајчан дили фәнни тә'лим ишиндә апарычы функсијаја малик олур, бүтүн фәнләр үчүн ачара чеврилир.

Фәнләрарасы әлагә јаратмаг үчүн ән чох инша дәрсләринин һазырлыг мәрһәләсиндә кениш имканлар гаршыја чыхыр. Бә'зи конкрет фактлара диггәт јетирәк.

Мә'лумдур ки, «Әсл достлуг белә олур», «Кимләрә әсл дост, јолдаш дејәк олар» мөвзулары үзрә VI синифдә инша јазылар апарылыр. Бу мөв-

...лоримиз ш
кирдләрин диггәтини һәмин синифләрин әдәбијјат дәрслијиндәки «Уз... саһилләрдә» повестиндән сечилмиш фрагментләрә (парчалара) чәлб едир... ләр. Беләликлә, шакирдләр мөвзу... ајдын дәрк етмәк үчүн әдәбијјатын вердији имканлардан истифадә едә... «Узаг саһилләрдә» филминдән алды... лары тәәссүрат әсасында өз тәсәввү... ләринә ујғун инша јазмаға истигамә... ләндирилирләр. Бу мәгсәдлә ашағы... дакы суал әтрафында шакирдләри д... шүнмәјә тәһрик етмәк (вә ја мүсаһи... бә апармаг) јахшы нәтичә верир.

— Ушаглар, Васја илә Меһдинин һәгиги достлуғуну көстәрән һансы еп... зодлары тәсәввүрүнүзә кәтирирсиниз...

«Ана Вәтән әмр едәрсә!» мөвзусун... да иншаја һазырлыг заманы исә мү... лим ејни әдәби әсәрин вердији им... канлара ујғун белә бир проблемли с... туасија јарадыб шакирдләри дүшүн... дүрә биләр:

— Ушаглар, сиз билирсиниз ки Меһди, Васја вә Анчелика мәһ... дост идиләр. Әсәрдән сизә мә'лумдур ки, Анчелика сеансын вахтыны Ме... дикилә хәбәр вериб орадан узаглаш... маг истәркән фашист патрулларын... әлинә кечир. Онун голуну бурурла... ки, һарајына достларыны чағырса вә беләликлә, ахтардыглары парт... занлары јахаласынлар. Бу мәгам... Васја фашистләрә атәш ачмаг үчү... пәнчәрәјә атыланда Меһди ону күч... тутуб сахлајыр. Бунун сәбәби нә и... Мәкәр Меһди Анчеликанын хил... олунмасыны истәмирди?

Шакирдләрин чаваблары динлә... лир. Мүбаһисәләр гызышыр. Шакир... ләр зиддијјәти ачмаг үчүн «баш сы... дырырлар». Нәһајәт, мүәллим онла... «Әдәбијјат» дәрслијинин (VI син... үчүн) 53—54-чү сәһифәләрини охум... гы мәсләһәт көрүр. Ахыр ки, шакир... ләр истәдикләри «ачары» тапырла... «Дөјүшчү үчүн ән јүксәк бир һ... олан вәзифә һисси һәр шејә галиб кә... мәлидир». Мүәллим шакирдләрә ис... едир ки, дөјүшдә һәр шеј баш... мәгсәдә хидмәт көстәрир: команди... тапшырығы сөзсүз јеринә јетирил... лидир; чүнки о, дөјүшчүјә тапшыр... гы Вәтәнин адындан верир. һә... тапшырыг гурбанлар баһасына ол... да, јеринә јетирилмәлидир. Буну В... тән әмр едир. Вәтән әмр едәрсә, д... јүшчү өз чанындан кечмәјә һазыр ол...

малыдыр. Меһди мәһз буна көрә Васјаны атәш ачмаға гојмур; әкс һалда әмәлијјат позула биләрди.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, инша јазылара һазырлыг просесиндә истәр әдәбијјат, истәрсә дә тарих фәнләри үзрә тарихи вә әфсанәви гәһрәманларын шүчаәтиндән бәһс едән фрагментләрә мүрачиәт олунмасы фәнләрарасы әлагә јаратмағын мүһүм васитәләриндәндир.

Азәрбајчан дилиндән јаздырылан иншалар ичәрисиндә «Һеч ким унудулмур, һеч нә јаддан чыхмыр», «Онлар Вәтән уғрунда вурушмушлар», «Бакы 26-ларын вәтәнидир» вә с. бу кими мөвзулар үзрә инша дәрсләринә һазырлыг ишиндә шакирдләри тарих китабларындан, тарихи сәнәдләрдән, мә'лумат китабларындан, факт, рәгәм, материал топламаға истигамәтләндирмәк лазымдыр. Бу, шүбһәсиз ки, иншаларын мүвәффәгијјәтини тә'мин етмәлидир. Мә'лум олдуғу кими, инша дәрсләри фәнләрарасы әлагә јаратмаг үчүн тәбии имканлар верир. Тәбии имканлар исә, мә'лум олдуғу кими, һәјат һадисәләри арасындакы мәнтиги бағлылығы көрмәји тәләб едир. Мәнтиги бағлылыг әслиндә бүтүн тә'лим фәнләри арасында мөвчуддур. Јенә фактлара мүрачиәт едәк.

Икинчи илдир ки, мәктәбләримиздә информатиканын әсаслары вә һесаблама техникасы адлы јени фәннин тәдрисинә башланмышдыр. Лакин компүтер әмәлијјаты үзрә тә'лим елементләри әслиндә Азәрбајчан дили дәрсләриндә чохдан тәтбиг олунур. Електрон һесаблама машынлары үчүн сәчијјәви олан моделләшдирмә үсулундан көк, шәкилчи, чүмлә үзвләринин символик ишарәләриндән истифадә тә'лим просесиндә интенсивлији тә'мин етмәк, тәфәккүрүн фәалијјәтинә динамика вермәк үчүндүр.

Көрүндүјү кими, буларын өзләри дә фәнләрарасы әлагәнин ән чох јајылмыш тәбии тәзаһүр формаларыдыр. Бурада мүәллимин вәзифәси үмуми ахара гошулан бу просесин методикасына мәгсәдәујгун шәкилдә корректә вермәкдән ибарәт ола биләр. Азәрбајчан дили тә'лиминдә дикәр фәнләрлә баглы мәсәләләр үмуми ахарын өзүдүр. Бу о демәкдир ки, өјрәдилән лексика ја бәдии әдәбијјатдан, ја тарих, ја чоғрафија, ја рус дили вә ја да дикәр елм саһәләри тәрә-

финдән шәрһ едилән лексикадыр. Азәрбајчан дили һәмин сөзләрин вә ја терминләрин мә'насыны, интгиләшмә функсијасыны өјрәдир. Бу чәһәтдән мүәллимин вәзифәси белә сөзләрин мә'насыны шакирдләрә ајдынлашдырмаг үчүн сәмәрәли метод, үсул вә ја васитә тәтбиг етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Мәсәлән, әкәр мүәллим VIII синифдә «Глобус» мөвзусунда инша јаздырырса, шакирдләрин диггәтини мүтләг бу сөзүн дүзкүн јазылышына, чоғрафи термин кими мә'насына чәлб етмәлидир. Бу просесдә дилчилик, чоғрафија вә терминолокија кими саһәләрин күчүндән истифадә олунур. Әлбәттә, мәгсәд шакирдләрин нитг вә тәфәккүрүнү диалектик шәкилдә инкишаф етдирмәк олдуғу үчүн һәмин саһәләрә мүрачиәт едилир.

Е'тираф етмәлијик ки, фәнләрарасы әлагә јаратмагда сүн'илијә, мөдәбазлыға мејл көстәрән мүәллимләрә дә тәсадүф олунур. Беләләри һәтта мәтбуат сәһифәләриндә тәклиф едирләр ки, «Азәрбајчан дилинин синтактик вә морфоложи гурулушуну физики, кимјәви процесләрлә мүгајисәдә өјрәтмәк мүмкүндүр». Бөјүк педагоглар Н. К. Крупскаја, М. И. Калинин ана дилини дикәр фәнләрә јијәләнмәк үчүн «ачар» һесаб етдикләри һалда, ана дилинә оптимал јијәләнмәкдә физика, јахуд кимјаны васитәјә чевирмәк мәкәр күлүнч вә гејри-елми көрүнмүрмү?

Јухарыда дејиләнләрдән дә ајдын олдуғу кими, Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә фәнләрарасы әлагәнин имканлары чохшахәлидир. Һәләлик бу имканлардан комплекс истифадә едилмәси тәчрүбәдә өз тәзаһүрүнү тапмамышдыр десәк, сәһв етмәрик. Лакин фәнләрарасы әлагәнин бу вә ја дикәр параметри үзрә иш тәчрүбәләри сон илләрдә диггәти чәлб едир. Мәсәлән, Нахчыван МССР-ин Бабәк рајонундакы Кәрмәчатаг кәнд мәктәбинин мүәллими Елбәји Магсудов, Бакыдакы 135 нөмрәли мәктәбин мүәллими Күларә Абдуллајева Азәрбајчан дили дәрсләриндә грамматика, лексика үзрә апардыглары ишләри, јери кәлдикчә, рус дили илә әлагәләндирмәк саһәсиндә јахшы тәчрүбә әлдә етмишдир. Бу тәчрүбә әсас уғуруну онда көстәрир ки, һәмин мүәллимләр рус дилиндән шакирдләрин әлдә етдикләри билик вә бачарыглара исти-

Scanned with PDF MOBILE SCANNER

нал етмәклә онларда ...
лингвистик тәфәккүрү даһа јахшы инкишаф етдирмәјә наил олур, тә'лим просесини оптималлашдырылмасына мәшғәләләри марағлы кечмәсинә тә'сир көстәрә билирләр. Бу, ејни заманда шакирдләри рус дилини дә јахшы өјрәнмәјә һәвәсләндирир.

дәрсләринд... ... ... рәсы олмаг имканлары чох кенишдир. Бу ... канлардан оптимал истифадә олун... сына диггәти артырмаг јени прогр... ларла тә'лим ишинин сәмәрәлилиј... наил олмағын башлыҹа шәртләр... дән биридир.

Азәрбајҹан дилинин тә'лиминдә синонимика үзрә ишләрин бә'зи мәсәләләри һаггында

Севиндик ВӘЛИЈЕВ
Ј. һ. Мәммәдәлијев адына НДПИ-нин мүәллими, педагожи елмләр намизә...

Азәрбајҹан дилинин мәктәб курсунда бир сыра новлардән вә формалардан ибарәт сөз бирләшмәләринә синдан ибарәт сөз бирләшмәләринә јанашдыгда бә'хрән көстәричиләрлә јанашдыгда бә'зи дил һадисәләринин изаһында мүбаһисәләр, дәгиг олмајан мүлаһизәләр мејдана чыхыр. Белә вәзијјәт ән чох ејникөклү сөзләр вә синонимләр, әсас вә көмәкчи сөзләрин бирләшмәси вә синонимлик, фразеложи бирләшмәләр, мүрәккәб гысалтмалар вә синонимлик **проблеми вә с.** илә әлагәдар оларaг гаршыја чыхыр.

Тә'лим просесиндә, адәтән, белә бир мүддәа әсас тутулур ки, ејникөклү сөзләр синоним ола билмәз. Лакин бә'зи дил фактлары бу мүддәаја еһкам кими јанашмағын доғру олмадығыны көстәрир. Конкрет дил фактларына нәзәр јетирәк.

Сөзүн мә'на гурулушу һәмишә инкишафдадыр. Ејникөклү сөзләр тез-тез чох да габарыг олмајан структур дәјишикликләрә мә'руз галараг мә'на үмумилијини итирмәјә билир. Мәсәлән, **гыз—гызчыгаз, ев-евчик, кәлин-кәлинчик** (бунлар кичилтмә вә әзизләмә формалары кими ишләдилир) вә с. Бурада сөзләрин үслуби маһијјәтини көрмәмәк олмаз. Онларын нәинки үмуми лексик мә'насы, емосионал-үслуби мә'налары да итиб кетмир. Башга бир мисал.

Гуш сөзү әдәби дилимиздә нејтрал сөздүр, **гушчугаз** сөзү исә емосионаллыг бахымындан ондан фәргләнир; бу сөз һисси тә'сирчә даһа зәнкиндир, әзизләмә чаларлығына маликдир, һәм дә поетик чаларлыдыр. Демәк, бә'зән ејни бир көкдән олан сөзләр мүхтәлиф структур фәргләринә малик олса да,

ајры-ајры нитг үслубларында иш... билир вә синоним олур.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, әсас ... көмәкчи сөзләрин бирләшмәсин... ибарәт синонимләрин дә мәктәб ку... сунда бә'зи ҹәһәтләри нәзәрә алын... мылыр.

Синонимлик јарадан мәнбәләр... бири дә әсас вә көмәкчи нитг һ... ләринин бирләшмәси јолудур. Б... синонимләрин мејдана чыхмасы ү... сир Азәрбајҹан дили үчүн чох хар... терикдир. Бунлара бәдии вә пуб... систик әдәбијјатда истәнилән ... раст кәлмәк олур.

Һансы һалларда вә һансы гајда... ла бирләшән әсас вә көмәкчи сөз... синонимләрин мәнбәјинә чеврилир?

1. Әшјанын вә һәрәкәтин әлам... ринин натамамлығыны билди... мәгсәди күдүләндә (исим вә фе'... рин әламәтләри натамам ифадә е... лир); мәсәлән: **сарымтыл—ачыг с... ры, сарыја бәнзәр, сарыја** чалан; ... **ширин—аз ширин, јарым** ширин, ... **рин тәһәр; дузмәзә—аз дузлу,** ду... **тәһәр, чох шор олмајан.**

Мәктәбдә бу сәпкили сөзләрин һ... сы һалларда синоним олмасы, үму... јәтлә, онларын синонимлији һагг... данышылмыр, нитгимиздә онларын ... кими мә'на чаларлыгларында иш... мәси мәсәләләри көлкәдә галыр.

Белә бир факта да диггәт јет... әламәтин азалмасы, зәифләмәси ... синтактик јолла ифадә едилмир; ... **чох, бир гәдәр, кими, тәки** вә с. кө... чи сөзләрин бирләшмәси илә дә мү... күн олур. Мәсәлән, «Лејла бир га... кәдәрли көрүнүрдү». «Лејла гәми... көрүнүрдү». Бунлар синтактик с...

нимләрдир. Һәмин фикри морфоложи гаршылығы -ымтыл[4], -мытыл шәкилчиләри илә дүзәлән моделләрә дә шамил етмәк олар.

Синоним конструксијаларда **аз, чох, бир гәдәр,** аз-аз вә с. сөзләри иштирак етдикдә һәмин конструксијаја данышыг үслубуну, **мүәјјән гәдәр, кифајәт гәдәр, нәзәрдә тутулдуғу кими** вә с. сөзләрдән истифадә исә китаб дили үслубуну кәтирир.

Бир сыра әсас вә көмәкчи сөзләрин бирләшмәси нәтиҹәсиндә дә синонимлик габарыг шәкилдә заһирә чыхыр. Буну исимләрлә гошмаларын бирләшмәсиндә мүшаһидә етмәк олар. Мәсәлән, **мәнзилә кими, мәнзиләдәк, мәнзиләҹән;** «Гапыда **нөвбәтчидән башга** (**гејри**) һеч ким јох иди»; **сәнин үчүн, сәнә көрә, сәндән өтрү** вә с.

Башында, дөшүндә, јанында, нәздиндә кими көмәкчи сөзләр исимләрлә бирләшәрәк синоним сөз бирләшмәләри вә сөзләрин бирләшмәләринин әмәлә кәтирә биләр. Мәсәлән, «Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин Јанында (**нәздиндә**) Идман вә Бәдән тәрбијәси Комитәси тәшкил едилди». Бу ҹүмләдә **јанында** көмәкчи сөзү һеч дә, садәҹә олараг мәкан јахынлығы ифадә етмир; даһа чох, дахилән мәкани јахынлығы билдирир. Белә сөзләри тәһлил едәркән, јахшы олар ки, онлар мүхтәлиф семантик групдан олан исим вә көмәкчи сөзләрлә (**јанында—нәздиндә** сөзләри кими бирләшмәләрдә) шакирдләрин мүшаһидәсинә верилсин. Онлар дәрк етмәлидирләр ки, бә'зи көмәкчи сөзләрин семантик јахынлығы, үмуми контекстуал әлагәләрдән башга, семантик әсасларда синонимләр кими дә өзүнү бүрузә верир.

Көмәкчи сөз олан **јанында** сөзү **кәнарында** сөзү илә дә (о да көмәкчи сөз вәзифәсиндә ишләндикдә) синоним бирләшмәләр әмәлә кәтирә билир; мәсәлән: **кәндин јанында—кәндин кәнарында.** Әлбәттә, сөһбәт синтактик мә'надан кедир. Белә сөз бирләшмәләри асанлыгла бир-бирини әвәз едә билир; буна көрә дә онлардан ејни бир мәтндә синоним кими истифадә етмәк (тәкрарлардан узаглашмаг үчүн) мүмкүндүр. Мүасир дилимиздә бу гәбилдән олан көмәкчи сөзләр чохдур. Бунлар сөз бирләшмәләри шәклиндә синоним чүтләр, чәркәләр әмәлә кәтирмәкдә фәалдыр. Демәк, синонимика үзрә апарылан ишләрдә белә дил фактларына да диггәти ҹәлб етмәк ваҹибдир.

Лексик-грамматик хүсусијјәтләринә көрә фе'ли фразеоложи ваһидләр ајрыҹа көтүрүлмүш фе'лин еквиваленти ола билир. Морфолокија үзрә апарылан дәрсләрдә шакирдләри бу чүр фактларла таныш етмәк мүмкүндүр. Буна һәм еһтијаҹ, һәм дә имкан вар. Мәсәлән: **гулаг асмаг—ешитмәк, динләмәк; күјә дүшмәк—һәјәҹанланмаг, тә'сирләнмәк; кәләк кәлмәк—алдатмаг** вә с.

Фе'ли фразеоложи бирләшмәләрин тәкликдә ишләнән фе'лләрлә синонимлијини шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн мүхтәлиф иш новләриндән истифадә етмәк олар. Мәсәлән, мүәјјән фразеоложи ваһид сечилиб ајрылыр, сонра һәмин фразеоложи ваһид она синоним олан фе'лин вә ја фе'лләрин васитәсилә ајдынлашдырылыр. Ејни мәгсәд үчүн һәмин фразеоложи ваһидлә синоним олан башга фразеоложи ваһид вә ја ваһидләри дә хатырламагла шакирдләри нәзәрдә тутулан нәтиҹәјә кәтириб чыхармаг олар. Һәр ики һалда ејни әгли нәтиҹә чыхарылыр.

Јахуд шакирдләрә ашағыдакы дидактик материал тәгдим олунур.

1. **Өзкәјә тәлә гурду, өзү тәләјә дүшдү.** 2. Чох билән гуш **димдијиндән тора дүшәр.** 3. Күлдәстә хала **јаваш-јаваш ирәли кәлди вә гол чәкди.** 4. Бу адамы идарәдә **һеч кимин көзү көтүрмүрдү.** 5. Молла өзү дә тезликлә **о дүнјаја көчдү.**

Шакирдләрә тапшырылыр ки, алтындан хәтт чәкилмиш фе'ли фразеоложи бирләшмәләрин мә'наларыны онларын синонимләри васитәсилә изаһ етсинләр. Ҹаваблар тәхминән белә олур: **о дүнјаја көчдү—һәјатдан кетди, вәфат етди, өлдү...** Тәҹрүбә көстәрир ки, бу јолла шакирдләр фе'ли фразеоложи ваһидләрин грамматик тәбиәтини вә лексик мә'насыны даһа јахшы дәрк едирләр.

Гысалдылмыш мүрәккәб адлар сөз бирләшмәләринин даһа мүрәккәб вә даһа марағлы формасыдыр. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә онлар сүр'әтлә лексикләшир вә бүтөв бир анлајыш билдирирләр; елми-техники тәрәгги дә буна лазыми шәраит јарадыр, тәкан верир.

Бу гәбилдән олан сөзләрә диггәт етсәк, ајдын олар ки, онларын ишләнмәсиндә дә икиварнантлыг вар: бир груп гысалдылмыш сөз, демәк олар ки, мүстәгил сөзләрин бүтүн әламәтләрини өзүндә әкс етдирә билир, она көрә ...

Scanned with MOBILE SCANNER

мүстәгил сөзләр кими иш... өз кениш ифадә формасындан там шәкилдә узаглаша билмир, онунла һәмишә әлагәләндирилмәли олур. Һәмин сөзләрин синонимлик тәбиәтини ајдынлашдырмаг вә мүәјјәнләшдирмәјин бир о гәдәр дә нәзәри вә практик әһәмијјәти јохдур.

Мүрәккәб идарә адларынын гысалдылмыш формасы илә онларын там формасынын синонимлији мәсәләсини, Н. Ф. Шумиловун гејд етдији кими, мүтләгләшдирмәк доғру олмазды. Гысалдылмыш идарә адларыны әмәлә кәтирән сөз лексик мә'насына көрә фразеоложи бирләшмәләрә еквивалент олдугда онун синонимлији һаггында данышмаг мүмкүндүр. Бу да дилдә һәмин сөз бирләшмәсинин мөвҹуд олдуғуну, һәм дә фразеоложи бирләшмә кими, сабитләшмиш мә'насы олан фразеоложизм кими мөвҹуд олдуғуну көстәрир. Әкәр гысалдылмыш сөзләр дар мә'на кәсб етмишләрсә, конкрет әләмин мүәјјән конкрет һадисәсинин адыны билдирирләрсә, анҹаг онлары әмәлә кәтирән кениш форма мүстәгил сөз бирләшмәләри кими галмышларса, онларын арасында синонимлик әлагәләри мејдана чыхмыр. Колхоз вә совхоз (ко... лективное хозяйство, советское хозяйство) Азәрбајҹан дилиндә јухарыда дејиләнләрә әсасән синонимлик әлагәләри илә бағланмыр. Онлар контекстуал синонимләр үчүн дә сејрәк һаллар... ларда синоним гаршылыг ола билмирләр.

Лакин дилимиздә елә гысалдылмыш адлар да вар ки, онлар өз кениш вә там формалары илә синоним чәрк... тәшкил едә билир. Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы—ССРИ, Совет Иттифагы Коммунист Партијасы—Сов.ИКП, Коммунист Партијасы—КП, әсасән, мәтндә синоним кими ишләдилир.

Бурија гәдәр кәтирилән фактлар ону көстәрир ки, орта мәктәбин IV—VIII синифләриндә синонимика үзрә апарылан тә'лим ишләриндә лексикләшмиш синонимләр тамамилә нәзәрдән гачырылмыш, онларын даһа ајдын... лајыш билдирмәләринә нидијәдәк әһәмијјәт верилмәмишдир. Әлбәттә, белә вәзијјәтлә разылашмаг олмаз: синонимләри әмәлә кәтирән һәмин закон мәнбә диггәтдән кәнарда галмамалыдыр.

●

Н. Кәнҹәви јарадыҹылығында әмәк тәрбијәси вә тәсвири сәнәт

Акиф ӘЛИЈЕВ
филолоҝија елмләри намизәди

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә, Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин «Мәктәблиләрин әмәк тәрбијәсини, тә'лимини, пешәјөнүмүнү јахшылашдырмаг вә онларын ичтимаи фајдалы мәһсулдар әмәјини тәшкил етмәк һаггында» гәрарында ҝәнҹ нәслин әмәк һазырлығы вә пешәјә истигамәтләндирилмәси мүһүм бир вәзифә кими ирәли сүрүлмүшдүр.

Бу саһәдә әдәбијјат вә инҹәсәнәт әсәрләринин, классикләрин өјрәдилмәси дә мүһүм рол ојнаја биләр.

Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатында әмәксеварлик тәрбијәси вә пешәјөнүмү мәсәләләринә аид истәнилән гәдәр зәнкин фактлар вардыр. Шифаһи халг әдәбијјатынын бу кил... јашар тарихи нүмунәләриндә атлар оғулларына өз пешәсини өјрәдирләр. Уста јанында оғулларын шакирд ... ләри дә бизә мә'лумдур. Халг нағыл вә дастанларында пешә вә сәнәт адамлары һәмишә бөјүк һөрмәт вә мәһәббәтлә гаршыланыр. Һәтта ади бир пешәјә саһиб олмаг шаһлардан гат-гат үстүн тутулур.

Азәрбајҹан әдәбијјатында ҝәнҹ нәслин пешә һазырлығы Низами јарадыҹылығы үчүн дә чох сәҹијјәвидир. Белә ки, ичтимаи әмәк проблеми әһәмијјәтли мөвзу кими Низами јарадыҹылығынын әсасыны тәшкил едир.

Низаминин әмәкчиләри чәтинликдән горхмајараг, гышын сојуғунда, јајын истисиндә динҹлик билмәјән, вүгарлы, әхлаги кејфијјәтләри илә дөврүн һаким гүввәләриндән гат-гат јүксәкдә дуран садә пешә саһибләридир. Беләләри бир тикә чөрәјә көрә өзкәләрә әл ачмаганса әмәкдән, ишдән, зәһмәтдән јапышмағы даһа үстүн һесаб едирләр.

Шаирин «Хәмсә»синдә көрүб таныш олдуғумуз әмәк, әмәкчи инсан узаг-узаг илләрин, әсрләрин јолчусу олуб, бүкүнкү әмәјә, зәһмәтә, һүнәрә говушсалар да «кәрпич кәсән» кишини унутмур, сылдырым гајалар, гранит-тәк дашлары ләрзәјә кәтирән Фәрһада алгыш дејир. Фәрһадын шүҹаәти, Фәрһадын гәһрәманлығы сөзүн әсл мә'насында бир нәғмә, маһныдыр. Низами бу нәғмәни ҝөзәл, мә'налы бир бејтлә битирәрәк илләрин, әсрләрин кечмишиндән бу күнә чатдырыр.

> Поладдан даг олса јенә дә, инан,
> Ону парча-парча дағыдар инсан.

Бөјүк шаирин бүтүн әсәрләриндә әмәк, әмәкчи инсан, һалал зәһмәт, мәһәббәт вә улвүлүклә тәрәннүм олунур.

Низами өз оғлуна пешә сечиб, ад газанмаг вахты олдуғуну сөјләјир.

Лакин Низами бир ата кими, оғлуна мүтләг бу вә ја дикәр пешәјә јијәләнмәк үстүндә исрар етмир. О билдирир ки, инсан, өз ләјагәтини сахламаг үчүн мүтләг һәр һансы бир пешәјә јијәләнмәлидир. Шаирин бөјүк даһиликлә дедији:

> Мәндән сөјләмәкдир, сәндән ешитмәк,
> Бир инсан әли бош кәзмәсин кәрәк

—сөзләри аталарын естафети кими гәбул олунуб.

Низами јарадыҹылығынын лејтмотиви олан бу әмәкчи инсанларын һәјата бахышы, ичтимаи дүнјакөрүшү, гуруб-јаратмаг әзми о гәдәр зәнкин, рәнкарәнк бојаларла верилмишдир ки, онларын һәр бири һаггында санбаллы тәдгигат әсәри јазмаг мүмкүндүр. Она көрә дә биз Низами јарадыҹылығынын инҹәсәнәт әсәрләриндә, хүсусилә тәсвири сәнәтлә мусигидә тутдуғу мөвгедән, ҝәнҹ нәслин пешә һазырлығы ишиндәки әвәзсиз ролу үзәриндә дајанмаг истәрдик.

Түкәнмәз хәзинә олан Низами јарадыҹылығындан истәр орта әсрләрдә, истәрсә дә совет дөврүндә дүнја әдәбијјаты мүәјјән мә'нада гида алыр. Низами мөвзуларында тәрәннүм олунан дөвр, һәјат онун мағрур әмәкчи инсан суретләри бир чох рәсмләрин, бојакарлыг таблоларынын, декоратив, тәтбиги сәнәт вә һејкәлтәрашлыг нүмунәләринин бәзәјир.

Низами сүжетләринин дәрин мәзмуну мүхтәлиф сәнәт саһәләриндә чалышан халг сәнәткарларыны да һәмин мөвзуларда әсәрләр јаратмаға руһландырмышдыр. Бу сүжетләрдән мәишәтдә ишләдилән әшја, декоратив вә тәтбиги сәнәт әсәрләриндә бирҝә бәзәк васитәси кими истифадә едилмишдир. «Хәмсә»нин сүжетләри әсасында јарадылмыш сајсыз-һесабсыз миниатүрләр, халчалар, парчалар, бәдии метал мә'мулаты, керамик габлар, дивар рәсмләри, декоратив вә тәтбиги сәнәтин нөвләринә аид бир чох нәфис нүмунәләр дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

Низами поемаларынын ајры-ајры сүжет вә һекајәләри инди пешәкар рәссам вә халг сәнәткарларынын, ссенарист, бәстәкар вә драматургларын илһам мәнбәји олмагдадыр. Бир сыра мүасир мәдәнијјәт објектләринин, мәдәни-маариф очагларыны вә с. бәзәјән Низами сүжетләри халгын естетик зөвгүнү охшајыр, онлара севинҹ бәхш едир.

Бөјүк мүтәфәккир шаирин сүжетләри мусиги, балет вә кино сәнәтиндә даһа бөјүк ишыг сачыр. Бу ишыг өлмәз бәстәкар, Ү. Һаҹыбәјовун мәшһур «Сәнсиз», «Севкили ҹанан» романсларында, Г. Гарајевин «Једди ҝөзәл» балетиндә, «Лејли вә Мәҹнун» симфоник поемасында, Ф. Әмировун «Низаминин хатирәсинә» симфонијасында, Ә. Бәдәлбәјлинин «Низами» операсында вә с. даһа күчлү, даһа гүдрәтли шө'ләләнир.

«Лејли вә Мәҹнун» мотивләри үзрә «Мәһәббәт әфсанәси» (ссенари мүәллифи Ә. Мәммәдханлы) бәдии филми, Азәрбајҹан киносунун ән јени саһәси олан мултипликасија филм сәнәти дә илк аддымыны мәһз Низаминин мәшһур «Фитнә»си илә атмышдыр. Китаб иллүстрасијаларында олдуғу кими, һекајәнин екран һәјатында да гәдим, миниатүр сәнәтинин шәрти декоратив үслубундан, образлы ифадә васитәләриндән (агач, кејим, мәнзәрә вә с.) кениш истифадә олунмушдур.

Низами «Хәмсә»синин бир чох сүжети совет дөврүндә, хүсусән шаирин 800 иллик јубилеји әрәфәсиндән башлајараг тәсвири вә декоратив сәнәт-

Scanned with MOBILE SCANNER

ләрин бүтүн нөв вә жанрлар...
ниш әкс етдирилир.

Мүхтәлиф дөврләрдә ајры-ајры рәссамлар тәрәфиндән фырчаја алынмыш «Султан Сәнчәр вә гары», «Әнуширәван вә бајгушларын сөһбәти», «Кәрван вә бајгушларын сөһбәти», «Ики пичкәсөн кишинин дастаны», «Ики бајгушун сөһбәти» вә с. сәнәт инчиләри олдугча чанлы вә тәбиидир. «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәси әсасында чәкилмиш рәссамлыг әсәринә диггәт јетирдикдә, падшаһын халга е'тинасыз мүнасибәтиндән һејсијјәти дарғалар тәрәфиндән тапдаланмыш касыб гарынын Султан Сәнчәрин әтәјиндән јапышараг чәсарәтлә дедији:

> Дағылды шәһәрләрин еви сәнин әлинлә,
> Әкинчинин хырманы дәнсиз галды сәнинлә

—сөзләри санки ешидилир. Шаһ вә вәзир гарынын ифшаедичи наразылығынын фәргинә вармыр. Бурада тәбиәт тәсвири дә көзәл, инчә бојаларла верилмишдир. Сағ тәрәфдәки гајалыг, јенилә чичәкләнмиш ағачлар, гыврылыб ахан кичик чај, јашыл отлар вә с. әтрафдакы мәнзәрәни даһа да көзәлләшдирир. Инчәсәнәт әсәрләриндә бөјүк мәһәббәт вә илһамла тәрәннүм олунан Низами гәһрәманларынын јүксәк мә'нәви кејфијјәтләри «Хосров вә Ширин» поемасында даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Әсрләрдән бәри хәттатларын, нәггаш вә халчачыларын даим диггәт мәркәзиндә олмуш «Хосров вә Ширин»ин керамика, халча, парча, дивар рәсмләри вә с. кими онларча сәнәт нөвүндә илһамла ишләнмишдир. «Ширинин чимәркән Хосровун она раст кәлмәси» епизодунун фырча тәсвири хүсусилә гејд олунмалыдыр. Бурада һадисә инсаны валеһ едән күллү-чичәкли баһар мәнзәрәси фонунда чәрәјан едир.

Үмумијјәтлә, Низаминин «Лејли вә Мәчнун», «Једди көзәл», «Искәндәрнамә» гәһрәманлары узаг әсрләрдән бу күнәдәк халчачылыг пешәсиндә рәнк-рәнк нахыш вә чаларларла васф олунур. Гәдим Кәнчә, Шамахы, Иран, Нахчыван, Тәбриз вә с. халчалары буна парлаг мисалдыр.

Бир чох дүнја музејләриндә гору-

нин халчачылыг сәнәтиндә тәсвир... лүстрасијалар топлусу инсаны ва... едир. «Хәмсә»нин гәһрәманлары ... шәт ошјаларында, чини вә сахсы ... ларда бөјүк мәһәббәт вә илһамла тәрәннүм олунур. Бир чох мәдәни-маариф очагларынын тәртиби «Хәмсә»нин сүжетләри әсасында бәзәдилир. Иншаат вә архитектура сәнәтиндә Низами поезијасы даһа да әбәдиләшди. Бу чәһәтдән Загулбадакы мәдәнијјәт сарајындакы «Фәрһад Бисутунда», Бакы метрополитенин «Низами» стансијасындакы «Мәчнун атасы илә», «Фәрһад вә Ширин» мозаикалары буна парлаг мисалдыр.

Н. Кәнчәвинин һәјат вә јарадычылығы илә бағлы бир сыра тәдбирләр мәктәбләрдә дә һәјата кечирилир. Бу чәһәтдән Бакынын 21, 93, 116, 245, 265 нөмрәли мәктәбләриндә Низами поезијасындан илһам алан кәнчләрин јарадычылыг ахтарышлары диггәти даһа чох чәлб едир. Илләр, әсрләр боју бөјүк сәнәткарлар тәрәфиндән гәләмә алынмыш һәр бир сәнәт инчиләринә јенидән гајыдылса, ејни мөвзулар ишләнсә дә бунлар бир-бирини тәкрар етмир. Мәсәлән, һәр бир дөврүн ајры-ајры сәнәткарлары тәрәфиндән мүхтәлиф сәнәт нөвләриндә јашајан «Хосров вә Ширин» мөвзусу 116 нөмрәли мәктәб шакирдләринин һазырладығы сахсы күлданларда өз орижиналлығы, јенилији, бу күнүн бәдиилији чәһәтиндән фәргләнир. Бу күлданларда нәләр јохдур? Тәбиәт, мешә, дәлиганлы Хосров, мәзлум Ширин, дағлары ләрзәјә кәтирән Фәрһад...

21 нөмрәли мәктәб шакирдләринин «Једди көзәл» һејкәлчикләри сериjасындан «Һинд көзәли», «Дағ чапан Фәрһад» вә с. сәнәт инчиләри дә олдугча тәбиидир.

Низами поезијасы кәнч нәслин әхлаг тәрбијәсиндә, пешә һазырлығынын, дүнјакөрүшүнүн инкишафында, әхлаги кејфијјәтләринин сафлығында хүсуси әһәмијјәт кәсб етмәклә јанашы, онларын јарадычылыг габилијјәтләринин инкишафында да мүһүм рол ојнајыр.

Әдәби јарадычылығын өјрәдилмәсиндә үслуб хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы

Новруз ӘҺМӘДОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин баш елми ишчиси,
педагожи елмләр намизәди

Бәдии үслуб әдәби јарадычылығын өјрәдилмәсиндә мүһүм амилләрдән биридир. Ајры-ајры әсәрләрин тәдрисиндә јазычы үслубуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн онун һәјат вә јарадычылығына вә ја ән камил әсәрләринә мүрачиәт етмәк лазымдыр.

Јазычынын үслубу кениш мә'нада јарадычылыг характери, бәдии хүсусијјәтләри, дүнјакөрүшү, идеја истигамәти, мөвзу даирәси вә саирлә, дар мә'нада исә анчаг поетик дили илә әлагәдардыр.

Јазычынын һансы үслуба малик олдуғуну шакирдләрә ајдынлашдырмаг үчүн бу мәсәләјә ән садә үнсүрләрдән башламаг мәгсәдәујғундур. Үслуб јазычынын өзүнү тәмсил едир. Онун шәхсијјәтини јаратдығы таблоларда, сурәтләрдә, ифадә етдији сөз вә бојаларда көрмәмәк мүмкүн дејилдир. Марксын тә'биринчә десәк, үслуб инсандыр. Лакин тәәссүф едиләчәк һалдыр ки, шакирдләр орта мәктәбдә өјрәндикләри јазычыларын әсәрләрини радиода, телевизијада ешитдикдә чох вахт бир-бириндән фәргләндирә билмирләр. Һалбуки онлар бу вә ја башга сәнәткары өјрәнәркән онун үслубу илә јахындан таныш олмалы, она мүнасибәтләрини билдирмәлидирләр. Буна көрә дә мүәллимләр әдәбијјат дәрсләриндә бу чәһәтә диггәти хүсусилә артырмалы, һәр һансы бир әсәри өјрәдәркән јазычыны өјрәтмәји дә унутмамалыдырлар.

Ибтидаи синиф мүәллимләри шакирдләрә әсәрләрин анчаг мүәллифләринин адыны танытмагла кифајәтләнирләр. Һалбуки ибтидаи синифләрдә, мәһдуд чәрчивәдә олса да, үслуби үнсүрләрә мүәјјән јер верилә биләр вә верилмәлидир. Мәсәлән, ајры-ајры бәдии парчалар үзрә иш апараркән мәзмуну охшар оланлары фәргләндирмәк, әзбәрләдикләри ше'рләри динләдикдә сәсләнмәсинә көрә (ритминә, аһәнкинә көрә) бир-бириндән ајырмагы, өјрәндикләри бәдии парчаларда тәсвир едилән адамлары бир-бириндән нә илә сечилдијини өјрәтмәк вә с. бу бахымдан сәмәрәли сајыла биләр.

IV—VII вә јухары синифләрдә јазычынын үслубу үзәриндә апарылан ишләри тәдричән дәринләшдирмәли, бу саһәдә шакирдләрин мүстәгил фәалијјәтинә имканлар јарадылмалыдыр. Мүәллим јазычынын [illegible] һансы жанрда, һансы [illegible] јаздығыны, [illegible] даирәсини [illegible] башга салмалы, һансы [illegible] үчүн бу жанрда ишләмәсинин сәбәбләрини ајдынлашдырмалыдыр.

Бу ишдә жанр хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк истигамәтверичи характерә маликдир. Чүнки үслуб һаггында анлајыш жанрдан башланыр.

Һәр һансы бир јазычынын сәнәткарлыг габилијјәтинә (ше'р, нәср, драматуркија) ујғун олан, јахуд проблемин бәдии һәллини тәләб едән жанрын хүсусијјәтләрини билмәк әдәби үслубу ајдынлашдырмаға кениш имкан јарадыр. Мәсәлән, мүәллим чох јахшы билир ки, М. Ф. Ахундов адамлары тәрбијә етмәјин ән јахшы үсулу кими комедија жанрыны сечмиш, јарадычылығында дининин, мөвһуматын вә авамлығын ифшасына һәср олунмуш мөвзулара даһа чох јер вермишдир. Јахуд, Ч. Чаббарлы исте'дадлы драматург, гүввәтли шаир, көзәл һекајәчи олмуш, лакин әсасән драматик жанрда јазмышдыр. Тематикасы исә јенилијин көһнәлијә гаршы мүбаризәси проблеминдән нәш'әт етмишдир. Ону да дејәк ки, јазычынын һансы жанрда вә мөвзуда јаздығындан асылы олмајараг үслубу өзүнү бүрузә верир. Үслуб ады алтында олмаса да, әсәрләр һаггында шакирдләр «Нечә әсәрдир? Мараглыдырмы?» кими суалларына чаваб ахтарырлар. Әсәри охујанлар исә «јахшы әсәрдир», «ә'ладыр», «охумасан јахшыдыр», «бир тәһәр охумаг олар»—дејә мүхтәлиф чаваблар верирләр. Әлбәттә, бу чавабларда мүәјјән һәгигәт вар, чүнки һеч кәс әсл мә'нада јахшы әсәрә пис демәз. Бүтүн бу чәһәтләрә мүәллим лагејд јанашмамалыдыр. О, әсәрин нә үчүн шакирдләрин хошуна кәлиб-кәлмәдијини онун һансы мәзијјәтләринә көрә гијмәтләндирдијини вә бәјәндијини мүәјјәнләшдирмәли, тәдричән онлара әсаслы та-

Scanned with MOBILE SCANNER

нышмагы, һәр һа… зылмыш әсәрләрин бәдии хүсусиј… ләрини көрмәји өјрәтмәлидир. Бу чәһәтдән илк вахтларда үслубу габарыг олан әсәрләрә истинад етмәк мәгсәдәујғундур. Бу, үслубун шакирдләр үчүн тез ајдын олмасына көмәк едир. Ч. Мәммәдгулузадәнин нәср дили, М. Ә. Сабирин типи өз дилилә ифша етмәси кими үслуби хүсусијјәтләр буна мисал ола биләр. Ишин бу мәрһәләси үзәриндә чидди дајанмалы, јазычы үслубундакы характерик чәһәтләри шакирдләрин мүәјјәнләшдирмәсинә көмәк етмәк мәгсәдилә мүвафиг үсул вә пријомлардан истифадә едилмәлидир. Мәсәлән, әсәрләриндә бәдии рич'әтләрә, поетик образлара тәкрар мисралара даһа чох јер вермәк С. Вурғунун үслубуна хас олан бир хүсусијјәтдир. Буну шакирдләрә өјрәтмәк үчүн изаһ етмәк аздыр. Онлары шаирин әсәрләри үзәриндә планлы шәкилдә ишләтмәк, бу хүсусијјәтләри өзләринә тапдырмаг лазымдыр. VII синифдә «26-лар» поемасыны кечәркән тәкрар мисралары мүәјјәнләшдирмәк үчүн нүмунә тә'ригилә вердијимиз ашағыдакы планы тәтбиг етмәк олар:

1. Поемада тәкрар мисралары тапын вә јеринә көрә ифадәли охујун.
2. Тәкрар мисраларын нә үчүн верилдијини мүәјјәнләшдирин.
3. Ајры-ајры һиссәләрин сонунда вә бәндләрдә тәкрар олунан мисраларын мә'на фәргини ајдынлашдырын.

Поеманын әввәлиндә верилән епизодун башлангычында вә сонунда «Бакынын дәрди вар, Бакы хәстәдир, Көнүл интизарда, көз јол үстәдир» бејти; ара-сыра парчаларын сонунда «Отурмуш паланын үстүндә һамбал» мисрасы; кичик һәчмли бәндләрдә «Саһил гаранлыгдыр, далғалар гара», «Галын булудлара сохулмушдур ај», «...көнүлләр гырыгдыр, бахышлар гәмли», «хәјали көјләри һеј јара-јара», «Бөјүк бир һәсрәтлә боғулмуш рәнки» кими мисралар тәкрар едилир. Шаир бу тәкрарлар васитәсилә вәтәндаш мүһарибәси дөврүнүн ачы мәнзәрәләрини өтәри сејр етмәк дејил, онлары һәртәрәфли көрмәјә, дујмаға имкан јарадыр. Бу мәнзәрәләр дә бир-бириндән фәрглидир. Илк бејтин ики дәфә тәкрары илә бу дөврүн дөзүлмәз вәзијјәтинә диггәтлә нәзәр салмаға, үч дәфә тәкрар олунан ејни мисраларда һамбалын ачыначаглы портретини көрмәјә, дујмаға, ајры-ајры бәндләрдә тәкрар едилән мисраларда 26-ла… кечирдијини …ламаға истигамәт… дирир.

Көрүндүјү кими, шаирин үслубу… бир чәһәтини планлы шәкилдә тәһ… етмәк, нәинки онун әсәрини мүәј… мә'нада дәрк етмәјә, һәм дә әсә… башга хүсусијјәтләрини өјрәнмәјә м… мәк едир вә шакирдләри јазычын… јарадычылығы илә јахындан тан… олмаға һәвәсләндирир. Јахуд, VII с… нифдә Ч. Чаббарлынын «Севил» п… синин өјрәдилмәси просесиндә Ба… кишинин дили илә тәкрар еди… «түркүн сөзү» ифадәсинин мә'н… үчүн верилдијини шакирдләрә бә… саларкән, мүәллим јазычынын үс… бунда олан бу характерик чәһәти о… ларын нәзәринә чатдырыр вә һәр б… ринин мәзмуну ајдынлашдырыл… Мәсәлән, «Алмаз»да Мирзә Сәмә… рин «Гурбан олум Мәһәммәдин шәр… әтинә», Очаггулунун «һәр бинан… бир устады вар, ја јох?», «Ајдын… Сәлимин «Чәһәннәмә ки...», «Јашар… да Имамјарын «Беләди, гејри-белә… гардаш оғлу, бәлкә, мән ганмырам» вә с. кими тәкрар ифадәләр бу гәбил… дәндир. Мүәллим шакирдләрә өјрә… ки, белә тәкрар ифадәләр сурәтләр… дилинә һеч дә тәсадүфи верилмә… бунлар сурәтләрин дүнјакөрүшү… һәјата мүнасибәтләрини сәчијјәлән… рән бәдии ифадәләрдир. Драматур… сурәтләрә вурдуғу белә бојаларла н… инки онларын дахили аләмилә јах… дан таныш олмаға имкан јарадыр, һ… дә онларын бәдии тә'сирини узун мү… дәт һифз едиб горумаға мүвәфф… олур. Бунунла јанашы Ч. Чаббарл… сурәтләрини јадда сахлајан, јашад… бу сурәтләрин өз дүшүнчәси, өз ф… ри, өз сәчијјәси, данышыг тәрз… вә с. олмасыдыр. Бу чәһәтдән дә … өзүнәмәхсус үслуби хүсусијјәтләрә м… ликдир.

Јазычынын үслуби хүсусијјәтлә… үзәриндә иш апармаг шакирдләри б… дии әсәрләрә ачыг көзлә бахмаға о… едир. Әсәрләри, јазычылары бир-би… илә мугајисә етмәк, фәргләндири… үслублары әдәби нүмунәләрә әс… гаршылашдырмаг шакирдләрин т… ричән бәдии јарадычылыға мүн… бәтләрини формалашдырыр. Әлбәт… илк бахышда бунлары көрмәк олм… ләкин мүшаһидә апардыгда, јазы… ларын јарадычылығына нүфуз етд… дә, онларын өзүнәмәхсуслуғу бир-б… риндән нечә фәрләндији ајдынлаш…

Јазычылары бир-бириндән фәргләндирән хүсуси чәһәтләр олдуғу кими, бир-биринә јахынлашдыран үмуми чәһәтләр дә вардыр.

Јазычыларын фәрди үслуб фәргләри мүхтәлиф форма вә мәзмунда олса да, јарадычылыгларында башлыча чәһәтләрә әсасланан вә онлары үслубча бирләшдирән үмуми хүсусијјәтләр икидир:

1. Халгын демократик, габагчыл мәфкурә, мә'нави тәрбијәси кешијиндә дурмаг.
2. Бәдии систем бирлијинә риајәт етмәк.

Үслубун үмуми чәһәтләрини шәрти олараг ики һиссәјә ајырмагла мәгсәд јазычынын габагчыл мәфкурә вә сәнәткарлыг мәсәләләринин конкрет шәкилдә нәзәрә чатдырмагдыр. Габагчыл мәфкурә дедикдә, халгынын мәнсуб олдуғу синфин мәнафејини күдән, габагчыл идејалар уғрунда мүбаризә едән јазычыларын һәмин истигамәтдә бирләшдији нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, Е. Ағајевин «Апрел сәһәри» (IV синиф), М. Чәлалын «Бир кәнчин манифести» (VII синиф) кими әсәрләрдә бөјүк мәгсәд јолунда фәдакарлыг едән халгын Совет һакимијјәти уғрунда ингилаби мүбаризәси, халглар достлуғу идеалларынын башлыча хәтт кими верилмәси бу гәбилдәндир.

Бәдии систем бирлијинә риајәт етмәк бахымындан да јазычылары бирләшдирән бир сыра компонентләр вардыр. Бу истигамәтдә мөвзу, сүжет, метод вә с. үмуми јахынлыг јарадыр. Мәсәлән, сосиализм гуручулуғуна, Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә һәср олунмуш мөвзулар бу чәһәтдән характерикдир. V—VI синифләрдә өјрәдилән С. Рәһимовун «Медалјон», И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә», С. Рүстәмин «Гафурун гәлби» вә бу кими башга әсәрләрдә јазычыларын мүвафиг һадисә вә мәсәләләри әһатә етмәси чәһәтиндән чыхыш етмәләри ајаны шәкилдә өз ифадәсини тапыр.

Јазычылары бир-биринә јахынлашдыран үмуми чәһәтләрдән бири дә әдәби методдур. Әсәрләрин сосиалист реализми методу илә јазылмасы јазычылары үмуми истигамәтдә үслубча бирләшдирир. Мәсәлән, IV—VII синифләрдә өјрәдилән Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл», М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләр еви», Ч. Чаббарлынын «Фирузә» һекајәләри вә с. бу чәһәтдән нүмунә ола биләр.

Сосиалист реализми методу халга, партијаја әсасланыр, варлығы һәгиги вә ингилаби инкишафда тәсвир етмәклә проблемләрин бәдии һәллинә дүзкүн истигамәт верир.

Тәнгиди реализм методу илә јазан сәнәткарларын јарадычылығында да онлары бирләшдирән үмуми үслуби чәһәтләр вардыр. Тәнгиди реалистләри әсасән мәнфи чәһәтләри, ичтимаи јаралары гамчыламагла јанашы инкишафа истигамәт верән мәсәләләри илк плана кечирмәк, халгын көзүнү ачмаг, онлара тәрәгги јолуну көстәрмәк вә б. мәсәләләр дә бир-биринә јахынлашдырыр. Мәсәлән, XX әсрдә јетишән Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев кими сәнәткарларын јарадычылығынын үмуми истигамәти беләдир.

Беләликлә, һәр һансы әдәби метод јазычылары үмуми чәһәтдән үслубча бирләшдирир. Јазычыларын ејни мүһитдә јашамасы вә јаратмасы бирини марагландыран мәсәләләрин дикәринин дә марагландырмасы, дүшүндүрмәси, фәалијјәтә сөвг етмәси вә с. онларын јарадычылығында мүәјјән јахынлыг олмасына сәбәб олан һәјати, тәбии фактлардыр. Мәһз буна көрә дә методлар јазычыларын јарадычылыг јахынлыгларыны мүәјјәнләшдирир вә фәрди хүсусијјәтләрини дә өјрәнмәјә имкан јарадыр.

Бәдии системин бир сыра әсәрләр вә јазычылар үчүн үмуми олмасы, һәтта әсәрләрин ајры-ајры компонентләриндә дә өз ифадәсини тапыр. Мәсәлән, фикри охучулара тә'сирли чатдырмаг үчүн сүжетләрин марағлы гурулмасы, композисија бүтөвлүјүнә сә'ј едилмәси, онун дүшүндүрүчү вә тәәссүратландырычы хүсусијјәтә малик олмасы, образлары һәртәрәфли көстәрмәк үчүн бәдии тәсвир вә ифадә васитәләриндән истифадә едилмәси вә с. бу гәбилдәндир.

Бәдии үслубун үмуми чәһәтләринин мүәјјәнләшдирмәк онун характерик хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси илә сых бағлыдыр. Фәрди үслуб хүсусијјәтләри мүхтәлиф, охшар, хүсусилә ејни мөвзуларын мугајисәсиндә даһа ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир. Бу истигамәтдә Низами вә Фирдовси јарадычылығында бә'зи мә'лум нүмунәләри јада салаг. Низами вә Фирдовсинин өз јарадычылығында ејни мәнбәләрдән (Јахын Шәрг әфсанәләриндән) истифадә етмәси, тарихи шәхсијјәтлә-

рин ...
ејни мөвзулара мүрачиәт ...
ну кестәрсә дә, онларын ишләнмәси үслубларына көрә там фәрглидир. Мәсәлән, Низаминин «Једди көзәл» вә Фирдовсинин «Бәһрам Кур» әсәрләриндә һөкмдарын өз севимли кәнизилә ова чыхмасыны әкс етдирән һекајәләр бу чәһәтдән характерикдир. Фирдовсидә Бәһрам Кур ох атыб һүнәр көстәрдији заман Азадә ону «Әһримән» адландырыр. Падшаһ кәнизи атын јәһәриндән көтүрүб јерә вурур, аты үстүндән сүрәрәк өлдүрүр. Низами исә сада бир кәниз олан Фитнәни нәники јүксәк ағыл, һүнәр саһиби кими тәсвир едир, ејни заманда тәдбир вә зирәклији илә дүшүнмәдән онун өлүмүнә һөкм верән Бәһрам Кура галиб чыхарыр. Көрүндүјү кими, һәр ики сәнәткарын әсәри тарихи шәхсијјәт олан Бәһрам Кура һәср олунмасына бахмајараг, онларын һәр бириндә өзүнәмәхсуслуг өз ифадәсини тапыр. Мәшһур һинд алими Шибли Не'мани Низаминин «Искәндәрнамә» әсәринин ајры-ајры епизодларыны «Шаһнамә»дәки Искәндәр дастанынын мүвафиг епизодлары илә мүгајисә едәрәк јазыр: «Сиз һәр шејдән әввәл буну нәзәрдә тутун ки, ејни фикри, ејни һадисәни вә ејни үзвү бу ики шаирин (Фирдовси вә Низами) һәр икиси нәзмә чәкмишдир. Бунунла белә, тәркибләрин гурулмасы, ифадәләрин ишләнмәси, сөзләрин сечилмәси чәһәтдән бунларын арасында бөјүк фәрг вар. Тәркибләрин, чүмләләрин јығчамлыг вә тә'сириндә, гафијәләрин бакирлик вә мөһкәмлијиндә, ифадәләрин дәбдәбәли чыхмасында Низаминин көстәрдији гүдрәтдән Фирдовсидә әсәр белә јохдур вә бу чәһәтдән о, Низамијә тај ола билмәз».

Бәдии үслубларын фәрди хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн ејни мөвзуда јазылмыш әсәрләри шакирдләрә мүгајисә етдирмәк дә мәгсәдәујғундур. Мәсәлән, Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә һәср олунмуш М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» (V синиф), Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл» (IV синиф) һекајәләри бу бахымдан характерикдир. Һәр ики һекајәдә ушаглара гајғынын, мәһәббәтин вә алман фашизминә гаршы нифрәтин мәһз нечә верилдијинин мүәјјәнләшдирилмәси, ејни заманда мүәллифләрин фәрди үслубларынын фәргләндирилмәсинә истигамәт верир вә көмәк едир. Ејни ... үслуб хүсусијјәтләринин јазычыларын ... өјрәнилмәсинә кениш имкан јарадыр.

Јазычылары бир-бирилә јахынлашдыран вә ја фәргләндирән үмуми вә фәрди хүсусијјәтләрилә јанашы, фәрди үслубун мүһүм бир чәһәтинә дә фикир верилмәлидир. Бу да һәр бир сәнәткарын јарадычылығынын башлыча үслубудур. Мәсәлән, М. Фүзули бөјүк фикирләрини ашиганә дејилмиш сөзләрлә, М. Ә. Сабир мүтәфәккир бир шаир кими һәјат һагигәтләрини ифадә едир. Мүасир шаирләрдән С. Рүстәмин үслубунда әсас јери лирика әсасдырса, дәрин фикирләри афоризмләрлә ифадә етмәк, һәјат һадисәләринә фәлсәфи мөвгедән јанашмаг С. Вурғун үслубуна хасдыр. Елә буна көрә дә әдәби јарадычылығы өјрәтмәјин мүһүм чәһәтләриндән бири дә јазычыларын башлыча үслубу илә шакирдләри гаршылашдырмадыр.

Бу истигамәтдә, әлбәттә, мәктәбләрдә мүхтәлиф формаларда ишин тәшкилинә диггәт јетирилмәлидир. Мүәллимләр јахшы билирләр ки, әсәрин тәһлили үслубла үзви сурәтдә бағлы олуб бүтүн әсәри әһатә едир. Лакин үслубун тәһлили бирдән-бирә бүтүн әсәр үзрә дејил, конкрет бир үслуби хүсусијјәт үзәриндә апармаг вә онсонра башга бир үслуби хүсусијјәтлә әлагәләндирмәк јазычынын өзүнәмәхсуслуғуну мәнимсәтмәкдә даһа вачибдир. Мәсәлән, хејирхаһлыг, шаһлары әдаләтә чағырмаг Низами үслубудур. Бу башлыча үслубу ајдынлашдырмагда мүәллимләр, әввәлчә, үслуби тәһлилә һазырлыг ишләри апармалыдырлар. Бу һазырлыг әсәрләрдә бәдии һәллини тапан проблемләри габагчадан мүәјјәнләшдирмәк, онларын нечә верилдијини өјрәнмәкдән ибарәтдир. Мәсәлән, Низаминин IV—VII синифләрдә тәдрис едилән «Хејир вә Шәр», «Гары вә Султан Сәнчәр», «Кәрпичкәсән кишинин дастаны» мәнзум һекајәләриндә әмәк, хејирхаһлыг, әдаләтли шаһ, мә'нәви көзәллик вә с. проблемләр гаршылашдырма пријому илә верилир. Шаир халг ичәрисиндән чыхмыш, һәјаты дәриндән дәрк едән ағыллы, чәсарәтли садә адамлары, хејирхаһ, мүдрик гочалары—«кичик» гәһрәманлары шаһларла гаршылашдырыр. Мәһз белә гаршылашдырма тәбии, инандырычы вә реал бојала да верилир. Гаршылашдырылан образлар бир-бирилә тәзад тәшкил етдији кими, онларын сөзләри дә, һәјата мүнасибәтләри, әмәлләри дә, һиссләри, фикирләри дә бир-бирилә тәзад тәшкил едир. Хејрин әли дә, әмәли дә, фикри вә бүтүн мүнасибәтләри дә хејирдир. Әксинә, Шәрин варлығы, һәјаты вә бүтүн дүшүнчәләри дә шәрдир».

Проблемләрлә әлагәдар олараг әсәрләрдә образларын характерик чәһәтләринин фәргләндирилмәси дә әсас јер тутур. Мәсәлән, «Гары вә Султан Сәнчәр»дә «Фитнә» әсәриндән фәргли олараг мәсәләнин характери башгадыр. Әкәр «Фитнә»дә шаһын мә'нәвијјатча натамамлығы көстәрилирсә, онун бүтөвлүјүнә сә'ј едилирсә, «Гары вә Султан Сәнчәр»дә Султанын мә'нәви бошлуғу, јарамазлығы, рәијјәтә мүнасибәти вә с. кими чиркин әмәлләри верилир. «Хејир вә Шәр»ин гаршылашдырылмасында исә хејирхаһлыг вә бәдхаһлыг кими мәсәләләрдән онларын инсана, һәјата көстәрдији мүнасибәт вә мәнфи тә'сирләрдән бәһс олунур. Бу мәнзум һекајәдә Хејир образынын садәлији, мәһәббәти, әмәксеварлији, е'тибарлы олмасы, һуманизми, вәтәнпәрвәрлији кими шәхси кејфијјәтләри характер сәвијјәсинә галдырылыр. Бүтүн бунларла јанашы, Низами Хејри мүһүм бир характери илә дә јүксәлдир. Бу да төрәтдији дәһшәтләрә бахмајараг Шәрә гаршы күзәштидир. Бурада Шәрин јашамасына имкан јаратмаг дејил, Шәр онсуз да өз агибәтинә чатдырылыр. Бу, Низаминин зүлмкары, бәдхаһы мәһз белә тәрбијә етмәк үслубундан ирәли кәлир.

Низами әсәрләриндә ирәли сүрдүјү идејалары ачмаг үчүн тәкчә инсан образларыны гаршылашдырмыр. О, ејни заманда ади бир фикри, һисси ашыламаг, дәриндән мәнимсәтмәк үчүн дә мүвафиг тәзадлар јарадыр. Баһар—хәзан, гаранлыг—ишыг, јахшылыг—пислик, нәчиблик—кобудлуг, тәвазөкарлыг—ловғалыг вә с. кими естетиканын тәбиәтә вә чәмијјәтә мәхсус көзәллик вә ејбәчәрлик кими категоријаларын мәфһумларындан мәһарәтлә истифадә едир. Мәсәлән, «Шаһын достлуғу», «Залым шаһла Заһидин дастаны» вә с. әсәрләри бу чәһәтдән характерикдир.

Шаирин нәзәр-диггәтини чәлб едән үслуб хүсусијјәтләриндән бири дә зәнкин романтик вүс'әтә, психоложи вә мә'нәви кејфијјәтләрә малик олан камил гадын образлары јаратмагдадыр. «Сирләр хәзинәсиндә» гары, «Хосров вә Ширин»дә Ширин, «Једди көзәл»дә рус, чинли, әрәб вә башга милләтләрә мәхсус, бәјәнилмиш тәрифләнмиш ибарәт гадынлар. «Искәндәрнамә»дә Нушабә, «Лејли вә Мәчнун»да Лејли образлары бу габилдәндир. О, бу вә ја дикәр әсәриндә мәнфи гадын образларына һәмишә диггәт мәркәзиндә гојур, һәм дә бу образлар әсәрдә һадисәни ... едичи мөвге тутурлар. Бу гадын образлары шаирин азад чәмијјәт һаггындакы бөјүк идеалларынын чарчысы вә баш апарычысы кими чыхыш едирләр. Бу нәчиб идеаллара халгы инандырмаг үчүн мә'нәви зәнкинликләри, һәјаты дәрак габилијјәти вә естетик мәзијјәтләрилә гадын образларыны бир-бириндән вә башга образлардан фәргләндирмәклә јүксәлдир. Бу хүсусијјәт гадын образларыны һамыја севдирир, инсанлары онларын һәр бир чәһәтинә фикир вермәјә, онлардан фајдаланмаға јөнәлдир. Низаминин үслуб хүсусијјәтләри објектив характерилә реал вә һәјатидир. Сәнәткар инсаны һәр шејдән үстүн тутараг ону һәртәрәфли камил көрмәк истәјир, онларын мүхтәлиф биликләрә јијәләнмәсини, мә'нәви чәһәтдән һәртәрәфли формалашмасы идејасыны ирәли сүрүр. Мәһз буна көрә дә әсәрләриндә сәбр, мәтанәт, дүзлүк, доғручулуг, хејирхаһлыг, ағыл, јүксәк мә'нәви кејфијјәтләри үстүн тутур. Бәдхаһлығы, тамаһкарлығы вә башга чиркин әмәлләри писләјир

Ону демәк лазымдыр ки, Низаминин фәрди үслуб хүсусијјәтләри халгилик, фикирләрин садәлији, һәјати тәркиби камилликлә вермәси кими характерик чизкиләрлә фәргләнир

Ону јадда сахламаг лазымдыр ки, әсәрләрдә олан фәргли мәсәләләри вә мүхтәлифлији мүәјјәнләшдирмәк вачибдир. Бунсуз әдәби јарадычылығын вә ајры-ајры әсәрләрин маһијјәтини өјрәнмәк олмаз. Мәһз јазычы шәхсијјәтинин сирри, руһунун хүсусијјәти дә онун өзүнәмәхсуслуғундадыр. Тәсадүфи дејил ки, үслубдакы орижиналлыг, әдәбијјата кәтирилән јенилик, јазычынын симасы, дүнјакөрүшү, әгидәси, һәјат тәчрүбәси бәдии үслубда өз долғун әксини тапыр. Әдәби јарадычылыгдакы новаторлуг вә ән'әнәләри бу вә ја дикәр шәкилдә инкишаф етдирмәк кими мүһүм мәсәләләр дә мәһз бунунла әлагәдардыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Грамматик суаллар [illegible] васитəси кими

Акиф ИМАНОВ

Ј. Мəммəдəлијев адына НДПИ-нин мүəллими

Рус дили методикасындан мə'лум олдугу кими, А. М. Пешковски грамматик суаллары лингвистик тəһлилин елементлəри һесаб етмиш вə онларын ролуну, мөвгејини јүксəк гијмəтлəндирмишдир. Бизим дөврүмүздə дə грамматик суал «бир механизми дикəри илə əвəз едəн» васитəдир. Лакин бу дəјишмəнин дахили маһијјəти истифадə едəнə ачыг-ајдын мə'лум олмалыдыр.

Чүмлə үзвлəринин сəрһəдини мүəјјəнлəшдирмəкдə грамматик суаллардан орта мəктəб тəчрүбəсиндə даһа чох истифадə олунур. Дүздүр, суаллардан чүмлə үзвлəринин «моделлəри» кими истифадə техникасы али мəктəблəрдə дə өз кениш тəтбигини тапмышдыр, лакин орта мəктəбдə грамматик суаллардан истифадə мəгамларынын даһа чох вə кениш олмасы тə'лим принсиплəри илə, дидактик тəлəблəрлə үзви сурəтдə бағлыдыр.

Үмумијјəтлə, суал əвəзликлəри (грамматик суалларын əсаслары) чүмлə үзвлəринин моделлəри кими мүһүм рол ојнајыр; мəсəлəн, к и м? н ə? суаллары мүбтəданын; н е ч ə? н ə ч ү р? һ а н с ы? суаллары тə'јинин даһа үмуми шəкилдə тəсəввүр олунмасына көмəк көстəрир. Шакирдлəр бу моделлəри чүмлə үзвлəрини мүəјјəнлəшдирмəк просесиндə мəнимсəјирлəр.

Һəр һансы бир үзвүн јеринə бу вə ја дикəр суал əвəзлијинин ишлəтмəк үчүн əвəз олунан сөзүн грамматик маһијјəти вə онун мүвафиг сөзлə синтактик əлагə типи əсас көтүрүлүр.

Суал əвəзлијинин сечилмəсини əвəз олуначаг сөз өзү нечə шəртлəндирир? Əлбəттə, биринчиси, лексик-грамматик мə'насы илə, икинчиси, конкрет морфоложи формасы илə вə нəһајəт, синтактик мүнасибəт ифадə едəн мə'насы илə.

Мүхтəлиф нитг һиссəлəринин суал əвəзликлəри илə əвəз олунма имканлары суал əвəзликлəринин вə онларын əвəз етдиклəри сөзлəрин морфоложи вə синтактик чəһəтдəн бир-биринə нə дəрəчəдə ујғун кəлиб-кəлмəмəсиндəн асылыдыр.

Мə'лумдур ки, фе'ллəрин əксəријјəти чүмлəнин хəбəри вəзифəсиндə ишлəндикдə суал əвəзликлəри илə вə е д и р? шəклиндə ифадə олунур ки, бу суал өзү дə грамматик фразеоложидир.

Бу вə ја дикəр сөзүн суал əвəзлији илə əвəз олунмасында һəмин сөзүн јалныз лексик-морфоложи хассəси нəзəрə алынырса, демəли, бу, морфоложи суалдыр (морфоложи суаллардан морфолокијанын тəдрисиндə истифадə олунур).

Бу вə ја дикəр сөзүн чүмлəдə суал əвəзлији илə əвəзлəнмəси синтактик мə'на вə функсијанын тə'сири илə апарылырса, белə суал синтактик суалдыр. Чүмлəнин үзвлəринə көрə тəһлили заманы истифадə едилəн апарычы суаллар синтактик суаллардыр.

Чүмлə үзвлəринин тəһлили мə'јарлары көстəрир ки, суаллар мүəјјəн мəгамларда бир-биринə ујғун кəлир вə бир нөв, бири дикəринə кечир, даһа доғрусу, бири дикəринə тə'сир көстəрир. Бу чəһəти грамматик тəһлил заманы һөкмəн нəзəрə алмаг лазым кəлир. Белə гаршылыглы тə'сирин əсас чəһəтлəрини нəзəрдəн кечирəк.

1. Чүмлəдə сөзə јалныз бир суал вермəк олар. Белə һалда синтактик суал морфоложи суалла үст-үстə дүшүр, ејнилəшир. Бу, о заман баш верир ки, тəһлил олунан чүмлə үзвү морфоложи характерини горујуб сахлајыр, јə'ни сөз чүмлəдə өз илкин формасында олдуғу кими (чүмлə дахилинə дүшмəмишдəн габаг ишлəндији формасында) чыхыш едир: исим мүбтəда вə ја тамамлыг; сифəт тə'јин; зəрф мүвафиг олараг зəрфлик; шəхсə көрə дəјишилмиш исим вə ја фе'л хəбəр ролунда ишлəнир. Белə ки, «Нахчыван бөјүк вилајəтдир» чүмлəсиндə «Нахчыван» вə «бөјүк» сөзлəриндəн һəр биринə јалныз бир суал вермəк олар («Нахчыван» вə «бөјүк» сөзлəри мүвафиг олараг һ а р а? вə н е ч ə? суалларыны тəлəб едир). Бу суалларда «Нахчыван» вə «бөјүк» сөзлəринин морфоложи вə синтактик хассəлəри топланмышдыр.

2. Синтактик суал морфоложи суалла ујғун кəлмир. Белə һалларда чүмлəдə сөзə ики суал вермəк олур: əввəлинчиси һəмин сөзүн синтактик функсијасынын спесификасыны өзүндə əкс етдирмир. Мəсəлəн, «Шаһмат ојнамаг Ајнурун əн бөјүк арзусу иди», «Мəн сизи динлəмəк үчүн кəлмишəм»; бу чүмлəлəрдə «ојнамаг» мəсдəрини һəм н ə е т м ə к? вə һəм дə н ə? суаллары илə, јахуд «динлəмəк үчүн» сөзүнү н ə е т м ə к ү ч ү н?, һабелə н ə ү ч ү н? суаллары илə əвəз едə билирик. Көрүндүјү кими, бу суаллардан биринчиси морфоложи, икинчиси исə синтактик суалдыр; бунлар бир-бири илə əвəз олуна билмəз.

Мə'лум олдугу кими, мəсдəрлəр н ə е т м ə к? н ə о л м а г? суалларына чаваб олур. Н ə е т м ə к? суалы мəсдəрин синтактик функсијаларынын спесификасыны өзүндə əкс етдирмир; она көрə дə һəмин сөзүн һансы чүмлə үзвү олдуғуну мүəјјəнлəшдирмəк чох чəтиндир. Н ə е т м ə к? јалныз фе'лə мəхсус суал—морфоложи суалдыр. Н ə? н ə д и р? суаллары чүмлəдə мəсдəрлə ифадə олунан сөзүн синтактик мə'насыны билдирир вə бу суаллар синтактик суаллар һесаб олунур.

Даһа бир чүмлəни нəзəрдəн кечирəк. «Мəн өз јурдуму гүрбəтин чəннəтинə дə дəјишмəрəм»; бу чүмлəдə «гүрбəтин» сөзүнə верилəн һ а р а н ы н? суалы һəмин сөзүн јалныз морфоложи мə'насыны ифадə етмəјə гадирдир. Она синтактик суал вермəк мүмкүн дејил. Она көрə ки, «гүрбəтин» сөзү ајрылыгда чүмлə үзвү олмур. Н ə ј и н? суалыны синтактик суал һесаб етсəк, о заман «гүрбəтин» сөзүнүн ајрылыгда мүстəгил анлајыш билдирмəсини нəзəрə алмамыш оларыг. Бу исə белə бир сəһв нəтичəјə кəтириб чыхарар ки, чүмлə үзвү олмаг үчүн сөзүн мүстəгил лексик мə'наја малик олмасы, анлајыш билдирмəси əсас дејил. «Гүрбəтин чəннəти» бирлəшмəсиндə, мə'лум олдуғу кими, бу ики сөз бир үзвлəнмəјəн анлајыш билдирир; демəли, «гүрбəтин» сөзүнү бир үзв һесаб етсəк, белə чыхар ки, чүмлə үзвү јарыманлајыш билдирəн сөзлəрлə дə ифадə олуна билəр. Ахы синтактик суал јарыманлајышлары əвəз едə билмəз. Демəли, һəмин суал əвəзлији (н ə ј и н?) јалныз морфоложи мə'на вə функсијаја маликдир.

Дилчилијимиздə н ə ј и н? һ а р а н ы н? к и м и н? вə с. типли суалларын синтактик суаллар олдуғуну вə конкрет спесифик функсија дашыдығыны сөјлəјəн алимлəр дə вар. Лакин онлар дилимизин грамматик гурулушунун белə бир чəһəтини нəзəрə алмамышлар ки, јијəлик һаллы сөзə верилəн суаллар синтактик суаллар ола билмир.

Демəк, чүмлəдə һəр сөзə (вə ја сөз групуна) ики суал вермəк мүмкүндүрсə, онлардан бири морфоложи, дикəри исə синтактик суал олур. Лакин башлыча мəсəлə һəмин суалларын мə'на вə функсијасына көрə дүзкүн мүəјјəн етмəкдəн ибарəтдир.

3. Сөзə ики вə даһа артыг суал вермəк мүмкүндүр вə онлардан һəр бири ајрыча синтактик функсија дашыја билəр. Бу, чүмлə үзвүнүн чохмə'налылығы шəраитиндə мүмкүн олур (Бабајсева В. В. Синтаксис и пунктуасија, М., 1979, с. 105—116). Белə бир нүмунəни нəзəрдəн кечирəк: «Һүчума танкларла кечир комсомол, Тəбиəт, тəслим ол, инсан тəслим ол!» (С. В у р ғ у н).

Биз бу чүмлəдəки «танкларла» сөзүнə һəм н е ч ə?, һəм дə н ə и л ə? суалларыны верə билирик. Бундан асылы олмајараг, һəмин сөзү зəрфлик һесаб едə билмəрик; тамамлыгдыр. Лакин мəсəлəјə диггəтлə јанашдыгда көрə билəрик ки, н ə и л ə? суалы «танкларла» сөзүнүн морфоложи əламəтлəрини, н е ч ə? суалы исə синтактик хассəси вə функсијасыны өзүндə дашыја билир. Башга бир мисал. «Расим халасыкилə гонаг кедирди» чүмлəсиндə «халасыкилə» сөзүнү ики суалла əвəз едə билирик: к и м к и л ə? вə һ а р а ј а? Бунлардан əввəлинчиси əсл морфоложи суал олуб, бир нөв, чанлы инсан анлајышыны билдирир; бу, сөзүн өз морфоложи мə'насындан мејдана чыхыр. Лакин һ а р а ј а? суалы чүмлəдə һəмин əвəз етдији сөзүн асылы олдуғу сөзлə əлагəсиндəн јаранып, белəликлə, һəрəкəтин ичрə јерини көстəрир вə зəрфлик олдуғуну билдирир.

Морфоложи вə синтактик суалларын инчə мə'на фəргини мејдана чыхармаг үчүн хəбəрə мүрачиəт олунмасы принсипи əсас тутулмалыдыр. Тəһлил едилəн сөзүн хəбəрлə ифадə олунмасы синтактик суалы, бир нөв, «кимјəви активлијə» чевирир. Һəгигəтəн дə «Расим халасыкилə гонаг кедирди» чүмлəсиндəки «халасыкилə кедирди» бирлəшмəсиндəн мə'лум олур ки, асылы сөзə к и м ə? суалы дејил, мəһз һ а р а ј а? суалы верилмəлидир. Əлбəттə, шакирд сөзə бу суалы к и м к и л ə?

MOBILE SCANNER

шәклиндә верәрсә, бупу сәhв hесаб етмәк доғру олмаз. Әксинә, бу суал елә јеринә дүшәр вә h а р а ј а? суалы илә еквивалент олараг өзүндә «халасыкиләэ» сөзүнүн синтактик мә'насыны дүзкүн әкс етдирә биләр.

Бурадан чыхан нәтичә өзлүјүндә ајдындыр. Демәли, бир сөзә ики вә даhа артыг суал верилирсә, бу, hәмин сөзүн грамматик чәhәтдән чохмә'налы олмасы илә әлагәдардыр.

Әлбәттә, чох мә'налылыгла омонимлији гарышдырмаг олмаз, онларын инчәлијини фәргләндирмәк лазымдыр. Мәсәлән, «О, Бакыны hәмишә тә'рифләјир» чүмләсиндә «Бакыны» сөзү h а р а н ы? суалыны тәләб едирсә, демәли, о, јер зәрфлијинин мә'на вә функсијасыны дашыјыр. Лакин hәмин сөзә н ә ј и? суалы да верилир. hәмин суалларын hәр икиси илә хәбәр арасындакы әлагәдән мә'лумдур ки, hәрәкәт објектин үзәриндә ичра олунмур, hәрәкәт објектә кечир. Демәли, бунунла ајдынлашдырмаг мүмкүндүр ки, «Бакыны» сөзүнә hәр ики hалда верилән суал әшјаја аид олан әламәтләри өзүндә әкс етдирир вә тамамлығын суалы олур.

Бу чүр дил фактлары рус дилчилијиндә вә методикасында, о чүмләдән В. П. Озерскајанын мәгаләләриндә, hабелә түркологијада тамамлыг-зәрфлик шәриклији кими гәбул олунур. Биз чидди шәкилдә әминик ки, h а р а н ы? суалы конкрет мә'на билдирмәклә өз мәгамында н ә ј и? к и м и? суалларындан даhа дәгиг мә'на ифадә едир вә синтактик функсија дашыјыр. Ону н ә ј и? суалы илә гарышдырмаг да дүз олмаз. Башга сөзлә, суаллар чүмләни тәшкил едән сөзләрин арасындакы табелилик әлагәләриндән ирәли кәлир.

4. Суаллар тәhлил олунан сөзүн морфоложи тәбиәтинә ујғун олмагла јанашы, hәм дә синтактик мә'на билдирир. Бу чүр суаллар суал әвәзликләринә тамамилә ујғун кәлир. Мәсәлән, «Күч бирликдәдир» Нә?—нәдәдир? («Дәниз далғаланыр») нә?—нә едир? вә с.

5. Грамматик суаллар чүмләдә ифадә олунан фикрин мәнтигинә ујғун сечилир; бу заман бир суал бир нечә сөз блокунун морфоложи мә'на вә синтактик функсијасыны дашыја билир. Ашағыдакы чүмләләри тәhлил едәк:

1) Горху вә hәјәчандан фашистин көзләри кәлләсинә чыхмышды. 2) Совет адамларынын hүнәринә алгышлар дејирик. 3) Чејранын бу сојугганлылығы Адилин диггәтиндән јајынмырды.

Биринчи чүмләдә «горху вә hәјәчандан» hәмчинс сөзләринин чүмләдә т[...] чә н ә д ә н? «көзләри кәлләсинә ч[...] мышды» предикатив бирләшмәс[и] исә н ә о л м у ш д у? јахуд н е ч[ә] о л м у ш д у? суаллары илә әвәзл[...] мүмкүндүр.

Икинчи чүмләдәки «совет адам[ла]рынын hүнәринә» сөз бирләшмә[си] н ә ј ә? суалы, «алгышлар дејир[ик»] предикатив бирләшмәсини н[...] е д и р и к? суалы әвәз едә билир.

Үчүнчү чүмләнин «Чејранын соју[г]ганлылығы» сөз бирләшмәсинә к[...] «Адилин диггәтиндән јајынмырд[ы»] предикатив бирләшмәсинә исә [...] о л у р д у? н е ч ә о л у р д у? сулла[ры] ујғун кәлир.

Јухарыда мисал кәтирдијимиз чү[м]ләләри өз суал еквивалентләри и[лә] әвәз етсәк, көрәрик ки, онлары бу с[у]алларла јенидән бәрпа етмәк нә гә[дәр] асан олур. Мәсәлән:

Нәдән? _____ нә? _____ нечә олмушду?

Нәјә? _____ нә едирик?

Нә? _____ нәдән? _____ нә олду?

6. Мә'лум олдуғу кими, чүмл[әдә] мүбтәда вә хәбәр hәм адларла, hәм [дә] фе'лләрлә ифадә олуна билир. Бу з[а]ман исми хәбәрин суаллары илә фе'л[и] хәбәрин синтактик суаллары тамам[ил]ә фәргләндији hалда, мүбтәда[ла]рын суаллары бир-бириндән фәргл[ән]мир. Мәсәлән: 1) Сосиалист Бакысы к[ү]ндән-күндән бөјүјүр. 2) Бакыда јашамаг вә ишләмәк нә гәдәр хошдур.

Бу ики чүмләдә «бөјүјүр» вә «х[ош]дур» хәбәрләри мүвафиг олараг н[ә] е д и р? вә н е ч ә д и р? суалларыны тәләб едир. Көрүндүјү кими, бурад[а] морфоложи вә синтактик суаллар [...] етдији сөзләрин тәбиәтини өзүндә [...] рујуб сахлаја билир. Лакин мүбтәда[ла]рын суаллары hаггында бунлар[ы] дејә билмирик: Сосиалист Бакысы н ә? Бакыда јашамаг вә ишләмәк н ә?

Гејд едәк ки, мүбтәда фе'ли сиф[ә]т вә мәсдәрлә дә ифадә олуна бил[ир]. Охшарлыг орасындадыр ки, мүбтә[да] вә хәбәр мәсдәрлә ифадә олунду[ғу] онлары әвәз едән суал сырф синтак[тик] функсија дашыјыр, беләликлә, м[ор]фоложи мә'насындан чох узаг олур. М[үб]тәда вә хәбәр ролунда чыхыш е[дән] фе'ли сифәт дә исми суалларла (к[им]нә? к и м л ә р д и р? h а н с ы л[а]д ы р? вә с.) әвәз олунур. Она к[ө]рә онун морфоложи суаллары мәсд[әрин] фәрглидир. Јә'ни мәсдәрин н ә е т м ә к? н ә о л м а г? кими морфоложи суаллары н ә? н ә д и р? синтактик суаллары илә әвәз олундуғу hалда, фе'ли сифәт үчүн н е ч ә? н ә ч ү р? h а н с ы? суаллары hәм морфоложи, hәм дә синтактик суаллардыр. Фәрг бурасындадыр ки, фе'ли сифәтләр јалныз субстантивләшәндә мүбтәда, тамамлыг вә хәбәрин суалларына чаваб олур. Демәли, фе'ли сифәт илә тә'јинин суаллары грамматик омонимлик тәшкил едир. Мәhз буна көрәдир ки, шакирдләр сифәтлә тә'јини, мүбтәда илә исми, хәбәрлә фе'ли [...] рышыг салырлар.

Мүәллимләримиз [...] будур ки, онлар [...] ји имканлары мүгајисәләр [...] апармаг јолу илә изаh етсинләр. Бу [...] тутушдурма вә мүгајисә [...] сөзләр үзәриндә дејил, [...] әвәз едән суаллар үзәриндә дә апармағы нәзәрдә тутсунлар. Ишин бу истигамәтдә гурулмасы нәтичә е'тибарилә шакирдләрин нитг вә тәфәккүрүнүн гаршылыглы шәкилдә инкишаф етдирилмәсиндә мүhүм әhәмијјәт кәсб едир.

Азәрбајчан дилиндә бә'зи лексик ваhидләрин грамматикләшмәси hаггында

Шабан hҮСЕЈНОВ

Масаллы рајону, Шыхлар кәнд I нөмрәли мәктәбин мүәллими

Дил лексик вә грамматик ваhидләрин вәhдәтиндән јаранныр. Лексик ваhидләр мадди аләмин чисм, hадисә вә просесләрини адландырырса, грамматик ваhидләр објектив аләмлә бағлы мүхтәлиф фикирләрин ифадәсиндә дилин гуручу ваhидләри кими чыхыш едир. Дилимиздәки бүтүн мөвчуд грамматик ваhидләр лексик ваhидләрдән төрәмишдир. Бу просес лексик ваhидләрин грамматикләшмәси hесабына олмушдур. Грамматикләшмә hадисәси нечә баша дүшүлмәлидир?

Ајдындыр ки, објектив аләмин чисм вә hадисәләри бир-бири илә гаршылыглы әлагәдәдир. Бу әлагәләрин дилдә бариз нүмунәләриндән бири мәчазлардыр. Лексик мә'надакы чохмә'налылыг әсасында мејдана кәлән мәчазлашма мадди-әшјави мә'надан нисби узаглашма илә мүшаhидә олунур. Мәчазлашма hәлә грамматикләшмә дејил, грамматикләшмә үчүн бир зәминдир. Дилин үнсијјәт тәләбатындан асылы олараг, мәчазлашма бә'зи лексик ваhидләрдә hәдсиз дәрәчәдә күчләнир, hәтта мүәјјән грамматик шәраитләрдә лексик мә'насындан там узаглашыр, мүчәррәдләшир вә өзүндән әввәлки вә ја сонракы сөзләри мүхтәлиф чәhәтләрдән тамамлајыр. Демәли, лексик ваhиддә јени кејфијјәтли инкишаф мејли—грамматикләшмә процеси илкин шәкилдә башлајыр. Бунун мүчәррәдләшмиш «јол», «ич», «үст», «боj» вә с. сөзләрин нүмунәсиндә hисс етмәк чәтин дејил. Мәсәлән:

1. «Бу фикир әмәли фәалијјәт јолунда илк адымыны атараг бариндуна хош кәлирди» (И. Иб р а h и м о в.)

2. «Онлар гаранлыг гарышана гәдәр Күрүн јахасы боју доланырдылар». (И. Ш ы х л ы).

3. «Көнлүмүн ачдыглары күндән ағачларын арасында даима јумшаг вә јаш торпағын үстүндә бөјүмүш вә ағсаггал дәдәләриндән ағачлары бечәрмәк, әтирли күлләр бечәрмәк, чүрбәчүр дадлы мејвәләр јетишдирмәк јолларыны өјрәнмишдиләр» (К. Ф ә з л и).

Бу чүмләләрдә «јол» (фәалијјәт јолунда), «боj» (Күрүн јахасы боју), «үст», (торпағын үстүндә) мәчазлашма әсасында там мүчәррәдләшмиш, грамматик шәраит (мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәси) ону тамамламыш, нәтичәдә грамматикләшмә баш вермишдир. hәмин мүчәррәдләшмиш исимләрдә гошмалара доғру инкишаф әламәтләри өзүнү көстәрир.

Бу hадисәни тәрз бирләшмәсинин јаранмасында фәал рол ојнајан дур(маг), гал(маг), кет(мәк) фе'лләриндә дә мүшаhидә едә биләрик. Мәсәлән:

1. «О, бүтүн суаллара гаршы, hәмишә олдуғу кими, «билмирәм» дејиб дурду». (М. И б р а h и м о в.)

2. «Нәhајәт, нәзәрләри күнчә дикилиб галды». (И. h ү с е ј н о в.)

3. «Јусифин ағламағы да чохдан унудулуб кетмишди» (И. h ү с е ј н о в).

Бу мисалларда «дурду», «галды», «кетмишди» фе'лләри -ыб фе'ли баглама шәкилчили фе'лләр әлагәјә кирәрәк тәрз мәзмуну билдирир. Буна көрә дә онлар лексик мә'наларыны итириб «грамматик үнсүрә» чеврилмишләр.

Истәр мүчәррәдләшмиш исимләрдә, истәрсә дә тәрз бирләшмәләриндәки гејд олунан фе'лләрдә грамматикләшмә өзүнү илкин шәкилдә көстәрир. Онларын лексик вәзифәси үмумдил бахымындан апарычы, грамматик мә'налары исә төрәмәдир вә факултатив сәчијјә дашыјыр; мәкан, тәрз вә дикәр грамматик мүнасибәтләрин ифадәси илә характеризә олунур.

Дилин сонракы инкишафы просесиндә бә'зи лексик ваһидләр дилин үнсијјәт тәләбатындан асылы олараг даһа күчлү грамматикләшмәјә мә'руз галыр. Нәтичәдә дайми грамматик функсија формалашыр. Грамматикләшмәнин бу сәвијјәсиндә көмәкчи нитг һиссәләри вә грамматик дәрәчәсинә көрә бунлара мүвафиг олан «ол», «ет» (ејлә) көмәкчи фе'лләри мејдана кәлир. Гејд едәк ки, бу мәрһәләдәки грамматик мә'на илкин мә'нанын давамыдыр. Мисаллара мүрачиәт едәк.

1. «Һәлә үстәлик, үрәјимдән бир үмид дә бојланды».

2. «Үстәлик бир гәдәр дә бәдбин, бир гәдәр дә кәдәрли олдум».

3. «Көрдүм ки, сәси анамын зәриф сәсинә охшамыр, үстәлик анам һеч кәслә сәрт данышмазды» (Ә. Әһмәдов.)

Мисаллардан көрүндүјү кими, «һәм», «һәм дә» бағлајычыларынын ифадә етдији мә'наја јахын мә'на билдирән «үстәлик» грамматик ваһиди «үст» сөзү әсасында формалашмышдыр. Онун грамматик мә'насы нисбәтән долғун вә дайми сәчијјә дашыјыр. Буну «ишдир» грамматик ваһиди барәдә дә дејә биләрик:

1. «Ишдир», о јандан һүчума кечән Саро оғлу Шамонун дәстәси бу барәдә зор кәлсәјди, онда гары нә едәрди?» (С. Рәһимов.)

2. «Бирдән, ишдир, өз нишанлынызы тапа билмәдиниз, онда бәс нечә олар?» (К. Фәзли.)

Бу мисалларда «иш» исминдән төрәјән «ишдир» модал сөзү еһтималлыг модаллығынын ифадәсинә хидмәт едир.

«Иш» исминдән узаглашмыш һәмин грамматик ваһид мүстәгил шәкилдә фәалијјәт көстәрир. [illegible] етмәк олар ки, илк вахтлар бу грамматик ваһид, «олан ишдир», «мүмкүн ишдир» шәклиндә ишләнмиш, сонралар исә тәкчә «ишдир» вариантында формалашмышдыр.

Бу мәрһәләдә грамматикләшмә илкин сәвијјәјә нисбәтән долғун олур, һәтта бә'зи грамматик ваһидләр лексик ваһидләрлә омонимлик тәшкил едир; мәсәлән: дүзү—исим вә әдат; истәр—фе'л; истәр, истәрсә, истәрсә дә—бағлајычы, габаг—зәрф вә гошма вә с.

Хатырладаг ки, белә һалда грамматикләшмиш дил ваһидләринин грамматик мә'насы лексик мә'надан ирәли кәлир, лакин онун јени кејфијјәтдә давамы кими өзүнү көстәрир.

Грамматикләшмә просесинин сон нәтичәси шәкилләшмәдир. Шәкилчиләр сырф грамматик ваһидләрдир. Онларын грамматик мәзмунлары там, долғун вә биткин характердә олур. Шәкилчиләрин бир гисми көмәкчи нитг һиссәләриндән төрәмишдир, бир гисми исә бу мәрһәләни кечмәдән грамматикләшмишдир; мәсәлән: чан әзизләмә мәзмунлу шәкилчи буна нүмунә ола биләр.

«Чан» нитг һиссәси кими исимдир, сөз јарадычылығында да иштирак едир (чанлы, чанланмаг, чансыз вә с.), фразеоложи бирләшмәләрин јаранмасында мүһүм рол ојнајыр («Чан үстә олмаг», «чан евн», «чан дејиб, чан ешитмәк», «чаныны дишинә тутмаг» вә с.), һәмчинин хитабларла да ишләнә билир («Чаным Һәмзә, көзүм Һәмзә». «Әзиз ана, чан анаһ» вә с.). Гошулдуғу сөздән әввәл кәләндә хитаб кими, сонра кәләндә исә вургусуну итирәрәк шәкилчи кими ишләнир; мәсәлән: аначан, бачычан, әмичан, Күлүшчан, Пәричан, һәбибчан вә с.

Ону да гејд едәк ки, «чан» әзизләмә мәзмунлу шәкилчи гошулдуғу сөзә битишик јазылмалыдыр (бә'зән мәтбуат сәһифәләриндә бу гајда кобудчасына позулур).

Марағлыдыр ки, бир дил ваһиди һәм лексик, һәм дә грамматик ваһид кими чыхыш едир. Бу һеч дә «чан» лексик ваһидинин номинатив функсијасына мәнфи тә'сир көстәрмир.

Грамматикләшмә, лексик ваһидин мәһви демәк дејил, јени мәгамда, јени кејфијјәтдә јашамасыдыр.

Дил-әдәбијјат мүәллими вә пешәјөнүму тәрбијәси

Һәчибә МӘММӘДОВА
Бакы шәһәри, 18 нөмрәли мәктәбин мүәллими, методист мүәллим

Мәктәб ислаһаты шакирдләрин әмәксеварлик вә пешәјөнүму тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирмәји бүтүн фәнләрин тәдриси гаршысында мүһүм бир вәзифә кими гојмушдур.

Һәр бир кәнч өзүнүн һәјатда кәрәклијини дәрк етмәлидир. Бунун үчүн онун ајдын идеалы, мәгсәди олмалыдыр. Л. Н. Толстојун дедији кими: «Идеал јол көстәрән мајакдыр. Идеалсыз дүзкүн истигамәт көтүрмәк, истигамәт көтүрмәдән дә јашамаг олмаз».

Јенијетмәләрин һәјатда дүзкүн истигамәт тута билмәсиндә, чәмијјәтимиз үчүн фајдалы вәтәндашлар кими јетишмәсиндә аиләнин, мәктәбин вә ичтимаијјәтин үзәринә бөјүк мәс'улијјәт дүшүр. Мүәллим өз фәнинин тәдрис едәркән шакирдләрдә мүхтәлиф пешәләрә мараг һисси ојатмалыдыр. Онлары һәјатда мүәјјән мәгсәд уғрунда фәал мүбаризәјә һазырламалыдыр. Мәшһур рус педагогу К. Д. Ушински јазырды: «Һәјатда мәгсәд — инсан ләјагәтинин вә инсан хошбәхтлијинин ачарыдыр».

Шакирдләр шүурлу сурәтдә дәрк етмәлидирләр ки, мәгсәдә чатмаг јалныз вә јалныз кәркин әмәјин нәтичәсиндә әлдә едилә биләр. Чүнки инсанын ләјагәти, һәјатдакы мөвгеји онун әмәјинин бәһрәси илә мүәјјән олунур.

Мүәллим илк нөвбәдә инсан шәхсијјәтинин формалашмасында, онун чәмијјәт үчүн јарарлы мөвгејә чатмасында, башлычасы, хошбәхт олмасында әмәјин һәлледичи ролуну һәјати фактларла шакирдләринә изаһ етмәлидир. Классикләрин, кәркәмли шәхсијјәтләрин әмәк һаггында мүдрик сөзләрини јери кәлдикчә онлара хатырлатмалыдыр. Бизим ата-бабаларымыз әмәкдә бәркимишләр. Инсанын өзүнү дә әмәк јаратмышдыр. Әмәк һәјат демәкдир. Һазыркы хошбәхт һәјатымызын газанылмасы да мәһз кәркин әмәјин нәтичәсидир.

Ушағын јенијетмәлик дөврү елә бир дөврдүр ки, онлар һансы сәмтә десән, асанлыгла јөнәлә билирләр. Белә һәлледичи бир јаш дөврүндә ушағын коллективин көмәјинә, аиләнин гајғысына, мүәллимин ағыллы мәсләһәтинә бөјүк еһтијачы олур. Коллективдә, сөзсүз ки, әмәјә хор баханлар да тапылыр. Одур ки, шакирдләрдә әмәксеварлик һиссини кичик јашларындан тәрбијә етмәк лазымдыр. Чүнки кечикмиш тәрбијә чәтин ки, мүсбәт нәтичә верә билсин. Совет педагог вә публисисти А. С. Макаренко јазмышдыр: «Сиз оғлунузу вә јахуд гызынызы валидејнлик хатиринә һәјата кәтириб тәрбијә етмирсиниз. Сизин аиләниздә, сизин башчылығыныз алтында кәләчәк мүбариз јетишир. Унутмајын ки, ушағы дүзкүн вә нормал тәрбијә етмәк, јенидән тәрбијә етмәк ишиндән чох асандыр».

Доғрудан да, әјри битиб гарыјан ағачы дүзәлтмәк гејри-мүмкүндүр. Шакирдләрә мүәјјән пешәни севдирмәк үчүн, илк нөвбәдә, онлара әмәји севдирмәк лазымдыр, чүнки «Инсан өз ләјагәтини әмәклә тәзаһүр етдирә биләр» (Л. Н. Толстој).

Һазырда кәнчләрин әмәк вә пешәјөнүму тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирилир: «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә дејилир: «Дүзкүн апарылан әмәк тәрбијәси, тә'лим вә пешәјөнүму, мәктәблиләрин ичтимаи-фајдалы, мәһсулдар әмәкдә билаваситә иштиракы тәһсилә шүурлу мүнасибәтин, шакирдләрин вәтәндаш кими јетишмәсинин, шәхсијјәтин мә'нәви вә интеллектуал чәһәтдән формалашмасынын, физики инкишафынын әвәзсиз амилләридир».

Әмәк вә пешәјөнүму тәрбијәсиндә мүасир тәләбләри нәзәрә алараг мән ашағыдакылары әсас тутур вә дәрсләримдә тәтбиг едирәм:

1) Сов.ИКП-нин совет халгына, хүсусән әмәк адамларына көстәрди-

Scanned with PDF MOBILE SCANNER

јн аталыг гајғысы, өлкәмиздә әмәјин јүксәк гијмәтләндирилмәсини;

2) мүәјјән мөвзуларын тәдриси илә әлагәдар олараг әмәјә вә әмәкчи инсанлара мәһәббәт һисси ашыламағы;

3) күтләви информасија васитәләриндән истифадә етмәклә өлкәнин күндәлик ичтимаи-сијаси һәјаты илә таныш етмәји;

4) шакирдин аилә вәзијјәтини, шәхсијјәтини вә нәјә даһа чох мараг көстәрдијини өјрәнмәк, валидејнләрлә сых әлагә сахламағы;

5) шакирдләрдә пешәләрә, хүсусән фәһлә пешәләринә јијәләнмәк мејли јаратмаг үчүн мүхтәлиф пешә адамлары — әмәк ветеранлары илә көрүшләр кечирмәји, мүмкүн олан мүәссисәјә екскурсијалар тәшкил етмәји;

6) әдәбијјат кабинетиндә әмәк вә пешәјөнүмүнә һәср олунмуш хүсуси кушәдә топланмыш материалларын мараглы вә рәнкарәнк олмасына нәзәрәт јетирмәји (мүхтәлиф пешә адамларынын фотошәкилләри вә онларын әмәк фәалијјәтинә даир мә'луматлар, пешә верән тәдрис мүәссисәләри — техники-пешә мәктәбләри, техникум вә институтлар һаггында мә'лумат топламаг вә с.).

Јухары синиф шакирдләри, бир гајда олараг, иншада јазыларда өз фикирләрини даһа долғун ифадә етмәк үчүн Сов.ИКП XXVII гурултајынын материалларындан кениш истифадә едир, ситатлар кәтирирләр. Гурултај материаллары шакирдләрин столүстү китабы олмушдур. Халгымызын әлдә етдији бөјүк гәләбәләр көз габағындадыр. Өлкәмиздә елми-техники тәрәггијә хүсуси диггәт јетирилир. Бүтүн бу наилијјәтләрин газанылмасында садә әмәк адамларынын ролу бөјүкдүр. Партијамыз әмәји јүксәк гијмәтләндирмәклә бәрабәр, әмәк адамларына гајғыны да күнбәкүн артырыр. Бу гајғынын мугабилиндә әмәкчиләр даһа бөјүк руһ јүксәклији илә ишләјир, јени-јени харигәләр јарадыр, вәтәнин рифаһы наминә әлләриндән кәләни әсиркәмирләр.

Бизим өлкәмиздә әмәјин шан-шөһрәт иши олмасындан данышаркән адлы-санлы әмәк баһадырларынын адларыны чәкир, онларын өз һалал зәһмәтинин сајәсиндә јүксәк фәхри адлара вә Вәтәнин мүкафатларына лајиг көрүлдүкләрини гејд едирәм. Өлкәмизин гәһрәман әмәк адамларына һәср олунмуш албомдан истифадә едир, Шамама Һәсәнова, Сәрдар Имрәлијев, Гызғајыт Һәсәнова, Зәминә Асланова, Өмәр Ағајев кими өз әмәји илә учалан јүзләрлә әмәк гәһрәманыны нүмунә көстәрир, онларын ән јүксәк мүкафата — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы кими шәрәфли ада лајиг көрүлдүкләрини гејд едирәм. Азәрбајчанын икид оғлу Фәрман Салмановун сорағы узаг Сибирдән кәлир. О да өз кәркин, шәрәфли әмәјинин нәтичәсиндә јүксәлмиш вә машһурлашмышдыр.

Шакирдләрдә садә пешә адамларына рәғбәт ојатмаг, һәјатда хошбәхтлијин мүтләг али тәһсил алмагдан асылы олмадығыны анлатмаг лазымдыр. Нә олурсан ол, анчаг өз сечдијин пешәнин устасы ол; Низаминин бу нәсиһәтиндә дејилдији кими:

Бир елм өјрәнмәк истәдикдә сән,
Чалыш ки, һәр шеји камил биләсән.
Камил бир паланчы олса да инсан,
Јахшыдыр јарымчыг папагчылыгдан.

С. Ә. Ширванинин «Газ вә дуриа» тәмсилини кечәркән бу һикмәтин әтрафында кениш сөһбәт ачмаг олар:

Киши бир сәнәти биләр халис,
Чохуна мејл едән галар нагис.

Әдәбијјатдан истәр классикләримиз, истәрсә дә мүасир јазычы вә шаирләрин јарадычылығыны кечәркән әмәјә вә әмәкчи инсанлара аид әсәрләрин тәһлили заманы мүәллифләрин әмәјә мүнасибәтини кениш шәрһ етмәклә јанашы, шакирдләрдә дә әмәјә мәһәббәт һисси ојадырам. Мәсәлән, һәлә XII әсрдә јашамыш бөјүк Азәрбајчан шаири Н. Кәнчәви өз әсәрләриндә әмәкчи инсанлара кениш јер вермиш вә онлара бөјүк рәғбәт бәсләмишдир. Дәрсләримдә онун мүхтәлиф әсәрләриндән топланмыш һикмәтли сөзләри әзбәрләдирәм. Мәсәлән:

һәјатын чөвһәри јалныз әмәкдир,
Зәһмәтсиз бир инсан нәјә кәрәкдир?

Бир күн бар кәтүрәр ағач әкәнләр,
Хәзинә апарар әмәк чәкәнләр.

Бачарсан һамынын јүкүнү сән чәк,
Инсана ән бөјүк шәрәфдир әмәк.
Сән дә әлдән дүшүб јорулсан әкәр,
Сәнин дә јүкүнү бүтүн ел чәкәр.

Низаминин «Сирләр хәзинәси» поемасында «Сүлејманла әкинчинин һекајәти»ни, «Кәрпичкәсән кишинин дастаны»ны, «Хосров вә Ширин» поемасында Фәрһад сурәтини тәһлил едәркән бөјүк шаирин һалал әмәји тәблиғ едән фикрини шакирдләрә чатдырырам.

X синифдә С. Вурғунун «Муған» поемасынын тәһлили заманы шакирдләрин диггәтини садә пешәләрә чәлб едирәм. Бәстинин, Сарван Салмановун, Манја Кәримованын фәдакар әмәјиндән данышараг онларын мәһз әмәк сајәсиндә ад-сан газандыгларыны гејд едирәм. Садә екскаваторчу пешәсиндән мүһәндислијә гәдәр јүксәлән Сарванын шәрәфли әмәк јолу кечмәсиндән сөһбәт ачыр, һалал зәһмәтин һәдәр кетмәдијини, өлкәмиздә онларын әмәјинин јүксәк гијмәтләндирилдијини, әмәкчиләрә партија гајғысынын күнбәкүн артдығыны билдирирәм.

М. Һүсејнин «Абшерон» романыны кечәркән Таһир, Чәмил, Ләтифә, Меһман, Сәмәндәр вә с. кими јени һәјата атылан кәнчләрин принсипиаллығыны, чәтинликдән горхмајараг нефтчи пешәсинин сирләринә јијәләнмәк үчүн чалышдыгларыны, әсәрдән кәтирилән фактик мисалларла изаһ едир вә шакирдләрдә бу кәнчләрин һәјат тәрзинә мараг вә гибтә һисси ојадырам. Мө'чүзәләр шәһәрчији олан Нефт дашларында ишләјән кәнчләрин һәм романтик, һәм дә әсл гәһрәманлыг мејданы олан һәјаты бәдии лөвһәләрлә шакирдләрин көзү гаршысында чанланыр. Онларын иш јери, әмәк просеси, иш истираһәт анлары романдан кәтирилән мисалларла сәчијјәләндирилир.

М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романыны кечәркән механизатор вә агрономлуг пешәсинин мүасир дөврүмүздә кәрәклијиндән бәһс едәрәк бу пешәләрә дә шакирдләрдә мараг ојатмаға чалышырам.

М. Мүшфигин јарадычылығындан данышаркән онун әмәјин тәрәннүмүнә һәср олунмуш «Тәртәрһес нағмәләри», «Минкәчевир һәсрәти», «Сосиализм јолчусу» кими онларча ше'риндән, јери кәлдикчә, характерик мисаллар кәтирирәм. Мәсәлән:

Бизим дөврүмүздә бу Азәрбајчан,
Кәрәк јер үзүндә бир чәннәт олсун!
Кәрәк һәр ишимиз, еј азад инсан,
Гијамәт үстүндән гијамәт олсун!

—дејән шаир гуруб-јаратмаг һәвәсиндә олан кәнч совет адамларынын әмәјә олан чошғун һәвәсини вә вәтәнин кәзәл кәләчәјинә инамыны тәрәннүм едир.

Ашағы синифләрдә Н. Хәзринин «Поладәридәнләр», «Күнәшин бачысы», Күнәшлә биркә», («Сумгајыт лөвһәләри» поемасындан), Ә. Вәлијевин «Күлшән» (повестдән парча), И. Әфәндијевин «Дағлар архасында үч дост» (романдан парчалар) вә башга әсәрләри кечәркән мүасир дөврүмүздә садә пешәләрин кәрәклијиндән кениш сөһбәт ачырам.

Әмәк мөвзусунда инша, реферат вә мә'рузәләр һазырланмасы да мүсбәт нәтичә верир. Бу иншалары ашағыдакы мөвзулар үзрә апарырам:

«Әмәк шөһрәт кәтирир», «Мәним севдијим әмәк адамлары» (V, VI синифләрдә), «Шәһәримизин әмәк баһадырлары»; «Әмәк сынаг мејданыдыр», «Јанғынлар јағса да јерә көјләрдән, әл ишдән сојумаз, урәк арзудан» (С. В.), «Әмәк адамларына партија гајғысы» (VII-VIII синифләрдә), «Әмәк дүнјада бүтүн јахшылыгларын башланғычы, бүтүн севинчләрин мәнбәјидир» (М.

Scanned with MOBILE SCANNER

Мәктәбдә ...

публисистикасындан истифадә

Агаммәд ИБАЈЕВ
Пушкин рајону, Константиновка кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Дүнјада елә шәхсијјәтләр олмушдур ки, онлар өз бачарығы вә дүһасы илә адларыны тарих сәһифәләринә гызыл һәрфләрлә јазмышлар. Белә сәнәткарлардан бири дә Үзејир Һаҹыбәјовдур. Онун јарадыҹылығы халга сәдагәтли хидмәтин ән бариз нүмунәси олмушдур.

Халг шаири С. Вурғун Ү. Һаҹыбәјов һаггында хатирәсиндә јазыр: «Һәмишә јашајан бир әсәр мәһәббәтсиз ана кими сөнүкдүр. Ән бөјүк вә хошбәхт сәнәткарлар өз илһамыны халг мә'нәвијјатындан, онун јүксәк амал вә арзуларындан алыр. Үзејир бәј дә белә сәнәткардыр... Азәрбајҹан халг мусигисинин зәнҝин хәзинәси даим Үзејир јарадыҹылығы үчүн илһам мәнбәји олмушдур» (Бәстәкарын хатирәси (Мәгаләләр вә хатирәләр), Б., 1970, сәһ. 10—11).

Ү. Һаҹыбәјов вә шифаһи халг әдәбијјатындан данышаркән ики истигамәтдә сөһбәт ачаҹағыг:

1. Ү. Һаҹыбәјов шифаһи халг әдәбијјаты һаггында.

2. Ү. Һаҹыбәјовун јарадыҹылығында шифаһи халг әдәбијјаты вә халг мусигисиндән истифадә мәсәләси.

3. Ү. Һаҹыбәјов ајры-ајры мәгалә вә чыхышларында халг әдәбијјаты вә ондан истифадә мәсәләләринә тохунмуш, ону марксизм-ленинизм методолоҝијасы мөвгејиндән изаһ етмиш, бир сыра гијмәтли фикирләр ирәли сүрмүшдүр.

Һаҹыбәјов халг маһныларыны «примитив» музејләрә вермәли «оригинал» вә «аҹајиб» шеј олдуғуну иддиа едән буржуа естетләринә гаршы чыхараг «Бәстәкарын јарадыҹылығы» адлы мәгаләсиндә классикләр кими халг јарадыҹылығыны да јүксәк гијмәтләндирмишдир. «Дүнја мусиги мәдәнијјәтинин ән бөјүк абидәләри, халг маһнылары вә рәгсләри сајәсиндә мејдана ҝәлмишдир» (Ү. Һаҹыбәјов. Сечилмиш әсәрләри, II ҹилд, Б., 1965, сәһ. 284. Бундан сонра ҝәтирилән ситатларын ҹилд вә сәһифәси ҝөстәриләҹәкдир.) Онун фикринҹә «халгымызын тарихи, шифаһи халг әдәбијјаты, Азәрбајҹанын мусиги фолклору бәстәкарларымыз үчүн лазым олан һәр ҹүр материал верир. Азәрбајҹан халгынын узаг кечмиши, онун зүлмкарлара гаршы апардығы мүбаризә... бәстәкарларымыз үчүн битмәз-түкәнмәз мәнбәдир».

Бөјүк бәстәкарымыз Ү. Һаҹыбәјов шифаһи халг әдәбијјатына тәнгиди, халгын һәјаты, мәишәти, әмәји, мүбаризәси, гәһрәманлыглары, бүҝүнкү тәләб вә еһтијаҹлары нөгтеји-нәзәриндән јанашмағы мәсләһәт ҝөрмүшдүр. Халг әдәбијјатынын өз ичәрисиндә ән танынмыш јазычылары вә инкишаф етдириҹиләри олан ашыглары јүксәк гијмәтләндирмиш, «ашыг сәнәтини» халгын өз јарадыҹылығы адландырмышдыр. Азәрбајҹан мусигисинин әсасларыны дәриндән тәдгиг едәрәк муғам, онун шө'бәләри, халг маһнылары вә жанрларынын хүсусијјәтләри һаггында марағлы нәтиҹәләрә ҝәлмишдир.

Дүнја әдәбијјаты тарихиндә ән бөјүк сәнәткарлар Фирдовси, Низами, Фүзули, Шекспир вә б. шифаһи халг әдәбијјатындан гидаланмыш, өз шаһ әсәрләрини јаратмышлар. Тарихи тәсбит олунмуш тәҹрүбәси нәсилдән-нәслә даһа да инкишаф просеси кечирмишдир. Ү. Һаҹыбәјов да халг әдәбијјатына бүтүн јарадыҹылығы боју мүраҹиәт етмиш, истәр публисистик, истәрсә дә ири һәҹмли әсәрләриндә онун нүмунәләриндән јарадыҹы шәкилдә истифадә етмишдир. Бу истифадәнин формалары өз зәнҝинлик вә мүхтәлифлији илә сечилир. Мүәллифин «Короғлу», «Шаһ Аббас вә Хуршудбану», «Әсли вә Кәрәм», «Һарун вә Лејла» операларынын мөвзусу халг дастан вә нағылларындан ҝөтүрүлмүшдүр. Ү. Һаҹыбәјов мөвзуну әјни илә сахласа да мусигинин вә драматик вәзијјәтин кәркинлији тәләбиндән ирәли ҝә-

...миш, әсәрләрини мүасир дөвр вә һәјатла сәсләшмәсинә мүвәффәг олмушдур.

«Шаһ Аббас вә Хуршудбану» операсынын либреттосу халг нағылларындан алынмышдыр. Халг арасында әдаләтли, әдил һөкмдар кими Шаһ Аббас һаггында јаранан әфсанә вә нағылларда нәзәри ҹәлб едән мүтәрәгги фикирләр дә тәблиғ олунурду. Ү. Һаҹыбәјов Шаһ Аббас вә јохсул одунчу гызы Хуршудбанунун әһвалатындакы әмәјә мәһәббәт идејасыны ән плана чәкмишдир. Бу операда нағыллардан истифадә илә јанашы шифаһи халг әдәбијјатынын диҝәр нүмунәләринин вәһдәти јарадылмышдыр.

Шифаһи халг әдәбијјатындан ҝәлән јығҹам ифадә вә ибарәләр вә с. бир-бирини тамамлајараг әсас идејанын ачылмасында чох ҝөзәл васитәјә чеврилир.

Ү. Һаҹыбәјов «Әсли вә Кәрәм» операсыны јазаркән дастанын Исфаһан вариантыны да мәгсәдәмүвафиг һесаб етмишдир. Операда муғамларын («Шур», «Раст», «Бајаты-күрд», «Бајаты-шираз», «Күрд-шаһназ» вә с.) тәләби илә гошмаларын өлчүләриндә дәјишикликләр нәзәрә чарпыр.

Шифаһи әдәбијјатын јарадыҹы шәхсијјәтә тә'сирини ики истигамәтдә ајдынлашдырмаг олар. Биринҹиси. Сәнәткар бөјүк мәһарәтлә јени габагҹыл идејалары халг јарадыҹылығынын һазыр формаларында истифадә етмәклә вермәјә наил олур. Бурада сәнәткарын исте'дады һәмин фолклор нүмунәләрини јарадыҹы шәкилдә ишләтмәк бачарығында өзүнү ҝөстәрир. Икинҹиси. Шифаһи әдәбијјатын сәнәткара тә'сиринин бу формасы даһа инҹә методларладыр. Шифаһи әдәбијјатдакы рәнҝарәнҝ бәдии тәсвир васитәләри: фикри јығҹам, лаконик шәкилдә истифадә етмәк үсуллары; халг һәјатынын характерик сәһнәләрини, адәт-ән'әнә, мәишәт һадисәләрини тәсвир етмәк бачарығы мәһз фолклордан ҝәлир.

Һәр ики тә'сир формасынын ән'әнәләрини өзүндә топлајан сәнәткар халг руһуну, образын дахили—мә'нәви аләмини, онун арзу вә истәкләрини, инкишаф мејлләрини бүтүн тәфәррүаты илә ҝөстәрмәкдә чәтинлик чәкмир. Ү. Һаҹыбәјов да белә сәнәткарлардандыр. «Әр вә арвад», «О, олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан» мусигили комедијаларында драматургун әдәби габилијјәти, һадисәләри реал милли Азәрбајҹан һәјатындан ҝәлән хүсусијјәтләри илә верә билмәсиндә әксини тапыр. Һәр үч әсәрин тамашачыја бағышладығы тә'сир гүввәсини сурәтләрин дилиндәки јығҹамлыг, халг әдәбијјаты нүмунәләринин јерли-јериндә ишләдилмәси даһа да артырыр. Бу ејни заманда образларын дилинә һикмәтлә долу садәлик ҝәтирир. Мәшәди Ибад вә Һәмбәлын, Кәрбәлајы Губад вә Сәфинин, Ҹаһан вә Теллинин дилиндән сөјләнән бајаты, гошма, кәрајлы вә маһнылар һәм сурәтләрин дахили аләми һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр, һәм дә әсәри јекнәсәг диалоглардан гуртармагла она хүсуси тәравәт, ҹанлылыг ҝәтирир.

Ү. Һаҹыбәјов бу васитәләрдән јарадыҹы шәкилдә истифадә едәркән јенә мүхтәлиф формалар мејдана чыхыр. Мәсәлән, «Аршын мал алан» комедијасында Сәнәмин дилиндән верилән парчаларда кәрајлылардан фәргли гафијә системи ишләдир:

Сән о јанда, мән бу јанда.
Ҹејран тәк бојнун буранда.
Бахышын мин ҹанлар алыр.
Мәни гәмә, дәрдә салыр.

Өлмәз даһи бәстәкар шөһрәти газанмыш Ү. Һаҹыбәјовун публисист јарадыҹылығы онун фәалијјәтинин ајрылмаз тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Ү. Һаҹыбәјов бәдии јарадыҹылыға публисист мәгалә вә фелјетонларла башламышдыр. 1905—1915-ҹи илләрдә «Иршад», «Тәрәгги», «Һәгигәт», «Јени игбал» гәзетләриндә дәрҹ олунмуш әсәрләри онун ҝәләҹәк драматуржи фәалијјәти үчүн зәмин олмушдур. Бу илләр гызғын мүбаризә, империализмин сојғунчулуғунун артмасы, харичи иртиҹа, фәһлә вә кәндлиләрин ингилаби фәалијјәтинин артмасы, демократик мәтбуат вә әдәбијјатын ҝүҹләнмәси вә с. илә характеризә олунур. Бүтүн бу һадисәләр Ү. Һа-

Scanned with Mobile Scanner

чыбəјовун публисист
бəдии әксини тапмышдыр.

Ү. Һачыбəјов публисист əсəрлə-
ринде аталар сөзлəри вə мəсəллəр-
дəн, тапмачалардан, бајатылардан, рəвајəт вə лəтифəлəрдəн јарадычы шəкилдə истифадə етмишдир. Онун публисистикасында əн чох ишлəнəн шифаһи халг əдəбијјаты жанрларындан бири аталар сөзлəри вə мəсəллəрдир. Бунларын сајы 100-дəн артыгдыр.

Иран ингилабы һаггында мəгалəлəр Ү. Һачыбəјовун публисистикасында əсас јер тутур. «Тəскинлик» адлы јазыда мүəллиф Тəбризи мүһасирə едиб атəшə тутан Ејнүддөвлə гошунуну гулдур дəстəси адландырыр вə онун баш тутмајан һүчумуну мəсхəрəјə гојур: «Бир мəсəл вар дејəрлəр ки, «ешшəјə минмəк бир ајыб, дүшмəк ики ајыб». Иштə Ејнүддөвлəнин бу «һүчум вə бомбардманы» һəман ешшəјə миниб дүшмəкдəн ибарəт олду».

«Ордан-бурдан» сəрлөвһəли бир фелјетонунда 4 аталар сөзү ишлəдир вə һəр бириндə зүлмə, гапаза дөзмəјə адəт етмиш, вахтыны бош кечирəн мүсəлманлары сатира илə гамчылајыр.

«Мүсəлманларда бир мəсəл вар, дејирлəр ки, «Агач бар кəтирдикчə башыны ашагы тутар». Амма... мүсəлманларда бир гајда вардыр ки, хионларын агачлары бар кəтирдикчə башларыны јухары тутуб, анчаг һөкумəт гапазы дəјдији заман башларыны ашагы тутурлар ки, гапаз вурана «раһат» олсун.

...Јенə мүсəлманларда бир мəсəл вар ки: «əјри отур дүз данаш, əмма бамһəмə мүсəлманларда бир гајда вардыр ки, «һəмишə дүз вə дүз үстə отуруб, əјри-мүјри сөзлəр данышырлар».

Фелјетонун сонунда мүəллиф мүсəлманлары иш көрмəјə чагырыр вə бурада аталар сөзлəринин мүстəгил вə мəчази мə'насындан дəгигликлə истифадə едир. Ејни үсулун ишлəнмəсини «Холера вə рəмəзанүлмүбарəк», «Ордан-бурдан» сəрлөвһəли фелјетонларында да көрүрүк.

Ү. Һачыбəјов аталар сөзлəри вə мəсəллəри јаздыгы, тəсвир етдији һадисəлəрин мəзмунундан асылы олараг ја мүстəгил, ја да ки, мəча-
зи мə'нада ишлəдир. Бəзи јазыларынын һатта мүəјјəн һиссəлəри белə бүтүнлүклə аталар сөзлəри үзəриндə гурулмушдур. Белə јазыларда мүəллифин истифадə етдији аталар сөзлəри вə мəсəллəрин јарадычылыг тəхəјјүлү өз ифадəсини тапмыш хал-

рəдичилигин бүтүн тимсали характерини дашыјыр. «Биз һамымыз Гафгаз балаларыјыг» адлы мəгалəсиндə бүтүн гафгазлылары чəһалəтə, «əгјардан јетишəн зəрбəлəрə» гаршы мүбаризəдə сə'јлəрини бирлəшдирмəјə чагырыр. «Кечəнə күзəшт дејəрлəр» аталар мəсəлини хатырлајыб дејир: «Кечəн кечди, кечəнə күзəшт дејəрлəр, кечмиши унудаг, кəлəчəјин дəрдинə галмаг лазымдыр. Көрүрсүнүз, еһтијачларымыз, зəрурəтимиз һамысы бирдир. Сəнə нə лазым исə, мəнə дə о лазымдыр. Мəнə нə лазым исə, сəнə дə о лазымдыр».

Дөврүн габагчыл, демократик фикирли зијалылары Дөвлəт думасынын јалныз халгын көзүнə күл үрдə асмаг мəгсəди илə чагырылдыгыны вə онун иртичачы ролуну баша дүшүрдүлəр. Ү. Һачыбəјов да публисист əсəрлəриндə онларын јолу илə кедəрəк ону анлашыглы дилдə тəнгид едирди. Бурада о, халг арасында чох мəшһур олан аталар сөзлəри вə мəсəллəри хатырладыр. «Ордан-бурдан» сəрлөвһəли фелјетонунда «Тојдан сонра нагара, хош кəлдин Бајрам агa» мəсəлини гејд етмəклə јазыр: «Һəркаһ, догрудан да дума ијун ајынын 10-да багланачагдырса, онда биз вəкиллəрин, əлəлхүсус Бакы вəкиллəринин бурдан тəрпəниб, Петербурга рəван олмасы орадан думаја кетмəси, думада 500 нəфəрə əл вериб, əһвал-пүрсан олмасы вə ондан сонра əдəб вə əркан илə отуруб, еһтирам үчүн бир мүддəт сукут етмəси əввəлəн бир 15 күн чəкəр зəнн едирəм...»

Ү. Һачыбəјовун фелјетон вə мəгалəлəри һəм бəдии чəһəтдəн гүввəтлилији, һəм дə идејасынын кəсəрлилији илə фəрглəнир.

«Дəрə холвəт түлкү бəј» фелјетону һəчм е'тибары илə чох кичикдир вə ади сөһбəт шəклиндə башлајыр. «Чавад ујездники урјадник һачы Əли Шəкəр оглу Муган вə Мил сəһралəрыны холвəт дəрə һесаб едир; өзү дə түлкү бəј олубдур. Бу түлкү өз агасы олан чанаварлар тəк бинова мүсəлманларын һəр бир мал вə мүлкүнү хоруз вə тојуг јериндə гојуб чəкиб јемəклəдир».

Идиоматик ифадə вə ибарəлəр
Ү. Һачыбəјовун əсəрлəриндə бол-бол ишлəнир. Бə'зəн бөјүк бир фикри бир нечə сөзлə ифадə етмəк ејни заманда сөзүн тə'сир гүввəсини дə артырыр: мəсəлəн, «Һамисы бурунларыны саллајыблар», «Чаным богазыма кəлсə...» «Сəн нə гүјругуну булајырсан» вə с.

Ү. Һачыбəјовун публисистикасыны шифаһи халг əдəбијјаты илə јахынлашдыран форма əлaмəтлəрдəн бири дə бə'зи фелјетон вə мəгалəлəринин нагыл вə рəвајəтлəр кими башланмасыдыр.

Белə рəвајəт едирлəр ки, Дөвлəт думасынын бурахылмасы мүсəлман вəкиллəринə чох тə'сир едибдир. Белə ки,... дума бурахыландан сонра...» вə јахуд «Күнлəрин бир күнү. Jə'ни бир нечə заман бундан ирəли нə тəвр олдуса бир фирəнк илə таныш олдум...»

Ү. Һачыбəјов бајатылардан публисист фəалијјəтиндə дə истифадə етмишдир. «Азəрбајчан мусиги һəјатына бир нəзəр» адлы мəгалəсиндə шикəстə вə бајатынын мусиги илə əлагəсиндəн бəһс едирсə, «Ирана даир ашыг нагылы» фелјетонунда онлар мүəллиф фикринин верилмəсиндə васитəјə чеврилир, фелјетонун мə'насына долгунлуг, ичтимаи кəсəр кəтирир.

Ү. Һачыбəјовун фелјетонунда «адлары чəкилəн» гəһрəманлар һəмин ше'рлəрдə өз сəчијјəви, спесифик хүсусијјəтлəри илə тəнгид вə ифша олунур. Мəсəлəн:

«Иранда хəнлара вə бə'зи иран консулларына»:

Кетдин көрдүн һəммал,
Нə слəјирсəн соргу-суал
Тез ол, башына бир гапаз сал.

«Гафгазда бə'зи мүсəлман «башбилəнлəринə»:

Кетдин көрдүн чамаат,
Нə слəјирсəн онлара итаəт
Бачар чибини кəс о саат.

Ү. Һачыбəјов халг маһныларындан драматуржи јарадычылыгында олдугу кими фелјетонларында да истифадə етмишдир. Бајатылар кими маһнылар да тəсвир олунан һадисəнин характерини ачмага, тəнгид һəдəфинин шиддəтли сатираја тутулмасына хидмəт едир. Лакин Ү. Һачыбəјовун публисистикасында ел əдəбијјатынын бу нөвүнүн иш-
лəнмəсинə чох аз раст кəлирик. «Өз мəишəтимиздəн бир драма» вə «Мүəллимлəр ичтиман» фелјетонларында халг маһнылары дəјишдирилəрəк сурəтлəрин (һəр ики фелјетон диалог шəклиндə јазылмышдыр) дили илə верилир вə һəр ики маһны өз мүстəгил мə'насында дејил, мəчази мə'нада ишлəнир:

Һүмматəлик (чыртыг чалыб охујур):

Јадындадыр лопух-лопух, ај
балам,
Мəн вурулдум лопух-лопух, ај
балам,
Ај өллəм, өллəм кедəрəк Елхана.

Мүəллимлəрин һамысы бир јердə (чыртыг чалыб охујурлар):

Кəлин кедəк мəктəбə,
Ај бəри бах, бəри бах.

Ү. Һачыбəјовун фелјетонларынын бир гисми суал-чаваб шəклиндə јазылмышдыр. Бунлар «Молла Нəсрəддин» журналынын һесаб мəсəлəлəри ше'бəсини хатырлатса да, шифаһи халг əдəбијјатынын кениш јајылмыш жанрларындан бири олан тапмачаларын да əсас хүсусијјəтлəрини өзүндə бирлəшдирир.

Ү. Һачыбəјовун публисист јарадычылыгында шифаһи халг əдəбијјатынын бүтүн нүмунəлəриндəн мүкəммəл вə бачарыгла истифадə əсəрлəринин ичтимаи кəсəрлилијини артырмышдыр. Дөврүн ичтимаи-сијаси вəзијјəти, мəишəт шəраити, арзу вə истəклəринин əкс-сəдасы халгын баша дүшəчəји дилдə тəсвир олунмушдур.

Узун иллəрин тəчрүбəсиндəн бу гənaəтə кəлирəм ки, IX синифдə «XX əср Азəрбајчан əдəбијјаты» ичмалы һаггында мə'лумат верилəркəн Ү. Һачыбəјовун публисистикасы вə онун шифаһи халг əдəбијјаты хəзинəсиндəн бəһрəлəндији барəдə јухарыда мүхтəсəр шəкилдə гејд етдиклəримизи шакирдлəр бөјүк бир марагла динлəјир. Бу, ејни заманда мəктəблилəрин халгымызын əн бөјүк бəстəкары, дүнја шөһрəти газанан Ү. Һачыбəјов һаггында даһа кениш мə'лумат əлдə етмəлəринə көмəк едир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Јазылышы чәтин сөзләрин өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән

Фәхрәддин ӘЛИЈЕВ

Ермәнистан ССР Арарат рајонундакы Халист кәнд мәктәбинин мүәллими, баш мүәллим

Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин әсас мәгсәдләриндән бири дә шакирдләри дүзкүн јазы вәрдишләринә јијәләндирмәкдир.

Әввәлки програмдан фәргли олараг, јени програмда орфографик вә орфоепик вәрдишләрин формалашдырылмасы үзрә ишләрә даһа кениш јер верилмишдир. Бу саһәдә тә'лимин мүвәффәгијјәти, һеч шүбһәсиз ки, јазылышы чәтин сөзләр үзәриндә системли иш апарылмасындан да чох асылыдыр. Һәр бир Азәрбајчан дили мүәллими дәрс процесиндә јазылышы чәтин сөзләри диггәт мәркәзиндә сахламалы вә бунларын мәнимсәдилмәсинә сә'ј көстәрмәлидир. Белә сөзләри шакирдләрә өјрәтмәдән савадлы јазы вәрдишиндән данышмаг гејри-мүмкүндүр.

Проф. Ә. Әфәндизадә јазыр ки, сөзләрин орфографијасыны онларын мә'насы вә дүзкүн тәләффүзү илә мүвази өјрәтмәк лазымдыр («Дүзкүн јазы тә'лиминин елми әсаслары», 1975, сәһ. 14—16) Мән јазылышы чәтин сөзләр үзәриндә апардығым иш системиндә бу методик мүлаһизәни һәмишә әсас тутурам.

Өз педагожи тәчрүбәмә әсасән, јазылышы чәтин сөзләр үзәриндә иши ики истигамәтдә тәшкил едирәм.

1. Һәр бир јени дәрслә әлагәдар олараг гаршыја чыхан јазылышы чәтин сөзләри лөвһәјә јазыр, тәләффүз шәклини бөјүк мө'тәризә ичәрисиндә көстәрир вә мә'насыны изаһ едирәм. Шакирдләр исә лөвһәдәкиләри дәфтәрләринә көчүрүр вә чүмлә ичәрисиндә ишләдирләр. Бу заман чәтинлијин өзүлүнү тәшкил едән орфограмын алтындан хәтт чәкдиририрәм; мәсәлән, гәһрәман, тәнбәл, бағча, пионер, һөкмдар, сәадәт, достлуг, Абшерон, һәфтә, коридор вә с. Бу, һәмин сөзләрин јазылышыны өјрәнмәкдә чох мүһүм рол ојнајыр.

2. Јазылышы чәтин сөзләрин нечә өјрәнилдијини вә нә дәрәчәдә јаддa сахландығыны јохламаг үчүн вахташыры дидактик ојун характерли «јарыш» тәшкил едирәм. Белә ки, синфи парталарын чәркәсинә көрә ики, јахуд үч дәстәјә бөлүр вә һәр дәстәдән нөвбә илә бир шакирди јазы тахтасына чағырырам. Лөвһә графалара бөлүнүб нөмрәләнир. Јарышда тахтаја чағырылмыш шакирдләр дејәчәјим чәтин сөзү јазмаг үчүн һазыр вәзијјәтдә графаларын гаршысында дајанырлар. Диктә едирәм. Онлар бир-биринә бахмадан сөзү јазыб, јерләринә кечирләр. Кимин дүзкүн јаздығыны бүтүн синиф тәсдиг едир. Ејни сөзү шакирдләр лүғәтдән тапыб, имламларыны мөһкәмләндирирләр. Дүзкүн јазан шакирдә «1» бал, сәһв јазана исә «0» бал верирәм. Бу гајда илә дикәр шакирдләр дә нөвбә илә јазы тахтасына чағырылыр вә мүәјјән сөзү јазыб әјләширләр. Јарышын сонунда баллар топланыр вә галиб кәлән «команда» алгышланыр. Бу ишин нәтичәси олараг шакирдләр јазылышы чәтин сөзләри өјрәнмәјә хүсуси мараг көстәрир вә белә сөзләрин дүзкүн јазылышыны даһа јахшы јадда сахламагла нөвбәти јарышда галиб кәлмәјә сә'ј көстәририләр. Фәал шакирдләр исә галиб кәлмәк хатиринә зәифләрә көмәк едирләр.

Ишин бу чүр тәшкили һәм дә синиф шакирдләри арасында јолдашлығын, достлуғун мөһкәмләнмәсинә, коллективчилијә тәкан верир, онларда нәчиб әхлаги сифәтләри инкишаф етдирир.

Јазылышы чәтин сөзләр үзәриндә ишин системли шәкилдә апарылмасы, бу процесдә шакирдләрә орфографија лүғәтиндән (дәрслијин сонунда верилмиш лүғәтдән, «Мәктәблинин орфографија лүғәти» вә «Орфографија-орфоепија-грамматика лүғәти» вәсаитләриндән) истифадә бачарығлары ашыланмасы мәктәблиләрин үмуми орфографик савадынын инкишафында мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир. Бу, шакирдләрдә орфографик сајығлығы гүввәтләндирир. Ачыг-ајдын һисс едирәм

ки, иши белә тәшкил етдикдә бу вә ја дикәр шакирдин имла, ифадә вә иншә јазыларда јол вердији сәһвләрин миғдары сүр'әтлә азалыр. Фикрими тәсдиг етмәк үчүн бир факты гејд етмәк истәјирәм. Кечән тәдрис илинин дәрс дедијим IV синифдә (сентјабр ајында) бир имла јаздырдым. Јазыдан 73,8 фаиз мүвәффәгијјәт (47,8% кејфијјәт) әлдә едилди. Һәмин синифдә 6 ајдан сонра апардығым имланын мүвәффәгијјәти исә [illegible] фаиз ([illegible] 82,6%) олду.

Тә'лимин [illegible] шакирдләрдә [illegible] актарычылыға, јолдашлара [illegible] ташыры фикир мүбадиләсинә [illegible] јолдашлары [illegible] үгур газанмаға, мүбариз [illegible] ахлаги кејфијјәтләр [illegible] ...

•

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән јени сөзләрин өјрәдилмәсини нечә тәшкил едирәм

Шәфа МЕҺДИЈЕВ

Бәрдә шәһәри, 2 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Һәр һансы икинчи дилин өјрәдилмәсиндә һәмин дил үзрә мүәјјән принсипләрә ујғун чохишләк сөзләрин сечилмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бунун илк мәрһәләси дәрсликләрин тәртиби заманы һәлл едилир. Икинчи мәрһәлә исә биз мүәллимләрин үзәринә дүшүр. Дәрсликләрдә бу мәсәлә өз һәллини нә гәдәр мүкәммәл тапса да, јенә дә лүғәт үзрә апарылан ишләрин мүвәффәгијјәти мүәллимин фәаллијјәтиндән чох асылыдыр.

Әлдә етдијим тәчрүбәјә әсасән, инамла дејә биләрәм ки, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрси дејән мүәллим, тә'лим системиндә илк нөвбәдә, лүғәт үзрә ишләрин сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәтини гијмәтләндирмәји бачармалыдыр. Ејни заманда һәмин сөзләрин мүәјјән систем үзрә өјрәдилмәси методикасына јахшы бәләд олмалыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили үзрә лүғәт материаллары ики група бөлүнүр. Биринчиси, өјрәдилмәси шакирдләрә зәрури олан фәал лүғәт минимумудур. Икинчиси исә, јалныз динләјиб анлама вә оху процеси үчүн лазым олан пассив лүғәт материалыдыр. Фәал лүғәтин мәнимсәнилмәси һәр дәрсдә башлыча вә биринчи дәрәчәли мәгсәд кими гаршыја гојулур.

Рус мәктәбләри үчүн мөвчуд дәрсликләрдә фәал лүғәт минимумуна [illegible] ајдын шәкилдә фәргләндирилмишдир. Белә ки, онларын [illegible] мәтнләрин башлығындан сонра, [illegible] риндә исә мәтнә аид [illegible] [illegible] [illegible] дә [illegible] [illegible] шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләринин [illegible] ләшилмәси дә диггәти чәлб едир. Мәсәлән, 2-чи синфин дәрслијиндә верилмиш јени сөзләр бир, ики вә бә'зән дә үч һечалы сөзләрдән ибарәтдир. Һәмин дәрслијин хүсусән [illegible] һиссәләриндә белә сөзләрин һечалара бөлүнмүш шәкилдә ифадә едилмәси (мәк-тәб, дәф-тәр, ја-зыр, о-ху-јур, то-ху-јур, мәк-тә-бин вә с.) тә'лим ишинин хејли асанлашдырмаға тә'сир көстәрир. Артыг 3-чү синифдән сонра бүтүн дәрсликләрдә сөзләр бүтөв формада, бә'зән дә сөз бирләшмәси шәклиндә верилмишдир. Сөзләрин мүхтәлиф синифләр үзрә тәләффүз вә мә'на [illegible] дән чәтинлик дәрәчәсинә көрә груплашдырылмасы да јахшы һалдыр.

Мән һәр бир дәрсә һазырлашаркән кечәчәјим параграфдакы сөзләри диггәтлә нәзәрдән кечирир, онларын әсас мәтндә вә чалышма материалларында нә дәрәчәдә тәкрарланмасына [illegible] јетирирәм. Мә'лум олдуғу кими, [illegible] сөзләр апострофлу, [illegible] [illegible] јахуд чохһечалы олдуғундан онларын мәнимсәнилмәси [illegible] чәтин олур.

Она көрә дә дәрсә һазыр[illegible]синдә јени сөзләрин бу бахымдан характерләрини хүсуси олараг нәзәрә алырам; белә һесаб едирәм ки, луғәт үзрә ишин истигамәтләринин мүәјјән етмәк дә башлыча шәртләрдән бириди̇р.

Мән һәр дәрсдә јени өјрәниләчәк сөзләри (дәрсликдә өз әксини тапан) әввәлчәдән ири плакат формасында һазырлајырам. Дәрсә башларкән әјани вәсаити тахтадан асыб сөзләри бир-бир шакирдләрә дүзкүн тәләффүзлә охутдурур вә мә'наларынын мәнимсәнилмәси үзәриндә иш апарырам. Гејд едирәм ки, шакирдләрин әксәријјәти Азәрбајчан дилини практик чәһәтдән аз-чох билдикләри үчүн ишин бу мәрһәләсиндә бир гәдәр дә чидди чәтинликләр гаршыја чыхмыр. Биләнләр билмәјәнләрин сәһвини дүзәлдир, һәтта бир-бирләри илә мүбаһисәјә дә кириширләр. Апарылан ишә өзүм јекун вурдугдан сонра јени өјрәнилән сөзләри шакирдләр өз дәфтәрләриндә гејд едир, јанында русча мә'наларыны јазырлар. Сөзләрин тәләффүз вә мә'налары үзәриндә апардығым иши о заман гисмән тамамланмыш һесаб едирәм ки, шакирдләр һәмин сөзләрин [illegible] етмиш олсунлар.

Бундан сонра һәмин сөзләрин сөз бирләшмәси, чүмлә вә мәтндә ишләдилмәси мәрһәләсинә кечирәм. Бунун дәрсликдәки материаллар хүсуси имкан јарадыр. Белә ки, орада јени сөзләр мәтнләрдә, чалышмаларда, һәмчинин сонракы параграфларын материалларында дәфәләрлә тәкрар олунур, мүхтәлиф грамматик формаларда ишләдилир. Мәсәлән, VII синфин дәрслијиндәки 11-чи параграфда әзәмәтли сөзү јени сөз кими верилмишдир. О, әсас мәтнин бир јериндә өз әксини тапмыш, 76-чы чалышмада сөз бирләшмәси кими ишләдилмиш, 82-чи чалышмада онун рус дилиндәки еквивалентини көстәрмәк тәләб олунмушдур вә с. Үмумијјәтлә, һәмин сөзү дәрсликдә алты дәфә тәкрар етмәјә имкан јарадылмышдыр. Лакин бунунла һеч дә кифајәтләнмәк олмаз. Мән јени сөзләри шакирдләрин луғәт еһтијатында мөһкәмләндирмәк үчүн онлары мүтләг данышыг дилиндә, нитг ситуасијаларында ишләтмәк үзрә хүсуси иш апарырам.

●

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш

Бејнәлмиләл тәрбијәдә Низами әсәрләриндән истифадә

Сајад РУСТӘМОВА

Бакы шәһәри, 126 нөмрәли мәктәбин мүәллими, Н. К. Крупскаја мукафаты лауреаты

Гүдрәтли Совет дөвләти бејнәлмиләлчилик ән'әнәләринә һәмишә садиг галмышдыр. Бу һуманист идејаларын әсасы марксизми јарадычы сурәтдә һәјата кечирән, дүнјада илк сосиалист дөвләтинин баниси В. И. Ленин тәрәфиндән гојулмушдур. Даһи рәһбәрин бу өлмәз идејалары инди даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Сов.ИКП XXVII гурултајына Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин Сијаси мә'рузәсиндә дејилир: «Биз коммунистләр Ленинин мүдрик вәсијјәтләринә дәриндән әмәл етмәли, онлары јени шәраитдә јарадычылыгла тәтбиг етмәли, Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын бүтүн халгларынын меһрибан достлуғуну даһа да мөһкәмләндирмәк наминә милли мүнасибәтләрдә сон дәрәчә диггәтли, принсипиал олмалыјыг!».

Сов.ИКП-нин XXVII гурултајында гаршыја гојулан бу тәләбләрин һәјата кечирилмәсиндә биз мүәллимләрин өһдәсинә даһа бөјүк вәзифәләр дүшүр. Чүнки кәнчләрин мә'нәви зәнкинлији вә һәртәрәфли инкишафы милли [illegible] дәнијјәтләринин [illegible] тәсири просеси илә үзви вәһдәт тәшкил едир.

Мә'лумдур ки, ајры-ајры фәнләрин тәдриси шакирдләрдә белә кечиб кејфијјәтин формалашмасына кениш имкан јарадыр:

Әдәбијјатдан тә'лим материалларынын мәзмунунда бејнәлмиләлчилик һиссләри ашылајан гијмәтли әсәрләр чохдур. Бунларын ичәрисиндә совет әдәбијјаты нүмунәләри хүсуси јер тутур. Шакирдләрдә бејнәлмиләлчилик һисси тәрбијә етмәкдә Низами әсәрләри зәнкин материал верир.

Чохиллик тәчрүбәмә әсасланараг дәрсдә вә дәрсдәнкәнар тәдбирләрдә һәјата кечирдијим бу иш системинә ашағыдакылары дахил едирәм:

1. Низами јарадычылығында бејнәлмиләл тәрбијә мәсәләләринин мәзмунуну мүәјјәнләшдирмәк.

2. Низами јарадычылығы үзрә дәрсдә вә дәрсдәнкәнар тәдбирләрдә бејнәлмиләлчилик идејалары ашыламаг имканларыны мүәјјәнләшдирмәк.

3. Низами јарадычылығы үзрә бејнәлмиләлчилик һиссләри ашыламағын форма вә үсуллары.

Низами јарадычылығында бејнәлмиләл тәрбијә мәсәләләринин мәзмунуну necә мүәјјәнләшдирмәли? Һәр шејдән әввәл, ону дејим ки, «Хәмсә»јә дахил олан әсәрләрин охунмасыны VII синифдән башлајараг планлашдырыр вә шакирдләрә охудуглары әсәрләрдә башга халглара; онларын дилинә, адәт вә ән'әнәләринә, мәһәббәт вә еһтирам ифадә едән идејалары гејд едиб көтүрмәји, Низаминин поемаларында адлары чәкилән халгларын, онларын әразисинин хәритәсини јаратмағы тапшырырам. Бу јолла Низами бејнәлмиләлчилији вә јарадычылығынын гијмәтли чәһәтләри һаггында сөјләнмиш гијмәтли фикирләрин картотекасыны јарадырам. Низами Кәнчәвинин һәјат вә јарадычылығынын өјрәдилмәсиндә, ајры-ајры әсәрләрин идеја мәзмунунун ачылмасында вә Низами јарадычылығынын мүасир әһәмијјәти мөвзусунда гурулан үмумиләшдиричи дәрсдә һәм мүәллим, һәм дә шакирдләр кениш шәкилдә өјрәнә вә истифадә едә биләрләр.

Низами әсәрләринин бејнәлмиләл әһәмијјәтиндән данышаркән синфә ашағыдакы тезисләри јазылы шәкилдә пајлајыр вә бунларла да шәрһ просесиндә онларын идраки фәаллығына нәзарәт васитәси кими истифадә едилир.

1. Низами бәшәријјәт үчүн сәадәт ахтарырды.

2. Низами идејалары бу күн үчүн хүсусилә актуалдыр, һәмин идејалар үмумбәшәри характер дашыјыр.

3. Низами Кәнчәви «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә» поемаларында рус халгына өз дәрин мәһәббәтини ифадә етмишдир.

Мүтәфәккир шаирин ән мәшһур әсәрләринин бејнәлмиләлчилик мотивләрини шакирдләрә ашағыдакы ардычыллыгла шәрһ етмәк лазым кәлир. «XII әсрдә мүхтәлиф халгларын бир-биринә јахынлашмасы Низами мүасирләринин бахыш даирәсини кенишләндирир, ән мүхтәлиф ән'әнәләрлә таныш олмаға имкан верирди. Бу гарышма нәтичәсиндә Азәрбајчан антик дүнјанын ән'әнәләриндән ики јолла Сурија—әрәб вә Византија—күрчү, јахуд ермәни мәдәнијјәти васитәсилә истифадә имканыны тапырды».

Низаминин дүнјакөрүшү јалныз бу чүр әлверишли бир шәраитдә тәшәккүл тапмыш, нәинки бәдии сөз саһәсиндә, чәсарәтлә демәк олар ки, етик проблемләри һәлл етмәк саһәсиндә нәинки, өз мүасирләрини, һәттә өзүндән әввәлки мүтәфәккирләри дә өтүб кечмишдир.

Низаминин әсәрләриндә јунанларын вә әрәбләрин, ермәниләрин вә күрчүләрин, русларын, чинлиләрин вә һиндлиләрин, Дағыстан вә Иран халгларынын һәјатындан, адәт вә ән'әнәләриндән һөрмәтлә данышылыр.

Низаминин әсәрләрини мүтaлиә едән шакирд көрүр ки, «Хәмсә» мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләринин образлары илә зәнкиндир. Даһи шаир һансы халгдан јазыр-јазсын, о халг һаггында һәмишә рәғбәтлә сөһбәт ачмыш; онун адәт вә ән'әнәләринин ән чазибәдар чәһәтләрини ахтармыш, халглары вә мәдәнијјәтләрини һәр һансы шәкилдә бир-биринә гаршы гојулмасына зидд чыхмышдыр. Бу һагда М. Чәфәр Чәфәровун фикри чох марагалыдыр: «Јер үзүнүн бүтүн халгларынын зәһмәткешләри, ағыллы, xејирхаһ адамлары Низами үчүн әзиз иди».

Низами мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләринин образларыны тәсвир едәркән өзүнүн башлыча идејасыны, [illegible]дәсини ифадә етмәјә чалышыр. Адәтләр, е'тигадлар, дилләр, иргләр

Scanned with PDF Mobile Scanner

нә гәдәр мүхтәлиф олса да, јер үзүндә бүтүн инсанлары бирләшдирән үмуми чәһәтләр чохдур. Шаир «әкәр инсанса, инсанлығы сев» сөзләрини тәсадүфи јерә ишләтмәмишдир. Һечиб инсанын һансы дилдә данышмасындан, һансы халга мәнсуб олуб, һансы динә инанмасындан асылы олмајараг, о, әсл һуманист адамдырса, шаир ону сәмимијјәтлә тәсвир едир вә мүасирләринә нүмунә көстәрир. Чүнки инсанларын нигбинлик, кәләчәјә инам, чошлары никбинлик, кәләчәјә инам, чошгун сүлһ вә достлуг арзусу бирләшдирир.

Инди олдуғу кими, орта әсрләрдә дә бүтүн дүнја халгларынын јухарыда дедикләримизә еһтијачы вар иди. Одур ки, Низами инсанлары сүлһә горумаға сәсләјирди:

Сүлһ илә, кин илә сынанмыш чаһан,
Сүлһүндән хејир олмуш, кининдән зијан.

(«Искәндәрнамә»)

Синифдәнхарич оху кими тәдрис олунан «Једди көзәл» әсәрини охујаркән шакирдләр өјрәнирләр ки, Низами өз әсәрләриндә рус мотивләринә һамыдан әввәл мүрачиәт етмиш, русларын унудулмаз, јаддагалан образларыны јаратмышдыр. «Једди көзәл» поемасында тәсвир олунан рус шаһзадәсинин образы өз мә'нәви көзәллији вә дахили гүввәсилә бу күн дә бизи һејран едир. Шаир гызын гејри-ади көзәллијиндән, савадындан, мә'нәви сафлығындан вә өз борчуна сәдагәтиндән ашағыдакы кими сөһбәт ачыр:

...Охујуб һәр дәрси билик јығараг,
Јазмышды һәр елмә даир бир вараг.

Низами көстәрир ки, рус, һинд, иран, түрк, чин вә башга өлкәләрдән кәтирилән көзәлләрин һекајәтини—нағылыны динләјән Бәһрам, биликли, чүр'әтли, тәмкинли, сәбрли, көзүтох, јолдашлыгда, достлугда, мәһәббәтдә садиг олмағын маһијјәтини даһа дәриндән дәрк едир.

Низами «Једди көзәл» әсәриндә рус гызынын фөвгәлтәбии бачарыг вә ағлындан сөһбәт ачырса, «Искәндәрнамә» поемасында рус халгынын чәнкавәр вә икид бир халг олдуғуну белә тәсвир едир:

Рус дәјүшүндән дәһшәт чөкүрдү,
Асланлар алтында атлар үркүрдү.

Искәндәр руслардан алдығы гәнимәти нәзәрдән кечирәркән бир русла сөһбәти онун бу халг һаггында јүксәк фикир сөјләмәсинә сәбәб олур. Искәндәр өз вәзиринә дејир:

...һәр бир дөвләтин,
Голуну сијасәт етмишдир мәтин.
Бу халгда олмаса бөјлә бир кәвһәр,
Бу јердә бир шәхсә ким бојун әјәр,
Ким етмәмишсә бир һүнәр изһар,
Јалныз бу һүнәрлә рус шаһлыг гурар.

Шакирдләрә изаһ едилир ки, Искәндәрин дили илә рус халгына верилән јүксәк гијмәт, мүәллифин бу халг һаггында узагкөрәнликлә сөјләдији гәти фикир иди.

Һәр бир халгын гүдрәтини, бачарығыны зәркәр көзү вә философ дүјүму илә дәгигләшдирән Низаминин она көрә дә сәккиз әсрдән артыгдыр ки, Аралыг дәнизинин саһилләриндән тутмушта Һималај дағларынадәк узаныб кедән әразидә бир чох көркәмли јазычылар, алимләр, һәтта садә инсанлар белә өјрәнир, онун јарадычылығындан бәһрәләнирләр. Јел ганадлы илләр үчүб әсрләрә говушдугча, шаир јашадығы дөврлә, охучуларынын јашадығы дөвр арасындакы мәсафә узаглашдыгча нәсилләр Низами сәнәтинә даһа чох јахынлашыр, даһа чох бағланырлар. Дининдән вә дилиндән асылы олмајараг онлар даһи шаирин сәнәт чешмәсиндән ичиб, бу чешмәнин дурулуғунда сафлашырлар.

«Искәндәрнамә»нин тәһлилиндә шакирдләрә тапшырырам ки, онлар Искәндәрин башга халглара мүнасибәтинә даир гејд едиб көтүрдүкләри нүмунәләр әсасында өз фикирләрини сөјләсинләр. Онлардан бә'зи нүмунәләри нәзәрдән кечирәк:

Биринчи шакирд:

Искәндәрин башга халглара мүнасибәтини шаир ашағыдакы парчада чох көзәл ифадә етмишдир. Искәндәр дејир:

Мәшригдән, Мәгрибә һүчум чәкәрәк,
Халглары јухудан ојадам кәрәк!
Елләрин дилини әсла билмәдән,
Онларла нә чүр данышым бәс мән.

Лакин мүәллиф—даһи Низами гәһрәман Искәндәрә бу чәтинликдән һәвәсы јолла чыхмағы өјрәдир:

Шаһлыг ет, верилмиш сәнә өлкәләр,
Көмәк ет, халглара әдаләт көстәр.

Икинчи шакирд:

Низами бүтүн чәтинликләри арадан көтүрмәклә, инсанын инсана дост вә гардаш олмасында бир чәһәтә үстүнлүк верән мүтәфәккир шаир дејир: «Әдаләт һәр чәтинлијин ачарыдыр»...

Әдлдән, зүлмдән тутараг хәбәр,
Һәр јолдан азана олсун рәһбәр.
Һәр зүлмү әдлијлә јусун дөвраидан
Гуртарсын һәр азад халгы бу гандан.

«Искәндәрнамә» поемасынын гәһрәманы Искәндәр тәкчә бир өлкәдә дејил, бир чох өлкәләрдә олур; бир чох халгларла үнсијјәтдә, әлагәдә верилир. Мүәллиф, өз гәһрәманыны бир чох өлкәләрдә тәсвир етмәклә бир мәгсәдә хидмәт едир: ән јахшы халгын гајда-ганунларыны, адәт-ән'әнәләрини өјрәнән Искәндәр ону јајсын; бүтүн халглар үчүн, бүтүн дөвләтләр үчүн, бүтүн һөкмдарлар үчүн ән јахшы адәтләр өрнәк олсун.

Өлкәләр, торпаглар доладымышам мән,
Өјрәним халглардан һансыдыр чох шән
Алым бу шәкликдән фајдалы бәһрә.

Низамијә көрә, әкәр һөкмдар әдаләтлидирсә, әмәли илә иши бир-биринә ујғундурса, о, једди өлкәјә јох, бәлкә дә, он једди өлкәјә башчылыг едәр. Буна көрә дә о, севимли гәһрәманы Искәндәри охучуја бу чүр тәгдим едир:

Өзүнү дүзлүјә ејләјиб шуар,
О, једди өлкәјә олду һөкмдар.
Јохса рум папаглы мәрд нә сајаг,
Чинә, Һиндистана басарды ајаг.

Үчүнчү шакирд:

Шаирә көрә бүтүн инсанларда бәшәријјәтин сәадәтинә хидмәт көстәрән, ејни заманда, бәшәријјәтә фәлакәт кәтирән чәһәтләр вар. Әсл инсан одур ки, дилиндән вә дининдән асылы олмајараг һамыја һуманистчәсинә јанашсын, гајғысына галсын, хидмәт көстәрсин. Бу чәһәтдән Искәндәр сурәти даһа сәчијјәвидир:

Шаир өзү бир чох дил билирди; о охучу вә гәһрәманларына да буну тәлгин едирди. Башга халгларын мәдәнијјәтинә, әдәбијјатына бәләд олмаг үчүн, шаир кәләмин мәналарына чох зид билмәји, өјрәнмәји мәсләһәт едирди. Низами өзүнү охучуларына нүмунә көстәрир:

Мүхтәлиф дилләрдән јығдығым гәләм,
Бунлардан дүзәлди јазылан әсәр...

Даһи шаир һәр чүр чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн, инсанларын бирлијини әсас көтүрүр. Шаир, инсанларын күч вә гүдрәтини онун башга халгларла дост вә гардашлығында көрүр. Әкәр Искәндәр Дараја гаршы тәк өз гошуну илә вурушмалы олса иди, бәлкә дә о, мәғлубијјәтә уғрајарды. Онун дүшмәнә гәләбә чалмасында Русдан, Румдан, Әфрәчдән вә Мисирдән кәлән ордулар бөјүк рол ојнајыр:

Румдан, Әфрәчдән, Мисирдән, Русдан
Бир орду бәзәнди кәлиндән рәсәд.

Шакирдләрин бу чаваблары динләниләркән, мүәјјән изаһатлар верилдикдән сонра синфә ашағыдакы үмумиләшдиричи суалла јенидән мүрачиәт едилир:

«Искәндәрин башга халглар тәрәфиндән севилмәсинин сирри нәдәдир?»

Шакирдләр һәмин суаллара белә чаваблар верирләр.

Ш.—О, јүрүшә чыхдығы өлкәләрдә зор вә һијлә ишләтмир.

Ш.—Зәбт етдији өлкәләрдә һәр иши сүлһ вә әдаләтлә һәлл едирди.

Ш.—О, һеч бир өлкә илә әдаләтсиз мүһарибә етмир, бөјүк вә ја кичиклијиндән асылы олмајараг, һәр бир халгла һесаблашырды. Она көрә дә:

Чинин пәркарындан Гирвана гәдәр,
Уча дәркаһына ахды гасидләр.
Һәр падишаһ васитә алырды ондан,
Өлкәләр сығынды она һәр јандан.
Һәбәш вә Хорасан, Гурдан да Чина,
Гол күчү көрмәди кечди әмринә.

Һуманист шаир Низами дүнјаны абад етмәкдә, тиканы гырыб күл әкмәкдә, хош әмәлләр вә арзулар чарчысы олмагла дүнјаја һакимлијин мүмкүн сајыр. Шаирин фикринчә, бүтүн халгларын ән јахшы чәһәтләрини сечиб үмумбәшәри мәдәнијјәт јаратмаг лазымдыр. Буна көрә дә шаир, идеал гәһрәманларда бу кејфијјәтләри көрмәк истәјир вә Искәндәрин характериндә буну ачыр.

Scanned with PDF SCANNER

Дүнја елмләриндән нә вар чаһанда,
Бујурду тәрчүмә едилсин бүгүн,
Билик хәзинәсин доллурмаг үчүн

Низами јарадычылығынын бејнәлмиләл әһәмијјәти үзрә шакирдләрин мәлуматыны өјрәнмәк мәгсәдилә онлара мүвафиг мөвзуларда рефератлар јазмаг тапшырылыр. Бу мәгсәдлә ашағыдакы кими реферат мөвзуларындан истифадә олунур.

1. Н. Кәнчәвининн «Искәндәрнамә» поемасында Искәндәрин башга халглара мүнасибәти.

2. «Једди көзәл» поемасында рус халгына мәһәббәт дујғуларынын тәрәннүмү.

3. Низами јарадычылығынын бејнәлмиләл күчү, гүдрәтинә даир Азәрбајчан, рус, ермәни вә күрчү шаир вә дөвләт хадимләринин фикирләри.

4. Низами бејнәлмиләлчилијинин мүасир әһәмијјәти Сов.ИКП сәнәдләриндә вә с.

Шакирдләр бу тапшырығы јеринә јетирмәк үчүн, һәм вахтилә охујуб көтүрдүкләри гејдләрдән, һәм дә јени материаллар топламаг үчүн әдәби мәнбәләрдән: Сов.ИКП XXVII гурул[illegible] прог-рамындан гәзет вә журналлардан, китаблардан истифадә етмәли олурлар.

Беләликлә, Низами јарадычылығында бејнәлмиләл тәрбијә һиссләринин шакирдләрә нә дәрәчәдә тә'сир етдијини онларын јазмыш олдуглары рефератларын мәзмунундан мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Һәмин рефератлардан гыса парчалар нәзәрдән кечирмәклә јәгин етмәк олур ки, Низами јарадычылығынын тәдриси шакирдләрин бејнәлмиләлчилик һиссләрини күчләндирир, мә'нәви тәрбијәсинин формалашмасында зәрури рол ојнајыр.

Шакирдләрин јаздыглары рефератлары, иншалары, шифаһи мүлаһизәләри көстәрир ки, Низами бејнәлмиләлчилији инди даһа бөјүк вүс'әт алмышдыр. «Бу күн ону Франса, Инкилтәрә, Италија, Түркијә, Һиндистан, Иран, Америка, Африка халглары арасында «көрүрүк»... Бурада о бүтүн дилләрдә һамы илә данышыр, һагг әдаләт чарчысы кими инсанлары бејнәлмиләлчилијә чағырыр»

Бир олса јолдашын, достун әмәли,
Дашдан су чыхарар онларын әли
Нифаг олан јердә фәлакәт дә вар,
Сәадәт күнәши бирликдән доғар.

●

Нәзәри гејдләр

Лексик вә грамматик әһәмијјәтли бә'зи шәкилчиләрин сәрһәдләнмәсинә даир

Набат АБДУЛЛАЈЕВА
филолокија елмләри доктору, профессор

Азәрбајчан дилиндәки ејни сәс тәркибли шәкилчиләрин бә'зиләри һәм лексик, һәм дә грамматик әһәмијјәтә маликдир. Belә шәкилчиләрин сәрһәдини мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едән бир сыра грамматик васитәләр вар. Бураја илк нөвбәдә шәкилчинин сөзә артырылдығы заман баш верән фонетик һадисә вә дәјишмәләр, шәкилчинин вургу гәбул етмәк имканы вә сөздә сыраланмасы дахилдир. Ејни сәс тәркибли бә'зи шәкилчиләрин сөз јаратма вә грамматик мә'на јаратма имканы илә бағлы олан васитәләри нәзәрдән кечирәк.

1. -ма² шәкилчиси фе'л көкүнә артырылыр, ја јени бир нитг һиссәси — исим дүзәлдир, ја да инкарлыг билдирир. Бу [illegible] вәзијјәтдә [illegible] вәзијјәтдә грамматик әһәмијјәтлидир. Бу шәкилчинин сөздүзәлтмә вә сөздәјишдирмә сәрһәдини ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирмәк олар:

а) -ма² сөздүзәлдичи шәкилчи вургу гәбул едир (**вурма чәдвәли, бөлмә әмәлијјаты**). сөздәјишдиричи инкар шәкилчиси вургу гәбул етмир (**дәрсдән галмады, ичәри кирмәди**)

б) -ма² сөздүзәлдичи шәкилчи сөзә саитлә башланан шәкилчи [illegible] баш верир (дәрсин **башланмасы, тәләбәнин кәлмәси**). инкар шәкилчили сөзә индики заман шәкилчиси артырылдыгда исә сәсдүшүмү һадисәси баш верир (дәрсә **кечикмир, дәрс башланмыр**).

в) -ма² сөздүзәлдичи шәкилчили сөздән сонра, әсасән, исим ишләнир вә һәмин сөз чүмләнин бүтүн үзвләри вәзифәсиндә ишләнә билир. Инкар шәкилчили сөздән сонра исим ишләнмир, һәмин сөз јалныз хәбәр вәзифәсиндә чыхыш едир.

г) -ма² сөздүзәлдичи шәкилчили сөз, сөз бирләшмәсинин ја биринчи тәрәфи (**бурма сач, сүзмә гатыг**), ја да икинчи тәрәфиндә (**бүлбүлүн чәһ-чәһ вурмасы, тәләбәнин имтаһан вермәси**) ишләнир вә чүмләнин фе'ли хәбәри илә идарә олунур. Инкар шәкилчили сөз исә өзү идарә едир (**мәктубу јазмады, евә кетмәди**).

2. -ы⁴ һәм сөздүзәлдичи, һәм дә сөздәјишдиричи шәкилчидир. Сөздүзәлдичи шәкилчи кими, әшја мәзмунлу сөзә әламәт мәзмуну (**дәмири, чејраны, күмүшү**), һәрәкәт мәзмунлу сөзә әшја мәзмуну (**јазы, чәки, өлчү, горху**) верир, беләликлә, исимдән сифәт вә фе'лдән исим дүзәлдир. Саитлә битән сөзә **ј**, **в** самитләриндән бири илә бирләшир (**сүрмәји, бугдајы, күтләви, нүмунәви**).

-ы⁴ сөздәјишдиричи шәкилчи кими, һәм мәнсубијјәт, һәм дә һал категоријасы илә бағлыдыр.

Мәнсубијјәт категоријасына аид шәкилчи кими, гошулдуғу сөзә синтактик әлагә јаратмаг имканы верир; саитлә битән сөзләрә артырылдыгда «с» битишдиричиси илә, исмин һал шәкилчиси кими ишләндикдә исә «н» самити илә бирләшир.

3. -ын⁴ шәкилчисинин ишләнмә даирәси кениш олуб, һәм сөздүзәлдичи, һәм дә сөздәјишдиричи мәгамлыдыр. Фе'лин II шәхс чәмини әмәлә кәтирән -ын⁴ шәкилчиси вургу гәбул етмир, лакин фе'лдән исим дүзәлдән -ын⁴ сөздүзәлдичи шәкилчиси вургу гәбул едир. Исмин јијәлик һалыны, фе'лин мәчһул вә гајыдыш нөвүнү әмәлә кәтирән ејни фонетик тәркибли шәкилчи дә вургу гәбул едир. Фе'лин нөв категоријасында бу шәкилчидән сонра заман шәкилчиләри ишләнир, әмр шәклинин II шәхс чәминдән сонра исә заман шәкилчиләри ишләнә билмир. Һәм мәчһул вә гајыдыш нөв фе'лләриндә, һәм дә әмр шәклинин II шәхс чәминдә -ын⁴ шәкилчисиндән сонра инкар билдирән -ма² ишләнир. лакин мәчһул вә гајыдыш нөвдә инкар шәкилчиси нөв шәкилчисиндән (-ын⁴) сонра ишләндији һалда, әмр шәклинин II шәхс чәминдә инкар шәкилчиси -ын⁴ шәкилчисиндән әввәл ишләнир (**кејинмәди, јујунмады**).

Бир фе'лдә -ын⁴ шәкилчиси ики дәфә тәкрар олунурса, бунлардан биринчиси нөв, икинчиси форма шәкилчисидир.

Мәчһул нөв шәкилчиси -ын⁴ саитлә битән фе'лләрә артырылдыгда сәсдүшүмү һадисәси (**башланды, ишләнди**), әмр шәклинин икинчи шәхс чәминдә исә сәсартымы һадисәси баш верир (**башлајын, ишләјин**). Исмин јијәлик һал шәкилчиси -ын⁴ дә саитлә битән сөзә гошуларкән сәсартымы һадисәсинә мә'руз галыр, лакин әмр шәклиндән фәргли олараг, бурада «н» битишдиричисиндән истифадә олунур (**ананын оғлу, нәнәнин сөзү**).

4. -ар² шәкилчиси һәм сөздүзәлтмә, һәм дә сөздәјишдирмә мәгамлыдыр. Бу шәкилчи һәрәкәт мә'налы сөзә әшја мә'насы (**Јашар, Күләр, Јетәр, ачар**), әламәт мә'налы сөзә һәрәкәт мә'насы (**ағармаг, көјәрмәк, јашармаг**) вердикдә сөздүзәлдичидир. Сөздәјишдиричи шәкилчи кими һәрәкәтин гејри-мүәјјән кәләчәјә аид олдуғуну билдирир вә саитлә битән сөзә артырылдыгда сәсартымы һадисәси баш верир (**башлајар, ишләјәр**). Сөздәјишдиричи -ар² шәкилчиси сөзә башга шәкилчи артырылдыгда сөздәки мөвгејини дәјишмир (**ағарды, ағармады**), сөздәјишдиричи -ар² шәкилчисинин сөздәки мөвгеји сабит олмур (**кәләр-кәлмәз, јазар-јазмаз**).

5. -дыр⁴ шәкилчиси фе'лин ичбар нөвүнү әмәлә кәтирир (**јаздырды**), тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л дүзәлдир (**күлдүрмәк, диндирмәк, јандырмаг**) вә хәбәрлик категоријасында ишләнир. Бу шәкилчиләрин сөздәки јери сабитдир. Белә ки, тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л әмә-

Scanned with Mobile Scanner

лә кәтирән -дыр^4 шәкилчиси нөв шәкилчисиндән әввәл ишләнир (**күлдүрүлдү, диндирилди, јандырылды**).

6. -ыр^4 шәкилчисинин дамаг вариантлары -ыр, -ир сөздүзәлдичи (онун **кәлири** аздыр), һәм дамаг, һәм дә додаг вариантлары исә сөздәјишдиричидир. Һәр ики вәзијјәтдә фе'лә гошулур.

... сөздәјишдиричи шәкилчиләр тәкчә лексик вә грамматик мә'наларына көрә дејил, һәм дә вурғулу вә вурғусуз, сәсдүшүмү вә сәсартымы, артырылан сәсин мүхтәлифлији, шәкилчиләрин сөздә сыраланмасы кими фәргләринә көрә дә сәрһәдләнир.

•

Омонимләрин өјрәнилмәсинә даир

Мәрзијјә ГИЈАСБӘЈЛИ

филолокија елмләри намизәди, С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Бу мәгаләдә омонимләрин тәдрисинин бә'зи нәзәри мәсәләләриндән сөһбәт ачмаг мәгсәдини гаршыја гојмушуг.

Омоним сөзү әслиндә јунанча «һома» (ејни), «онума» (ад) демәкдир. Бу мәфһум дилчиликдә шәкилчә охшар, мәзмунча мүхтәлиф мә'наја малик сөз кими анлашылыр. Мәсәлән, **јаз** (илин фәсилләриндән бири — баһар фәсли), **јаз** (һәрәкәтин ичрасы — дәрсини јаз); **чај** (ахар су), **чај** (ичмәк үчүн ишләдилән гуру маддә—«чајы дәмләмәк»).

Дилчиликдә омонимлик вә омонимләшмә терминләри ики мүхтәлиф мә'налы сөз кими дәрк олунур. Азәрбајчан дилинин спесификасы көстәрир ки, сөзләрдә омонимлик илкин хүсусијјәт олараг баш вермиш, омонимләшмә исә онун әсасында инкишаф едиб дилин бүтүн саһәләрини әһатә етмишдир.

Һәлә Азәрбајчан дилинин ән гәдим дөврләриндә белә сөзләр чохмә'налылыг хүсусијјәти кәсб етмәклә ејни тәләффүз формасында мүхтәлиф мә'на чаларларыны ифадә етмишдир. Һәмин вәзијјәтә мүасир дилимизин тәкһечалы, икиһечалы, бә'зән дә үчһечалы фе'лләриндә дә тәсадүф едирик.

Күман едирик ки фе'лләрдәки чохмә'налылыг вә абстрактлыг хүсусијјәти онларын ејни нитг һиссәси (фе'л) даирәсиндә омонимләшмәсинә имкан јаратмышдыр; мәсәлән, **үзмәк** — һәр һансы бир биткини, мејвәни саплағындан гопармаг; **үзмәк** — дәниздә әл-ајағын көмәји илә һәрәкәт етмәк; **кәзмәк** — бағда, саһилдә, дилчәмәк үчүн доланмаг; **кәзмәк** — мүәјјән бир әшјаны вә шәхси тапмаг мәгсәдилә ахтарыш апармаг вә с. Гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир дилимиздә бир нечә фе'л нәзәрә алынмазса, фе'л даирәсиндә омонимләшмә өзүнү көстәрмир.

Азәрбајчан дилинин илк тәшәккүл дөврләриндә мүәјјән һәрәкәт ејни тәләффүз формасында, ејни сәс тәркиби илә мүхтәлиф мә'нада (фе'л) ифадә олунурдуса, сонралар мә'нанын тәчрид едилмәси јолу илә ејни сәс тәркибинин ејни тәләффүздә һәм һәрәкәти (фе'ли), һәм дә әшјаны (исми) ифадә етмәси дилдә омонимләшмә һадисәсини әмәлә кәтирмишдир. Даһа сонралар исә, омонимләшмә просеси бир систем һалына дүшәрәк башга нитг һиссәләрини—исимлә сифәт вә әвәзлијин, сифәтлә зәрфин, зәрфлә сајын формалашмасына, нитг һиссәләринин лексик тәркибинин артымына тә'сир көстәрмишдир. Бу кими нәзәри әсаслар мүхтәлиф нитг һиссәләриндә баш вермиш омонимләшмә һадисәсинин ашағыдакы шәкилдә өјрәнилмәсинә имкан верир:

1. Ф е ' л л ә р л ә и с и м л ә р. 1) **газмаг** — һәрәкәтин ичрасы: «гују газмаг», «јер газмаг»; **газмаг** — пловун алтына салынмыш јағлы фәтир; 2) **газ** — тәбии сәрвәт, јаначаг; **газ** — гушларын бир нөвү; **газ** — мә'дә вә бағырсагда әмәлә кәлән көп; 3) **күлмәк** — һәрәкәтин ... нәбататда битки нөвү, чичәк; 4) **дин(мәк)** — һәрәкәтин ичрасы: данышмаг, дилләнмәк; **дин** — илаһијјәт, «дини әгидә»: «ислам дини»; 5) **үз(мәк)** — һәрәкәтин ичрасы: «суда үзмәк», «боғазыны үзмәк»; **үз**—инсан организминин бир һиссәси: «ушағын үзү»; 6) **јај(маг)** — һәрәкәтин ичрасы: «фәтир јајмаг», «ширәни јајмаг»; **јај** — илин исти фәсли; 7) **кәлин** — фе'лин әмр формасында икинчи шәхсин чәми: «Сиз кәлин»; **кәлин** — гызын ата евиндән әр евинә кетмәси илә әлагәдар она верилән јени ад.

2. И с и м л ә р л ә и с и м л ә р: 1) **бел** — инсан организминин арха һиссәси, омба илә габырғаларын арасы; **бел** — кәнд тәсәррүфатында истифадә олунан аләт; 2) **јел** — инсанын ојнагларында вә ајагларында олан хәстәлик; **јел** — тәбиәт һадисәси, күләк; 3) **бағ** — һәр һансы бир шеји сарымаг үчүн ишләдилән ип, кәндир; **бағ** — мејвә ағачлары олан јер: «мејвә бағы»; **бағ** — динчәлмәк үчүн истифадә олунан јајлаг: «дәнизсаһили бағ»; 4) **дил** — инсан организминин бир һиссәси, ағызда олан әт парчасы; **дил** — ичтимаи һадисә, үнсијјәт васитәси, данышыг: «Азәрбајчан дили»; 5) **топ**—һәрби сурсат: «топдан атәш ачмаг», **топ** — идман ојунунда истифадә олунан даирәви резин әшја; **топ** — мүхтәлиф чешидли парчалар: «топдансатыш», «топлары ачмаг, сатмаг»; 6) **сәбзи** — көјәрти, тәрәвәз; **сәбзи** — ашын үстү үчүн һазырланмыш хөрәк; 7) **көк** — торпағын алтында битән јемәли тәрәвәз; **көк** — һәр һансы биткинин торпаг алтындакы гол-будағы: «ағачын көкү». **көк** — аиләнин, нәслин әсасы, әсл-нәчабәти; 8) **бал** — арынын һазырладығы ширин маддә; **бал**—имтаһан вә јарышларда әлдә едилән үстүнлүк; **бал** — дәрәчә: «күләјиш балы»; 9) **Ај** — планет; **ај** — отуз күнүн мәчмусу: «отуз күн бир аја бәрабәрдир»; 10) **күн** — планет; **күн** — 24 саатын мәчмусу; 11) **көјәрчин** — гушларын бир нөвү: **Көјәрчин** — гыза верилән ад; 12) **аслан** — һејван; **Аслан** — оғлана верилән ад.

3. И с и м л ә р л ә с и ф ә т л ә р: 1) **јад**—нафизә, јаддаш; **јад** — танынмајан, башга әразидән олан шәхс: «**јад** адам», «**јад** гоншу», 2) **көк** — тәрәвәз биткиси; **көк** — јағлы, бәсләнмиш: «**көк** гадын», «**көк** гојун; 3) **Ајналы** — түфәнк ады: **ајналы** — шүшәјә тутулмуш шкаф, балкон; 4) **Сачлы**—гыз ады; **сачлы** —узун сачы олан гыз; 5) **Назлы** — гыз ады: **назлы**—шылтаг вә ишвәли.

4. И с и м в ә ә в ә з л и к: 1) **биз** — пиничиликдә ишләдилән аләт; 2) **биз** — биринчи шәхсин чәми.

5. С и ф ә т л ә р л ә з ә р ф л ә р: 1) **ити**—«**ити** балта»; **ити** — күчлү: «су **ити** ахыр»; 2) **фараш**—«**фараш** буғда»; **фараш** — «**фараш** јетишмәк», «**фараш** әкмәк».

6. С а ј л а р л а з ә р ф л ә р: 1) **хејли** — х е ј л и мејвә, х е ј л и адам: **хејли** — х е ј л и данышмаг, х е ј л и отурмаг; 2) **чох** — ч о х памбыг, ч о х үзүм: **чох** — ч о х күлмәк, ч о х јемәк.

Дилин инкишафы илә әлагәдар морфоложи јолла сөзләрин әмәлә кәлмәси просесиндә дә омонимләшмә һадисәси өзүнү көстәрмәјә башлајыр. Мәсәлән, сүр фе'линә -ү шәкилчисинин **артырылмасы** нәтичәсиндә **сүрү(мәк)** (һәр һансы бир шеји јерин үстү илә сүрүјүб бир јердән башга јерә апармаг) фе'ли вә **сүрү** исми әмәлә кәлир. Јахуд **дол(маг)** фе'линә -у шәкилчисинин артырылмасы илә дүзәлән **долу** сөзү ики мүхтәлиф мәзмун ифадә едир: **долу** (тәбиәт һадисәси) вә **долу** (долу габ, долу газан). Демәк, -ү, -у шәкилчиси фе'л көкүндән исим, сифәт дүзәлдән мүхтәлиф нитг һиссәләринә мәнсуб шәкилчи кими сабитләшмишдир. Бу фикри ејнән **јарыш, вуруш, көрүш, гурум** сөзләринә дә аид етмәк олар.

Истәр лексик, истәрсә дә морфоложи јолла омонимләшмә просесинин шакирдләрә әмәли шәкилдә мәнимсәдилмәси онларда лингвистик анлајышларын дәгигләшдирилмәсинә көмәк едир. Бу бахымдан Бакыдакы 8 нөмрәли мусиги тәмајүллү интернат-мәктәбин методист-мүәллими Рамазан Очаговун омонимләрин тәдриси саһәсиндәки оптимал иш үсулу тәгдирәлајигдир. Онун лексикаја аид һазырламыш

Scanned with Mobile Scanner

олдугу 60 кадрдан ибарәт рәнкли диафилмин 15 кадрыны омонимләр тәшкил едир. Мүәллим мүхтәлиф мәншәли сөзләрин омонимләшмәсини һәм дә рәнкли иллүстрасијаларла екранда әјани олараг көстәрмәклә, [illegible] шәкилчиләрин лексик-грамматик билијини јекунлашдырыб дәринләшдирир, дикәр тәрәфдән исә онларда Азәрбајҹан дили фәннинә марагы гүввәтләндирир.

●

Бир дүзәлтмә фе'л типи һаггында

Рамизә РӘҸӘБОВА
Бакы шәһәри, 39 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Азәрбајҹан дилинин грамматик гурулушуна һәср едилмиш әсәрләрдә фе'л дүзәлдән шәкилчиләр адлардан фе'лдүзәлдән шәкилчиләр вә фе'лләрдән фе'лдүзәлдән шәкилчиләр дејә ики група бөлүнүр. Орта мәктәб дәрсликләриндә фе'лдән фе'лдүзәлдән шәкилчиләрә јалныз фе'лин мә'на нөвләрини дүзәлдән шәкилчиләр аид едилир.

Лакин практик чалышмалар үзәриндә апарылан иш просесиндә бә'зән фе'лләрдән фе'л дүзәлдән башга дил фактлары да гаршыја чыха билир; мәсәлән: **говламаг, чапаламаг, ешәләмәк, овхаламаг** вә с. Бу кими фе'лләри әмәлә кәтирән -ала, -әлә, -хала... шәкилчиләри әввәлкиләрдән (дәрсликдә өз әксини тапанлардан) лексик-грамматик вә лексик хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир. Арашдырмаларымыза әсасән, бунлары ајры-ајрылыгда изаһ етмәјә чалышаг.

ла^{2} шәкилчиси. Бу шәкилчи адлара гошулуб онлардан фе'л дүзәлдир (**башла, ишлә, көзлә** вә с.). Бу бахымдан -ла^{2} шәкилчиси сөздүзәлдичи шәкилчи — лексик шәкилчидир. О, фе'лләрә дә гошула билир, лакин белә һалда гошулдуғу фе'лин лексик-семантик мә'насында һеч бир дәјишиклик әмәлә кәтирмир, јалныз һәрәкәтин сүрәклилијини, тәкрарлыгыны, интенсивлијини билдирән мә'на чалары јарадыр. Доғрудур, белә фе'лләр дилимиздә чох аздыр, лакин һәр һалда дил факты кими мөвчуддур. Бунлар, башлыча олараг ашағыдакылардан ибарәтдир.

говмаг— говламаг, гурдамаг-гурдаламаг, гармамаг-гармаламаг (бу фе'л тарихән — мала шәкилчиси илә әмәлә кәлмишдир: гармаг «гапмаг» — [illegible] мә'нада гар+маламаг (һазырда гармаг фе'ли Азәрбајҹан дилиндә ишләнмир), **јырғамаг-јырғаламаг** (күман ки, тарихән -ғала шәкилчиси васитәсилә әмәлә кәлмишдир: јыр+ғала), **кәртмәк** («чызмаг» мә'насыны билдирир) — **кәртләмәк, пөртмәк** — пөртләмәк, **чулғамаг — чулғаламаг** (күман ки, тарихән -ғала шәкилчиси васитәсилә дүзәлмишдир: чул+ғала), **чырмамаг—чырмаламаг, сүрүтмәк—сүрүтләмәк** (күман ки, тарихән -мала шәкилчиси васитәсилә јаранмышдыр: **чыр+мала**). Көрүндүјү кими, Азәрбајҹан дилиндә -ла^{2} шәкилчиси илә фе'лдән фе'л әмәлә кәтирән вә һәрәкәтин интенсивлијини, сүрәклилијини мә'насыны ифадә едән чәми он фе'л вар ки, бунлардан дөрдү тарихән -ла^{2} шәкилчиси илә јох, -мала (гараламаг вә чырмаламаг) вә — ғала (јырғаламаг вә чулғаламаг) шәкилчиләри илә јаранмышдыр.

-ала, -әлә шәкилчиси. Бу шәкилчи дә гејри-мәһсулдардыр. Етимолокијасынын тәфәррүатына вармадан онун ики фе'лдүзәлдән шәкилчинин (-а вә -ла) бирләшмәсиндән төрәдијини сөјләмәк олар.

-ла шәкилчисиндән фәргли олараг, -ала шәкилчиси тәкчә бир функсијада — тәкрарлыг, интенсивлик билдирмәк функсијасында ишләнир. Буна көрә дә о, адлара бирләшиб онлардан фе'л јаратмаг габилијјәтинә малик дејил (үст+әлә+мәк сөзү истисналыг тәшкил едир).

-ала шәкилчиси фе'лләрә гошулдугда онларда јени лексик-семантик мә'на јаратмыр, јалныз илкин лексик-семантик мә'нанын тәкрарлыгы, сүрәклилији, интенсивлији чаларыны әмәлә кәтирир. Буна көрә дә һәмин шәкилчинин лексик (сөздүзәлдичи) шәкилчи һесаб етмәк олмаз; фе'лин мә'на нөвләрини дүзәлдән шәкилчиләр кими, бу шәкилчи дә лексик-грамматик шәкилчидир.

-ала шәкилчиси илә әмәлә кәлән вә интенсивлик, тәкрарлыг, сүрәклилик билдирән фе'лләр, нечә дејәрләр, чәми-чүмләтаин ашағыдакылардан ибарәтдир:

овмаг—оваламаг, сүртмәк—сүртәләмәк, сәпмәк—сәпәләмәк, силкмәк (Кирдим тәндирә, силдим, сүпүрдүм, силкиндим, чыхдым—Јанылтмач) — **силкәләмәк, гохумаг—гохаламаг, говмаг — говаламаг, ешмәк—ешәләмәк, итмәк** (тарихән фе'л олмушдур) — **итәләмәк, чабмаг** (тарихән фе'л олмушдур)— **чабаламаг** («Азәрбајҹан дилинин орфографија лүғәтиндә чапаламаг (сәһ. 492) фонетик тәркибиндә верилир, бизчә, сәһв орфографијадыр, **чабаламаг** шәклиндә дүздүр), **дүртмәк—дүртәләмәк, үст—үстәләмәк.**

-мала^{2} шәкилчиси. Бу шәкилчи васитәсилә дә Азәрбајҹан дилиндә фе'лдән тәкрарлыг, сүрәклилик, интенсивлик чаларлы фе'лләр дүзәлдилир. О да гошулдуғу фе'лләрдә јени лексик-семантик мә'на јаратмадығы үчүн -ла^{2} вә -ала^{2} шәкилчиләри кими, лексик-грамматик шәкилчидир.

-мала^{2} шәкилчиси, күман ки, ики фе'лдүзәлдән шәкилчинин (-ма вә -ла) бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Һәр ики шәкилчидә јени лексик-семантик мә'налы фе'лләр јарада билмәк габилијјәти илә јанашы, јени фе'лә јалныз тәкрарлыг, сүрәклилик, интенсивлик мә'на чалары вермәк габилијјәти дә вар. Мәһз бу икинчи хүсусијјәт онларын бирләшмәси вә бирликдә лексик-грамматик шәкилчи кими ишләнмәсинә сәбәб олмушдур.

Азәрбајҹан дилиндә -мала^{2} шәкилчиси илә тәкрарлыг, сүрәклилик, интенсивлик билдирән ашағыдакы фе'лләр дүзәлир:

дүртмәк—дүртмәләмәк, сыхмаг—сыхмаламаг, јығмаг—јығмаламаг, боғмаг—боғмаламаг, дүјмәк—дүјмәләмәк, бурмаг—бүрүмәк—бүрмәләмәк, сүртмәк—сүртмәләмәк.

Тарихи бахымдан **гармаламаг** вә **чырмаламаг** фе'лләри дә -мала шәкилчиси васитәсилә әмәлә кәлмишдир.

-хала, -гала, -ғала, -кәлә, -гәлә шәкилчиси. Бу шәкилчи дә фе'лләрә артырылдыгда онларда јени лексик-семантик мә'на әмәлә кәтирмир, јалныз сүрәклилик, гисмән дә интенсивлик мә'на чалары јарадыр. Јени лексик мә'на јаратмадығы үчүн ону лексик (сөздүзәлдичи) шәкилчи һесаб етмәк олмаз; бу да, әввәлки шәкилчиләр кими, лексик-грамматик шәкилчидир.

-хала (...) шәкилчиси васитәсилә әмәлә кәлән фе'лләр бунлардыр: **овмаг—овхаламаг, чалмаг—чалхаламаг, јахаламаг** (тарихән јај вә хала компонентләриндән ибарәт олмушдур), **сүпүрмәк—сүпүркәләмәк, һөвкәләмәк** («Азәрбајҹан дилинин орфографија лүғәтиндә ики шәкилдә— **өвкәләмәк вә һөвкәләмәк** шәклиндә верилмишдир); тарихи аспектдә јанашдыгда **чулғаламаг** вә **јырғаламаг** фе'лләрини дә -хала, -гала шәкилчиси васитәсилә дүзәлән фе'лләрә аид етмәк лазымдыр.

Бу мәгаләдә Азәрбајҹан дилиндә фе'лдән дүзәлән дөрд шәкилчи һаггында данышдыг. Бу шәкилчиләрин һамысы лексик-грамматик шәкилчиләрдир, демәк, сөздүзәлдичи шәкилчиләр дејил. Дилимиздә бу типли шәкилчиләрә башга сөзләрдә дә аз тәсадүф олунмур. Бәс бунлара орта мәктәб тә'лиминдә нечә јанашылмалыдыр? Ахы лексик-грамматик шәкилчиләр нә сөздүзәлдичи, нә дә сөздәјишдиричидир: нә сөзүн формасыны дәјишдирир, нә дә она јени лексик мә'на верир. Ајдын мәсәләдир ки, орта мәктәбдә бунлары шәкилчиләрин хүсуси нөвү кими өјрәтмәк програмда нәзәрдә тутулмамышдыр вә буна чидди бир еһтијач да јохдур. Лакин һәмин типли шәкилчиләрлә әлагәдар гаршыја парадоксал вәзијјәт чыхдыгда бу мәгаләдә гејд олунанлардан мүәллимин мувафиг нәтичәләр чыхармасы фајдалы олар.

Scanned with MOBILE SCANNER

Ана дили вә тәрчүмә

Һачы МУХТАРОВ

педагожи елмләр намизәди, М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан РДӘПИ-нин кафедра мүдири

Һәлә јарым әсрдән чох бундан әввәл, Н. К. Крупскаја јазырды ки, дил үнсијјәт васитәсидир вә буна көрә дә, тәбиидир ки, ики вә даһа артыг дили билмәк чох фајдалыдыр; бу, кетдикчә даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едәчәк. Надежда Константиновна гејд едирди ки, үмуми ингилаби дил олан рус дилини билмәк мүхтәлиф милләтләри јахынлашдырыр, онларын бир-бирини даһа јахшы анламаларына зәмин јарадыр. Бөјүк педагог дејирди ки, рус дилини икинчи ана дили кими өјрәнмәк үчүн мүгајисә үсулундан истифадә етмәк јахшы сәмәрә верәр. О, көстәрирди: «Мүгајисә олдугча мүһүм шејдир. Бу вә дикәр дилин сөздүзәлтмә ганунларыны вә ифадә конструксијаларыны дујмаг, һәмин ганунларда үмуми нә варса мүәјјәнләшдирмәк вә һәм дә бир дилин ганунларынын башга дилдән нә илә фәргләндијини дүрүстләшдирмәк, онларын әмәлә кәлмәсини баша дүшмәк—бүтүн бунлар бөјүк вә мүһүм ишдир ки, онлара әмәл едәндән сонра шакирдләр истәдикләри дили өјрәнмәк үчүн чидди өзүлә малик олачаглар» (Крупскаја Н. К. Педагогическије сочиненије. Изд. АПН РСФСР, том М., 1959, с. 69).

Академик Л. В. Шерба икинчи дилә јијәләнмәкдә ана дилинин ролуну јүксәк гијмәтләндирәрәк јазырды ки, әввәлә, шакирдләрин ана дилини билмәдән икинчи дилин бу вә ја дикәр сөзләрини дәрк етмәк үчүн, чох заман, бөјүк вахт тәләб олунур, енержи сәрф едилир, лакин сәмәрәси олмур. Дикәр дилин сөз вә ја ифадәси, бир гајда олараг, о заман анлашылыр ки, шакирдләр өз ана дилләриндә һәмин сөзә вә ја ифадәјә лазыми еквивалент тапырлар. Бундан башга, бә'зи инчә дил һадисәләрини ана дилсиз изаһ етмәк мүмкүн дејил.

Көркәмли дилчи алим көстәрирди ки, «Ана дилини тә'лим просесиндән чыхармаг олар..., лакин мәктәб шәраитиндә ана дилини шакирдләрин башындан чыхармаг мүмкүн дејил. Шакирд о һалда бу вә ја дикәр сөз вә ја дил һиссәсини там анлајыр ки, ана дилиндә она еквивалент тапмыш олсун».

Инкишафымызын һазырки мәрһәләсиндә тәкчә ана дилини јахшы билмәклә өзүнү мәдәнијјәтли өлкәмизин зәнкин мәдәнијјәтиндән баш чыхаран адам һесаб етмәк дүзкүн дејил. Һәм рус дилини, һәм дә ана дилини јахшы билмәклә адам бүтүн бәшәр сивилизасијасы хәзинәсинә ачар тапмыш олур.

Дағыстанын халг јазычысы Ахмедхан Абу-Бакар «Мәним рус гардашым» (бах: «Правда» гәз., 1982, 29 август) адлы гејдләриндә јазыр: «Мәним чүнгүрумда ики хүсуси сим вар: бири доғма дарки дилиндә, дикәри исә доғма рус дилиндә сәсләнир. Вә мән о замандан хошбәхтәм ки, бу тәкраролунмаз мелодија бирләшәрәк говушуб. Симләрин бириндә анамын лајла маһнылары, дикәриндә атамын мәктәбидир. Атам мәнә ушаглыгдан өјүд-нәсиһәт верәрәк дејәрди: «Әкәр һәјатда бир шејә наил олмаг истәјирсәнсә, рус дилини өјрән, чүнки бизим дилимизин күчү аз вә имканлары мәһдуддур. Рус дили исә елә дәрин бир океандыр ки, далғалары илә үзүб чәзбедичи узаглара кедә биләрсән, бу дил сәнин гаршында бөјүк дүнјалар ачар».

Шүбһәсиз, бүтүн бу дејиләнләрдән һеч дә белә нәтичә чыхармаг олмаз ки, јалныз рус дилини билмәк лазымдыр, ана дилсиз дә кечинмәк мүмкүндүр. Тамамилә јанлыш фикирдир. Бизим тәдрис очагларымыз «јаланчы вәтәнпәрвәрләр» дејил, бејнәлмиләлчиләр јетишдирирләр. Өз дилини севмәјәнин Вәтәнинә гызғын мәһәббәти олачағына шүбһә илә јанашанлар, бизчә, сәһв етмирләр; лакин вәтәнпәрвәрлик тәкчә ана дилини билмәклә, она алудә олмагла да битмир. Икинчи дилә, милләтләрарасы үнсијјәт васитәсинә јијәләнмәјә дә чәһд көстәрмәк бејнәлмиләлчилијә мејлин тәзаһүрүдүр.

Танынмыш әдәбијјатшүнас алим Г. Ломидзе бу хүсусда јазыр: «О адам ... милли дилдән узаглашдырыр, халгынын тарихи, варлығы илә әлагәдар олан һәр шејә биканәлик көстәрир, о һеч вахт бејнәлмиләлчи ола билмәз» (Г. Ломидзе. Истине јасније и спорније. Изд. «Наука», М., 1971, сәһ. 28.). Даһа сонра Г. Ломидзе гејд едир ки, «ана дилиндә доғма вәтән торпағынын бүтүн әтирләри чәмләшиб, ана дилинин сәсиндә дүнјанын бүтүн гушларынын чивилтиси әкс олунуб.

Дил олмаса, чөрәк дә олмаз, дәрәләрдә ишыг сачмаз. Ана дилинә мәһәббәт бир сыра башга дилләри, о чүмләдән үмуми бејнәлхалг үнсијјәт вә әмәкдашлыг дилини дәриндән анламаг лүзумуна манечилик төрәтмир».

Һәгигәтән дә, бејнәлмиләлчилик ана дилинә е'тинасызлыға, лагејдлијә кәтириб чыхармамалыдыр. Өзүнүн мәнсуб олдугу милләтдән имтина едән адамын, күја ки, кениш бахыша малик бејнәлмиләлчи олмасыны ағыла белә кәтирмәк чәтиндир. Бејнәлмиләлчи үчүн алтернатив јохдур: ја өз милләти, ја да бејнәлмиләлчилик. Бунларын бирини дикәриндән тәчрид едилмиш һалда баша дүшмәк олмаз, онлардан бири дикәрини истисна етмир. Әксинә, онлар вәһдәтдә көтүрүлүр.

Бејнәлмиләл һисслөрин инкишафы вә тәрәггисиндә, бејнәлмиләл тәрбијәнин формалашмасында дикәр васитәләрлә јанашы, рус дили хүсуси јер тутур.

Республикамызын тә'лим Азәрбајчан дилиндә апарылан мәктәбләриндә рус дили мүәллимләри вә рус мәктәбләриндә ишләјән Азәрбајчан мүәллимләри шакирдләринә тәкчә Ленин вә Октјабр дилини, Азәрбајчан дилини өјрәтмирләр, һәм дә бу дилләр васитәсилә онлары бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә едирләр.

Габагчыл дил мүәллимләри дәрсләриндә мүасир тә'лимин тәчрүбәдә өзүнү доғрултмуш методик пријомларындан, техники васитәләрдән кениш фајдаланырлар.

Әлбәттә, бу вә ја дикәр методик пријомун, үсулун тәтбигиндә мәктәб шәраити, шакирдләрин билик сәвијјәси, дикәр имканлар һөкмән нәзәрә алынмалыдыр. Һәр һансы јени методик үсул вә ја пријом кор-коранә, формал сурәтдә, «дәрсдә јениликчилик» хатиринә синфә кәтирилә билмәз. Дил мүәллимләри методик әдәбијјаты, дөври мәтбуаты изләмәли, икинчи ана дилини өјрәтмәклә сәрфәли һесаб етдији шәраити нәзәрә алмагла јанашмалыдыр. Әкс тәгдирдә јени үсул (пријом) һеч бир фајда вермәз. Бунунла белә, икинчи дилә јијәләнмәдә ики методик пријом вардыр ки, онлардан тә'лимин бүтүн мәрһәләләриндә мүвәффәгијјәтлә, өзү дә чохдан истифадә олунур.

Бунлардан биринчиси мүгајисә үсулу вә ана дилинин хүсусијјәтләриндән истифадәдир ки, онун һаггында гысача мә'лумат вердик.

Икинчи методик пријом исә тәрчүмәдир. Тәрчүмә илә бағлы бир әфсанә мөвчуддур: «Дәчлә-Фәрат саһилләриндә јүз километрләрлә чәнуба, индики Бағдада гәдәр узанан Вавилон шәһәриндә тәпәдә «сәма вә јерин тәмәл дашы» мә'бәди јерләшир ки, гәдим адамларын хурафатына көрә о «Илаһи дарвазасы»ны билдирирди. Ерамыздан әввәл VI әсрдә Навуходоносор чарын дөврүндә адамлар аллаһа јахынлашмаг гәрарына кәлирләр, бунун үчүн кедиб лап сәма гүббәсинә чатан бир гүллә тикмәји гәт едирләр. Лакин гүлләни тикмәк мүмкүн олмур, она көрә ки, иншаатчылар мүхтәлиф дилли идиләр, демәли, өз араларында ајры-ајры дилләрдә данышырдылар». Әфсанәдә даһа сонра дејилир: «Көрүнүр, бу ловға нијјәтинә көрә танры вавилонлулара гәзәбләнмиш вә «дилләри гарышдырмышдыр» ки, инсанлар—иншаатчылар бир-бирини баша дүшә билмәсин вә бир јердә ишләмәсинләр. Иншаатчылар ичәрисиндә исә тәрчүмәчи олмајыб. Әкс һалда онлар чәтин вәзијјәтдән чыхыш јолу тапардылар».

Бу, әфсанә дә олса, тәрчүмәнин нә дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәт кәсб етмәсидәрәчәдә... һәлә гәдим заманлардан дујулмасы бахымындан мараг доғурур.

Инсан фәалијјәтинин гәдим нөвләриндән сајылан тәрчүмә олмасајды, тарихи фактлары, о чүмләдән чохсајлы вә чохдилли халглар јашајан империјаларын јаранмасыны тәсәввүрә кәтирмәк дә мүмкүн дејилди. Елм вә техниканын сүр'әтли инкишафы дөвләтләр арасында информасија мүбадиләсинә бөјүк тәләбат доғурмушдур. Халглар арасында мәдәни әлагәләр кенишләнмиш, бејнәлхалг туризм күтләви характер алмышдыр. Чәмијјәтин һәјатындакы бүтүн бу дәјишикликләр тәрчүмәјә вә тәрчүмәчиләрә индијәдәк көрүнмәмиш тәләбат, еһтијач һисси ојатмышдыр.

ЈУНЕСКО-нун һеч дә там олмајан

Scanned with MOBILE SCANNER

...ма јуматына көрә, бир ил дүнјада ... миндән чох тәрчүмә нәшри, јә'ни күндә 100-дән чох китаб бурахылыр.

Марксизм-ленинизм класcикләри тәрчүмә ишинә, тәрчүмәчилик пешәсинә гијмәт верирдиләр. К. Маркс «Капитал»ын рус тәрчүмәчиләринә јазырды: «Тәрчүмәчи орижиналын һәрфини тәглид едән механики дилманч дејил, мүәллифин шүурлу әмәкдашыдыр, әчнәби охучулар үчүн онун фикирләринин чарчысыдыр».

Ф. Енкелс көстәрирди ки, тәрчүмә ишиндә «дилин ән јахшы мәнбә вә васитәләриндән истифадә етмәк лазымдыр».

В. И. Ленин башга дилә јијәләнмәкдә тәрчүмә үсулуну үстүн тутурду. 1901-чи илин 19 мајында Мүнһендән бачысы М. И. Улјановаја мәктубунда В. И. Ленин һәбсә дүшмүш күрәкәни Марк Тимофејевич Јелизарова һансы күн «режим»инин даһа мүнасиб олдуғуну билдирәрәк јазырды: «...Мәним иш саһәсиндә тәрчүмә етмәји хүсусилә мәсләһәт көрдүм, һәм дә тәрсинә тәрчүмәни, јә'ни әввәлчә харичи дилдән рус дилинә јазылы тәрчүмә етмәји, сонра исә русча тәрчүмәни јенә харичи дилә чевирмәји мәсләһәт көрдүм. Мән өз тәчрүбәмдән белә бир нәтичәјә кәлмишәм ки, бу, дили өјрәнмәјин ән сәмәрәли үсулудур» (В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 55-чи чилд, сәһ. 208).

...Тәрчүмә дилләрин, о чүмләдән рус вә Азәрбајчан дилләринин јарадычы шәкилдә гаршылыглы тә'сириндә, зәнкинләшмәсиндә мүһүм васитәдир. Тәрчүмә халглар арасында, һабелә дөвләтләр арасында бир әлагә, тамас кими, тарихи лабүдлүкдүр. Нә гәдәр ки, мүхтәлиф милләтләр вә дилләр мөвчуддур, тәрчүмә дә олачаг, онун формалары даһа да тәкмилләшәчәк...

Һәлә Низами өзүнүн «Искәндәрнамә»синдә гәһрәманы Искәндәрин бачарыглы вә мәдәнијјәти севән олдуғуну көстәрәрәк јазырды ки, о:

Истәр Рум елиндә, истәр Јунанда,
Дүнја дилләриндә нә вар чаһанда,
Бујурду тәрчүмә едилсин бүтүн—
Билик хәзинәсин долдурмаг үчүн

Демәли, XII әсрдән башлајараг, Азәрбајчанда тәрчүмәјә бөјүк әһәмијјәт верилмишдир. Тарихи фактлара әсасән, Азәрбајчанда илк тәрчүмәнин XIV әсрә аид олдуғу артыг тәсдигләниб. Бу, Марағаји Әвһәдинин (1274—1338) гәсидәләриндән бирини фарс дилиндән азәрбајчанчаја Имадәддин ...дир. Демәли, тәрчүмәнин, тәрчүмәчилик сәнәтинин биздә 600 иллик тарихи вардыр. Лакин көркәмли журналист, марксизм-ленинизм класcикләри әсәрләринин Азәрбајчан дилинә тәрчүмәчиси вә тәрчүмә редакторларындан бири олмуш, филолокија елмләри намизәди Чүмшүд Әфрасијаб оғлу (1905—1966) 30 ил бундан әввәл нәшр етдирдији «Тәрчүмә принсипләри» (Азәрнәшр, Бакы, 1956) адлы китабында һаглы олараг јазырды ки, республикамызда тәрчүмәчилик сәнәтинин јени тарихи—«Чәсарәтлә дејилә биләр ки, там мә'насында һәгиги тарихи—мәһз Азәрбајчан Русијаја гошулдугдан сонра башланыр, зира мәһз бу заман Азәрбајчан халгынын үзүнә һәм ичтимаи-игтисади инкишаф, һәм дә габагчыл рус мәдәнијјәтинә говушмаг имканы ачылды. Бу мәдәнијјәтин тә'сири алтында Азәрбајчанда илк күнләрдән е'тибарән мүтәрәгги вә реалист әдәбијјат јетишмәјә башлады. О дөврүн маарифпәрвәр јазычылары Мирзә Фәтәли Ахундов, Һәсән бәј Зәрдаби, Нәчәф бәј Вәзиров вә башгалары бөјүк маарифпәрвәр рус мүтәфәккирләри Чернышевскинин, Добролјубовун, Белинскинин, Кертсенин вә башгаларынын даһијанә идејаларындан илһам алараг әтрафларындакы зүлмәтли мүһитә елм вә мәдәнијјәт ишығы сачмаға чалышырдылар» (Ә з и м о в Ч. Тәрчүмә принсипләри. Бакы, Азәрнәшр, 1955, с. 11.).

Апарылмыш тәдгигатлар белә гәнаәтә кәтириб ки, рус дилиндән Азәрбајчан дилинә илк тәрчүмә әсәри мәшһур рус тәмсилчиси И. А. Крыловун (1796—1844), А. А. Бакыханов (Гудси) (1794—1847) тәрәфиндән нәзмлә тәрчүмә едилән «Ешшәк вә бүлбүл» тәмсилидир. Бундан сонра Г. Б. Закир, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт кими көркәмли сөз усталары И. А. Крыловун тәмсилләрини дилимиздә сәсләндирмишләр. Белә бир фикир дә доғрудур ки, ингилабга гәдәрки Азәрбајчанда мүтәрчимләрдән сөз дүшәндә Абдулла Шаиг Талыбзадә вә Аббас Сәһһәтин адлары биринчиләр сырасында чәкилмәлидир. Бу маһир сөз сәррафлары елә јарадычы тәрчүмә нүмунәләри гојуб кетмишләр ки, һәмин тәрчүмәләр бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир, кәнч тәрчүмәчиләр үчүн, бир нөв, өрнәк олмушдур.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра мәдәнијјәтин ди-...кәр саһәләри илә јанашы, тәрчүмә мәсәләләринә дә диггәт јетирилмәсинә башланды. 1934-чү илин 17 декабрында «Правда» гәзетиндә А. М. Горкинин «Азәрбајчан колхозчусу» гәзетинин редактору Гулам Мәммәдлијә мәктубу дәрч олунду. Бөјүк пролетар јазычысынын мәктубунда дејилирди: «Әкәр Иттифага дахил олан һәр бир халгын һәр бир әсәри Иттифагын бүтүн дилләринә тәрчүмә едилсәјди, бу чох јахшы оларды. Бу һалда биз даһа сүр'әтлә бир-биримизин милли-мәдәни кејфијјәтләрини вә хүсусијјәтләрини анлаја биләрдик, бу анлашма исә, ајдындыр ки, ваһид сосиалист мәдәнијјәтинин јаранмасы просесини даһа да сүр'әтләндирәрди, елә бир мәдәнијјәтин ки, о, бүтүн тајфа-халгларын фәрди хүсусијјәтләрини силиб апармадан ваһид, гүдрәтли, зәһмли вә бүтүн дүнјаны јенидән јарадан сосиалист мәдәнијјәти јарадајды... Демәли:—рус дилинә јахшы тәрчүмәләр тәшкил етмәк лазымдыр» (Г о р к и А. М. Әсәрләринин күллијјаты, 30-чу чилд, М., 1955, с. 365—366).

70-чи иллардән башлајараг, республикамызда сосиализм реализминин банисинин бу бөјүк арзусу мүвәффәгијјәтлә, даһа кениш сурәтдә һәјата кечмәкдәдир. Маһир тәрчүмәчиләримизин көмәји илә Үмумиттифаг охучусу Азәрбајчанын бәдии сөз усталарынын көркәмли сәнәт нүмунәләри илә таныш олмуш вә олурлар.

«Халгларын достлуғу әдәбијјатларын достлуғудур» мөвзусунда 1980-чи илин 27 октјабрында Бакыда кечирилмиш Үмумиттифаг јарадычылыг конфрансында көстәрилмишдир ки, биз өз тәрчүмәләри илә Азәрбајчан шаирләринин, насирләринин вә драматургларынын әсәрләрини мәшһурлашдырмагда бөјүк рол ојнајан чохмилләтли совет әдәбијјаты нумајәндәләринин диггәтәлајиг хидмәтинә хүсуси олараг миннәтдарыг. Онларын әмәји сајәсиндә Азәрбајчанын класcикләринин вә мүасир әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләри үмумиттифаг охучусунун ихтијарына верилмишдир. Республикамызын тәрчүмәчиләри—Азәрбајчан јазычы вә шаирләринин бөјүк дәстәси дә Азәрбајчан охучусуну рус вә дүнја класcикләринин, мүасир совет вә харичи өлкә әдәбијјатынын әсәрләри илә таныш етмәк үчүн чох иш көрүрләр. Мәһз 70-чи илләрдә республикамызда тәрчүмә ишинә диггәт артырылмыш, бу саһәдә мөвчуд нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн конкрет әһәмијјәтли тәдбирләр һәјата кечирилмәси вачиб мәсәлә кими гаршыја гојулмуш, мүвафиг гәрарлар гәбул едилмишдир.

1983-чү илин апрелиндә Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәси республикада тәрчүмә ишинин вәзијјәти вә онун јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында гәрар гәбул етмишдир. Гәрарда сосиал вә мәдәни инкишафын, милли мәдәнијјәтләрин гаршылыглы тә'сиринин вә гаршылыглы сурәтдә зәнкинләшмәсинин, милләтләрин вә халгларын бир-биринә јахынлашмасынын мүһүм васитәләриндән бири олан тәрчүмә ишинин Азәрбајчанда Совет һакимијјәти илләриндә кениш сурәтдә инкишаф етмәси, рус дилинин бу ишдә чох бөјүк рол ојнамасы гејд олунур, нөгсанлардан, гаршыда дуран конкрет вәзифәләрдән данышылыр.

Тәрчүмә икинчи дилә јијәләнмәдә бир методик прајом кими дә әһәмијјәтлидир. Көркәмли совет бәстәкары, Азәрбајчанда профессионал мусигинин баниси, маһир педагог Үзејир Һачыбәјов рус дили мүәллими ишләјәркән тәрчүмә үсулундан нечә фајдаландығыны гејд едир вә јазырды ки, бу үсул шакирдләрин ана дилинин инчәликләринә мүәллимин бәләд олмасындан чох асылыдыр. Сон илләр габагчыл рус дили мүәллимләри, тә'лим рус дилиндә апарылан мәктәбләрдә Азәрбајчан дили мүәллимләри, чох доғру олараг, дәрсләриндә дикәр методик пријомларла јанашы, тәрчүмәјә дә тез-тез мүрачиәт едирләр.

Чохдан сүбута јетирилмишдир ки, икинчи дилин тә'лиминдә тәрчүмә үзрә тәмринләрдән истифадәнин сәмәрәси бөјүкдүр. Тә'лим Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләрдә рус дилинин өјрәдилмәсиндә бу дилдән ана дилинә, еләчә дә тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә бу дилдән ана дилинә (Азәрбајчан дили дәрсләриндә) тәрчүмә нитг инкишафына аид ишләр системиндә мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир. Бу, ејни заманда шакирдләрдә лингвистик тәфәккүрүн инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир. Тәәссүф ки, икинчи дилин өјрәдилмәсиндә тәрчүмәдән истифадәнин оптимал методикасы кифајәт гәдәр тәдгиг едилмәмишдир. Күман едирик ки, бу методик проблемин нәзәријјәси вә тәчрүбәси дәриндән тәдгиг етмәјин вахты чохдан чатмышдыр.

MOBILE SCANNER

А. С. Пушкин вә ушаглары

С. ОВЧИННИКОВА

Пушкинин һәјаты илә марагланан-лары белә суаллар душүндурүр: онун ушаглары һаггында мә'лумат вармы? Нәслиндән бу күнә гәдәр сағ галан адам вармы? Онлар арасында шаир вармы? Бу суаллара чаваб вермәк истәрдик.

1835-чи илин пајызында Петербург һәјатынын чахнашмасындан јорулмуш Пушкин Михајловскојеjә кетди. О, кәндин кәнарында кәзиб-долашыр, вә минарәк һәр ахшам гоншу Тригорскоје кәндинә келәрди. О, пијалә кими јумру Маленес кәлүнүн башына доланар, дик јохуша галхар вә орадакы үч шам ағачынын јанында дајанарды.

Шаир «Јенә кәлдим...», адлы лирик ше'риндә өлүм вә өлүмсүзлүк, түкәнмәз һәјат суалынын чавабыны нәсилләрин бир-бирини әвәз етмәсиндә кәнчликдә тапырды.

Бу барәдә о јахын досту А. А. Делвигин өлүмүндән сонра кәдәрләнән П. А. Плетнјова 1831-чи илин ијулунда јазмышды: «Бах һа: фикир вәбадан писдир, бири анчаг бәдәни өлдүрүр, о бири чаны... һәјат һәлә чох зәнкиндир; биз һәлә јени танышлар тапачаг, тәзә достлар газаначағыг. Сәнин гызын бөјүјүб кәлин олачаг. Биз гоча кафтар, арвадларымыз исә күпәкиран гары олачаг. О заман ушагларымыз кәнч, көзәл, шән вә күмраһ олачаглар. Оғланларымыз бөјүјәчәк, гызларымыз наз-гәмзә едәчәкләр. Бүтүн бунлар бизә чох хош олачаг».

Бу јүнкүл, истеһзалы үслуб, бөјүк дүһанын—Пушкинин епистолјар үслубу үчүн чох сәчијјәвидир. Һәјатын ушагларда давам етмәси һаггында 1836-чы илдә П. В. Нашшокинә белә јазырды: «Аиләм чохалыр, бөјүјүр вә әтрафымда сәс-күј салыр. Инди көрүнүр, һәјатдан килејләнмәјә вә гочалыгдан горхмаға дәјмәз. Субај адам дарыхыр, јени, кәнч нәсли көрәндә пәрт олур; тәкчә аилә башчысы онун һәјатә едән кәнчлијә гибтәсиз баха билир».

Бәс Пушкин бир ата кими нечә иди? О, өз «балаларына» нечә мүнасибәт бәсләјирди?

Пушкинин дөрд ушағы вар иди: ики оғлан, ики гыз. Јаша көрә Пушкин онлары белә сајалајырды: Машка, Сашка, Гришка, Наташка.

Бөјүк гыз Маша 19 мај 1832-чи илдә доғулмушду. Бу дөврдән башлајараг Пушкинин мәктубларында јени, шаир үчүн әзиз олан бир мөвзу—ушаг мөвзусу мејдана чыхыр. Арвадына мәктубларында сәфәрләр, көрүшләр, јарадычылыг планлары һаггында данышыглар арасында мүнтәзәм олараг бу сүал чүмләләр көзә чарпыр: «Саламатсанмы, чаным-көзүм? Балаларым нечәдир?» «Маша данышырмы, јеријирми? Дишләри чыхырмы? Сашаја фит чалырам». «Машаны өпүрәм вә хаһиш едирәм мәни унутмасын. Саша һөјә сәлиб». «Машканы, күрән Сашканы вә сәни өпүб, хејир-дуа верирәм». «Мәләјим! Машканын ад күнү мүнасибәтилә тәбрик едирәм, сәни вә ону өпүрәм. Аллаһ она диш вә сағламлыг версин. Ад күнү олмаса да, ејни шејләри Сашаја да арзулајырам»; «Маша нечәдир? Сарылығы кечдими?..», «Маша мәни хатырлајырмы? Тәзә ојун чыхартмырмы?». «Мәним дишсиз Пускинам нечәдир? Ах, бу дишләр!—күрән Сашка нечәдир? Бу күрәнликдә кимә чәкиб о? Һеч ондан көзләмәздим». «Сашканын јумру алнындан өпүрәм». «Марија Александровнанын әлини өпүрәм». «Машкаја де ки, тәрслик еләмәсин, јохса кәлиб дәрсини верәрәм».

Шаирин һәр бир мәктубу ашағыдакы зарафатчыл сонлугла битир: «Машканы, Сашканы вә сәни өпүрәм, сәнә, Сашкаја вә Машкаја дуа еләјирәм, Машканы өпүрәм једди дәфә».

Доғма кичик инсанлара гајғы, мәһәббәт, хәстәликләри гаршысында бә'зән валидејнә хас олан горху, һәјәчан, онларын дәчәлликләринә севинмәк али, инсани ата һиссләри Пушкинә чох хас иди. Бачысы Олга Сергејевна Павлишева Пушкин һаггында дејирди: «О, гајғыкеш атадыр». Шаирин анасы Надежда Осиповна исә 1832-чи илдә јазырды ки, Александр Серкејевич евә кәләндә ја дајәнин гучағында, ја да бешикдә олан «Машка»сына бахыб һәзз аларды.

Ушаглары Пушкинә меһрибан едән, доғмалашдыран бир чәһәт дә шаирин сон дәрәчәдә шәнлији иди. Пушкинин һәјатынын сон илләринин ағыр кечмәси, онун кәдәрли, гәмкин олмасы, аз данышмасы бизә бәллидир. Арвадына јаздығы мәктубларында ашағыдакы гәмкин сәтирләр нәзәри чәлб едир: «Бундан сонра бир 25 ил дә јашасам, јахшы олар, анчаг он илдән тез өлсәм, билмирәм, сән нә едәчәксән, Машка, хүсусән дә Сашка нә дејәчәкләр» (1834-чү илин 14 ијул әрәфәсиндә). Бу күн јыхылыб өлсәм, көрәсән сизин «башыныза нә кәләчк?» (1834-чү илин 28 ијун әрәфәсиндә). Лакин бу да бизә бәллидир ки, һәјатынын сон дөврүндә белә Пушкини көрәнләр онун һәјатсевәрлијини, парлаг тәбәссүмү гаршысында өз һејрәтләрини кизләдә билмирдиләр. Тригорскоје мүлкәдары Прасковје Александровна Осипованын гызы Марија Ивановна Осипова шаири белә хатырлајыр: «О нечә дә чанлы, дирибаш иди. Евләнмәмишдән бир аз әввәл Петербургдан бура (Тригорскоје кәндинә) кәлмишди. Гонаг отағында отуруб зарафат едир, күлүрдү. Столун үстүндә шам јанырды. Бирдән о, отурдуғу дивандан галхды, стола тохунду вә шамлары јерә салды. Биз она «Пушкин, вијә белә дәчәллик едирсиниз, ағыла кәлмәк вахты чатыб»—дедик. О исә күлүрдү».

Мүасирләринин дедијинә көрә, ушагларын јанында Пушкин өзү дә ушаг олурмуш. О, ушагларын бөјүк севинчинә сәбәб олан һәрәкәтләр едир, дөрд әл-ајағы үстүндә дурур, мајаллаг ашырды. О, өз ушагларынын дәчәллик вә күлмәли сөзләриндән чох хошланырмыш. «Машаны өпүр, гијаби шәкилдә онун һәрәкәтләринә күлүрәм. О, ағыллы гыздыр, анчаг һәләлик мән ондан ағыл јох, сағламлыг тәләб еләјирәм».

Пушкин бөјүк оғлуну даһа чох севирмиш. Надежда Осиповна гызы Олгаја јазыр: «Александр күрән Сашкаја һејран олуб, дејир ки, ондан өтрү јаман дарыхачаг. Көрпәни кејиндирәндә, чарпајыја гојанда, лајлај дејәндә һәмишә јанында олур, мышыл-тысына гулаг асыр: кедәндә үч дәфә хач чәкир, алнындан өпүр вә хејли мүддәт јанында дуруб һејран-һејран она бахыр. Һеч гызы да ондан аз чиміләмир».

Пушкин өләндә бөјүк гызы Маша дөрд јашында, кичик Наташа исә сәккиз ајлыг иди.

Бәс Пушкинин ушагларынын сонракы талеји нечә олуб?

Анчаг бөјүк гызы Марија Александровна атасыны јахшы хатырлајырды. О, евдә—анасынын аиләсиндә тәрбијә алмышды. Алман вә франсыз дилләрини көзәл билир, әдәбијјаты севирди. Јахшы мусигичи иди. 1860-чы илдә Марија Александровна атлы гвардија полкунун лејб-гвардија забити Леонид Николајевич Гартунга әрә кетди.

Марија Александровнанын сифәтиндә анасынын көзәллији вә атасынын екзотик, чәнублулара хас олан чизкиләри орижинал шәкилдә бирләшмишди. О, атасына чох охшајырды. О доғуланда Пушкин фәхрлә В. Ф. Вјаземскијә јазмышды: «тәсәввүр един ки, арвадым өзү дә билмәдән мәним сурәтимин кичик литографијасыны доғмушдур».

Пушкин һаггында илк биографик мә'луматда П. И. Бартенев јазырды: «Бөјүдүкчә о, анасынын көзәллијини өзүндә әкс етмәјә башлады. Атасындан исә онда сәмими, үрәкдән кәлән күлүш галмышды. Марија Александровнанын рәссам Макаров тәрәфиндән чәкилмиш портрети бу күнә гәдәр галыр. Һәмин шәкилдә биз көзәл, гарасач, мави көзлү, габарыг, атасы кими «әрәб» додаглы вә азачыг узун, назик, ајдын сечилән пәрәләри олан Һаннибал бурунлу бир гадын көрүрүк».

Мә'лумдур ки, Анна Каренинанын харичи көрүнүшүнү тәсвир едәркән Толстој М. А. Гартунгун көркәминдән истифадә етмишдир. Татјана Андрејевна Кузминскаја өз мемуарларында буну белә хатырлајыр. 1868-чи ил иди. Тулада, кенерал Тулубјевин евиндә кечирилән балда Лев Николајевич дә иштирак едирди. «Дәһлиз гапысы ачылды вә гара һашијәли пәлтар кејмиш намә'лум бир ханым ичәри кирди. Онун јүнкүл јеришинә кифајәт гәдәр долу, лакин дүзкүн вә көзәл бәдәнини чох асанлыгла һәрәкәт етдирирди. Мәни онунла таныш етдиләр. Лев Николајевич һәлә столун архасында отурмушду. Мән көрдүм ки, о, онун чанымы чох диггәтлә нәзәрдән кечирир. О, мәнә јахынлашыб деди: «Бу кимдир? Мән дедим: «Шаир Пушкинин гызыдыр». «Һә,—деја о, сәсини узатды—инди мәнә ајдын олду— һәлә бир

көр онун бојнуну ардында сачы нечә дә әрәбсајағы гыврылыб. һејрәтәмиз дәрәчәдә нәчиб ғәлындыр». Лев Николајевичи Марија Александровнаја тәгдим етдикдән сонра онлар јанашы чај столу архасында отурдулар. Нә данышдыгларыны билмирәм, лакин ону билирәм ки, о, характеринә, шәхси һәјатына көрә јох, харичи көркәминә көрә Анна Каренинанын прототипи олмушдур. Бунү јазычынын өзү дә е'тираф едирди».

Романда гәһрәманын тәсвир едилдији јери хатырлајаг: «Анна Китинин истәдији кими ачыг чәһрајы палтар јох, онун көһнә фил сүмүјү кими чијинләринин вә дөшләланмыш долу чијинләрини вә зәриф, балача биләкли јумру әлләрини өртмәјән гара мәхмәр палтар кејмишди. Палтар башдан ајаға Венесија һашијәси илә бәзәдилмишди. Сачынын дүзүму о гәдәр дә көзә чарпмырды. Көзә чарпан вә она јарашыг верән гыврым сачларын ипә-сапа јатмајан, бојнунда вә кичкаһында гыврылан гыса һалгалары иди. Чилалы мөһкәм бојнунда бир сап мирвары варды».

Марија Александровна ағыр аилә фачиәси кечирмишдир. 1877-чи илдә онун «намуссуз адамларын фитнә-фәсадлары илә тора салынмыш» әрини хидмәти сәһвләринә көрә мәһкәмәјә верирләр. Мәһкәмә узвләри мәшвәрәтә кедәркән полковник Гартунг дејир ки, о, даһи шаирин гызынын әрини чинајәткар кими мүһакимә етмәјә јол верә билмәз. Елә орадача, мәһкәмә салонунда о өзүнү күллә илә вурур. Өлүмүндән сонра әлдә едилән фактлар онун күнаһсызлығыны сүбут едирди.

Әринин өлүмүндән сонра Марија Александровна тәк галыр. Онларын ушаглары јох иди. О, гардашы Александрын јанына көчүр. Онун да арвады өлмүш вә бөјүк аиләси (о заман онун он бир ушағы вар иди) бахымсыз галмышды. Узун мүддәт Марија Александровна гардашынын аиләси илә бирликдә Москва алтындакы Лопаснада (индики Чехов шәһәри) јашамышдыр. Пушкинин нәтичәси Татјана Николајевна Галина балача гыз икән ону, јә'ни Марија Александровнаны орада көрдүјүнү белә хатырлајыр: «О заман о, әзәмәтли вә чох чаван көрүнән ағсачлы, шән, сәмими, гоһумчанлы ханым иди. О, кәнчләрә вә биз ушаглара өзүнү севдирмишди. О заман 75 јашы олмасына бахмајараг хејли чаван көрүнүрдү».

јашамыш Марија Александровна һазырда Пушкинин адыны дашыјан китабханаја һамилик етмишдир. Бә'зи јашлы москвалылар онун саатларла Пушкинин һејкәли јанында отурмасыны инди дә хатырлајырлар.

Өмрүнүн сон ајларында А. В. Луначарскинин тәшәббүсү вә хаһиши илә даһи шаирин гызы кими она фәрди тәгауд тә'јин олунмушду. Марија Александровна 1919-чу илин мартында, 87 јашынын тамам олмасына ики ај галмыш вәфат етмишдир. О, Дон монастыры гәбиристанлығында дәфн едилмишдир.

Александр Александрович Пушкин 1833-чү ил ијул ајынын 6-да доғулмушдур. Он беш јашындан Папс корпусунда тәрбијә алмаға башламышдыр. Узун мүддәт һәрби ишдә чалышмышдыр. 1877—1878-чи илләрдә рус-түрк мүһарибәсиндә иштирак етмиш, Болгарыстанын азад едилмәси уғрунда вурушмушдур. Мүасирләри ону јүксәк дәрәчәдә мәдәни, исте'дадлы вә һуманист һәрби рәис кими хатырлајырлар. Онун башчылыг етдији Нарв полку тарихиндә белә јазылмышдыр. «Ады илә Русијанын фәхр етдији көркәмли шаирин оглу полковник Пушкин командир-чентлмен идеалынын әјани тәчәссүмү иди...». Өз һәрби икидликләринә көрә Александр Александрович Русијанын бүтүн орденләри илә тәлтиф едилмишдир. Болгарыстанын азад едилмәсинә көрә она һәдијјә үстүндә «Икидлијә көрә» сөзләри јазылмыш гызыл гылынч верилмишдир.

Кенерал Пушкин 1891-чи илдә истефаја чыхдыгдан сонра, узун мүддәт мүхтәлиф саһәләрдә чалышмышдыр.

Јаша долдугча мүасирләри Александр Александровичи атасына даһа чох охшадырдылар. «Александр Александровичин... атасы отуз сәккиз јашында өлмүшдүр. Әкәр шаир чох јашасајды (буна онун мөһкәм сағламлығы имкан верәрди), шүбһәсиз ки, онун гочалыг көркәми Александр Александровичә... чох охшајарды»

Александр Александров Л. Н. Толстојун оғланлары илә бу мөвзуда сөһбәт едәндә зарафатла дејәрмиш ки, «бизим ишимиз писдир. Һамы инчијир ки, бунлар нечә Пушкин вә Толстојдурлар? Һисс едирәм ки, мәндән бирчәк гојмағы, сиздән исә узун ағ саггал бурахмағы тәләб едирләр».

А. А. Пушкин атасынын әлјазмаларынын горуныб сахланмасына бөјүк гојғы көстәрирди. 1880-чи илдә Москвада Пушкинә абидә гојуларкән о, шаирин гаралама дәфтәрләрини, арвадына јаздығы мәктубларыны вә бир чох башга гијмәтли әлјазмалары Румјантсев музејинә (индики В. И. Ленин адына Дөвләт китабханасына) вермишди.

Александр Александрович бөјүк бир аиләнин атасы иди; онун 13 ушағы (11-и биринчи, 2-си икинчи никаһдан) вар иди. Инди Пушкинин нәслиндән Совет Иттифагында јашајан Пушкинләр, Галинләр, Бычковлар, Кологривовлар, Велјаминовлар, Данилевскиләр, Клименколар вә б. Александр Александровичдән төрәмишләр.

О, 1914-чү илин 19 ијулунда, Алманија Русијаја мүһарибә е'лан едән күн вәфат етмишдир. Дејирләр, гоча кенерал Пушкин (о заман о, 82 јашында иди), мүһарибә е'лан едилдијини ешидән кими тәләб едир ки, кенерал мундирини вә дөјүш орденләрини кәтирсинләр. Лакин Александр Александровичин үрәји дөзмәмиш вә елә һәмин күн вәфат етмишдир.

Марија вә Александра нисбәтән Пушкинин дикәр ики ушағы—Григори вә Наталја һаггында хејли аз мә'лумат галмышдыр.

Григори Александрович Пушкин 14 мај 1835-чи илдә анадан олмушдур. Н. Н. Пушкинанын икинчи әриндән олан гызы А. П. Арапованын хатирәләриндә охујуруг: «Анам данышарды ки, икинчи оғлу доғуларкән адыны Николај гојмаг истәмиш, лакин о (Пушкин), гарышыглыг заманы е'дам едилмиш гоһумларындан биринин хатирәсини јад етмәк мәгсәди илә Гаврил вә Григори адларындан бирини тәклиф етмишди. Анам Григори адыны сечмишди».

Атасы Григори Александровичин јадына кәлмирди. Чүнки А. С. Пушкин һәлак оланда ушағын һеч ики јашы тамам олмамышды.

Гардашы кими о да Папс корпусуну битирмишди, һәрбчи иди. 1866-чы илдән Михајловскидә јашамыш вә тәсәррүфатла мәшғул олмушдур. О, ов етмәји чох севмиш, зоолокијаја мараг көстәрмишдир. Мүасирләриндән бири онун һаггында белә данышарды: «О, мешәдә вә батаглыгда јашајан бүтүн гушларын вә һејванларын хасијјәтинә бәләд иди. Китабханасында зоолокијаја аид мүхтәлиф әсәрләр, о чүмләдән о вахт чох мәшһур олан Бремин әсәрләри вар иди. О, һејванларын һәјат вә давранышы үзәриндә мүшаһидә илә өз биликләрини дәриндирирди. О, тәбиәти бөјүк бир мәһәббәтлә севәр вә ондан һәзз аларды».

Г. А. Пушкинин бачысы оғлу Николај Павлишшев јазырды: «Григори Александрович поезијаја гаршы лагејд дејилди: о... бир нечә јумористик ше'р јазмышды, лакин өз ше'рләрини ашағы сәвијјәли һесаб етдији үчүн онлары һеч вахт чап етдирмирди».

Григори Александровичи јахындан танијанлар онун тәмкинлијини, сакитлијини, доғручулуғуну вә үрәјиачыглығыны һөрмәтлә хатырлајырлар. Көрүнүр, о тәбиәтчә утанчаг адам олмуш, одур ки, күтләви јығынчагларда вә шәнликләрдә иштирак етмәк истәмәмишдир. Буна бахмајараг Григори Александровичин танышы, профессор J. М. Шокалски өз мемуарларында јазыр ки, «Өз кәнд тәнһалығынын сакитлијиндә о, чох шејләрлә марагланыр вә атасы һаггында мәтбуатда чап олунан бүтүн материаллары изләјирди. Пушкин әсәрләринин мүхтәлиф нәшрләринин там коллексијасы онун китабханасыны бәзәјирди».

1899-чу илдә Г. А. Пушкин чох чидди вә өзү үчүн ағыр олан бир гәрар гәбул едир. О, доғма јурдуну тәрк едир. Пушкинин оғлу баша дүшүрдү ки, Михајловскоје хүсуси әлләрдән чыхараг Пушкинин хатирә-музејинә чеврилмәлидир. О, маликанәни дөвләтә тәһвил верир вә арвадынын Вилно шәһәри јахынлығында јерләшән Маркучај адлы мүлкүнә көчүр. Көрәнләр дејирләр ки, Михајловскини тәрк едәркән Григори Александрович «ағлајыр вә гүссәләнирди. Каретаја минмәк вахты чатанда исә о, диз чөкүб хач чәкди, баба јурдуна тә'зим етди вә деди: «Әлвида, әзизләрим, һәмишәлик әлвида!». Г. А. Пушкин 1905-чи илин 15 августунда Маркучајда вәфат етмишдир.

Шаирин кичик гызы Наталја Александровна 1836-чы илин мајында доғулмушдур. Һәмин јај Пушкинләр Петербург јахынлығындакы Каменны адасында јашајырдылар. Мајын 27-дә Александр Сергејевич Нашшокинә јазырды: «23-дә кечәјары јајлаға кәлдим вә астанада өјрәндим ки, Наталја Николајевна мәним кәлишимдән бир нечә саат әввәл мәнә Наталја адлы бир гыз бәхш етмишдир».

Н. А. Пушкина он алты јашында жандарм корпусу гәраркаһы рәисинин оғлу полковник Дубелтә әрә кедир. Никаһ уғурлу олмур: гызғын гумар-

баз Дубелт ниләсини бүтүн вар-дөвләтини удузур. Бу азғын адам арвадыны дәличәсинә гысганыр вә тез-тез сәдә-дава-далаш салырды. Одур ки, Наталја Александровна ондан бошаныр.

Наталја Александровна чох көзәл иди. Вахтилә анасы кими о да јүксәк чәмијјәтдә өз көзәллији илә шөһрәт газанмыш, ад-сан чыхармышды. Мүасирләри «көзәл ананын көзәл гызы» Наталја Александровна һаггында һејранлыгла данышырлар. «Һәјатымда Наталја Александровна кими көзәл гадын көрмәмишәм... Һүндүрбојлу, шух гамәтли, көзәл чијинли вә ағ сифәтли бу гадын санки күнәш кими шүа сачырды. Мәшһур атасынын Африка типини хатырладан үзүндәки чох да дүзкүн олмајан чизкиләринә бахмајараг, о, камил көзәл адлана биләрди. Ағыл вә хошрәфтарлығы да бу көзәллијә әлавә етсәк, Наталјанын али чәмијјәт балларында бөјүк диггәт чәлб етмәсинин вә Петербургун бүтүн кәнчләринин онун башына доландығыны асанлыгла тәсәввүр етмәк олар» (С. М. Загоскин).

«Онун көзәллији һаггында анчаг бир шеј дејә биләрәм: о, шәфәг сачырды. Әкәр улдуз көјдән јерә енсәјди, о да белә парлаг шәфәг сачарды. О, дахил оланда бөјүк салон санки ишыгланырды. Онун дурушу шаһанә, чијнинин вә голларынын чизкиләри илаһи иди» (Ј. А. Рекекампф).

Хасијјәтчә Наталја Александровна атасына чәкмишди. О, мәғрур, чошгун, гызғын вә мә'нән сахавәтли иди.

Бир дәфә о, сарај балында Русијаја кәлмиш шаһзадә Николај-Вилһелм Нассауски илә таныш олур. 1867-чи илдә онлар Лондонда никаһ бағлајырлар. Наталја Александровна графиња Меренберг титулуну вә фамилијасыны алыр. Икинчи дәфә әрә кедәндән сонра о даим харичдә—Бадендә, Канадада јашајыр. О, јалныз гыса бир мүддәтдә Вәтәнә кәлирди. 1880-чи илдә о, Москвада Пушкинин абидәсинин ачылышында иштирак етмишдир. Мүасирләринин дедијинә көрә, графиња Меренберг Вәтәндән ајрыландан сонра да «елә о чүр көзәл, меһрибан, хејирхаһ, садә рус гадыны олараг галмышды». Харичдә јашадығы илләр «А. С. Пушкинин гызыны әчнәби гадына чевирә билмәмишди».

1876-чы илдә Н. А. Меренберг Пушкинин арвадына јаздығы 75 мәктубу нәшр етмәк үчүн И. С. Туркеневә вермишдир. Нәшр олундугдан сонра мәктубларын нәшринә мүгәддимәдә Туркенев јазырды: «Биз Наталја Александровнаја, мүәјјән мә'нада бу һәрәкәтинә көрә дәриндән тәшәккүр едир вә үмид едирик ки, ичтимаијјәт дә өз миннәтдарлығыны она билдирәчәкдир».

1882-чи илдә исә гардашы Александр Александровичин васитәсилә о, атасынын Н. Н. Пушкинаја јаздығы 62 мәктубу да даими мүһафизә үчүн Румјантсев музејинә көндәрир.

О, 1913-чү илин 10 мартында Канадада вәфат етмишдир. Наталја Александровнанын алты ушағы вар иди. Шаһзадә Нассаускидән олан үч ушаг харичдә доғулмуш вә бүтүн өмүрләрини орада кечирмишләр. Бөјүк гызы Софија Николајевна Меренберг (әрә кедәндән сонра графиња де Торби) 1868-чи илдә Ченеврәдә доғулмушдур. Графиња де Торби Пушкинин арвадына јаздығы доггуз, гајнанасы Н. И. Гончароваја бир мәктубуну сахлајырды. Софија Николајевнанын өлүмүндән сонра онун әри бу гијмәтли сәнәдләри мәшһур С. П. Дијакилевә сатмышды. Дјакилевин өлүмүндән сонра бу мәктублар балетмејстер С. М. Лифарын коллексијасына дахил олур. Онлар бу күнә гәдәр Парисдә галмагдадыр.

Наталја Александровнанын вә шаһзадә Нассаускинин икинчи гызлары Александра Николајевна Меренберг аркентиналы Д'Элиаја әрә кетмишдир.

Висбадендә јашајан Кеорг-Николај Меренберг русча бир кәлмә дә билмирди.

Инди Инкилтәрәдә, Франсада, АБШ-да, АФР-дә, Мәракешдә, Белчикада, Аркентинада, Исвечрәдә јашајан чохсајлы нәсли бу үч нәвәсиндән төрәмишдир. Харичдә Пушкин нәслинин ән мүһүм голлары—Воронтсов-Велјаминовлар (Парис), Гревенитсләр (Брүссел), Ринталенләр (Висбаден) вә башгаларыдыр. Өлкәмиздән чох узагларда Касабланкада, Квебекдә, Гонолулуда Пушкинин нәслиндән оланлара раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу шанлы нәслин ән кәнч нүмајәндәләри бүтүн дүнјаја сәпәләнмишдир: Флоренсијада Јекатерина вә Стефано Турилләр; Парисдә он бир јашлы Јекатерина Солдатенкова вә Серкеј Бразол; Гонолулуда Јекатерина, Даниил, Речел, Надежда, Александр јашајырлар.

Пушкинин харичдә јашајан нәслинин бир чох нүмајәндәләри рус адлары дашысалар да рус дилини билмирләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бунлардан бир чоху франсыз мүгавимәт һәрәкатынын тәркибиндә вә инкилис авиасијасында һитлерчиләрә гаршы вурушмушлар. Пушкин нәслиндән олан бир инкилис тәјјарәчиси һава дөјүшү заманы һәлак олмушдур.

Бәс Пушкинин Совет Иттифагында јашајан нәсли һаггында бизә нә мә'лумдур.

Александр Серкејевичин 19 нәвәси, 37 нәтичәси, 45 көтүчәси вә 100-дән артыг јадычасы олмушдур. Өлкәмиздә шаирин нәсли Арханкелскдә, Воронеждә, Иркутскда, Петрозаводскда, Полтавада, Тбилисидә вә еләчә дә Ленинград вә Москвада јашајыр.

Шаирин инди сағ олан ән јахын гоһумлары—нәтичәләри Г. Г. Пушкин (1913-чү илдә доғулмушдур) вә Н. С. Шепелевадыр (1904-чү илдә доғулмушдур). Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы Григори Григорјевич узун мүддәт «Правда» мәтбәәсинин әмәкдашы олмушдур. Наталја Серкејевна Москва Консерваторијасынын сәсјазма фонотекасынын мәс'ул мүһафизи ишләмишдир. Һәр икиси инди тәгаүдчүдүр.

Пушкинин нәслиндә ән мүхтәлиф пешә адамларына раст кәлмәк олар. Онларын арасында дәнизчиләр, һәкимләр, торпагшүнаслар, мүәллимләр, филологлар, тарихчиләр, рәссамлар, мүһәндисләр, чоғрафијашүнаслар вардыр. Шаирин көтүчәси А. С. Данилевски дүнја шөһрәтли көркәмли биолог-алимдир.

Пушкинин Совет Ордусу сыраларында хидмәт едән нәсли һаггында хүсуси данышмаг истәрдим.

Александр Александровичин оғлу, һәрби мүтәхәссис Григори (шаирин нәвәси) Бөјүк Октјабр ингилабындан сонра әлли јашында Гызыл Орду сыраларына дахил олмуш, вәтәндаш мүһарибәсиндә кәнч Совет өлкәсинин мүдафиә етмишдир. Өмрүнүн ахырларында о, Ленин китабханасынын әлјазмалар шө'бәсиндә ишләјирди.

1941-чи илин сентјабрында онун оғлу Григори Григорјевич Пушкин көнүллү олараг хүсуси тә'јинатлы партизан дәстәсинә дахил олмуш, сонра исә десант гошунлары тәркибиндә вурушмушдур.

Александр Серкејевич Данилевски дә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә дөјүшмүшдүр. Дөјүш рәшадәтинә көрә о, Гызыл Улдуз ордени вә беш медалла тәлтиф едилмишдир.

Мүһарибә илләриндә Вәтәни горумуш Пушкин нәслинин нүмајәндәләриндән бортмеханик Серкеј Борисович Пушкинин вә онун гардашы Борис Борисовичин, Александр вә Олег Кологривов гардашларынын, артиллерист Серкеј Јевкенјевич Клименконун, һәким Марина Серкејевна Чаликин вә бир чох башгаларынын адларыны чәкмәк олар. Олег Всеволодович Кологривовун 1944-чү илин јазында Пушкин дағлары әтрафында вурушмасы, Михајловскојенин азад олунмасы уғрунда дөјүшләрдә иштирак етмәси бөјүк рәмзи мә'на кәсб едир.

Нәһајәт, чохларыны мараглындыран ахырынчы суал: Пушкинин нәслиндә шаир олубму? Тәәссүф ки, бу суала чаваб верә билмирик. Пушкинин нәслиндән һеч ким онун дүһасына варис олмамышдыр. Билмирик, бәлкә дә онлардан кимсә өзү үчүн ше'р јазмыш, јахуд јазыр—бу, тәбиидир. Лакин јүксәк әдәби исте'дадлара онлар арасында раст кәлмәк мүмкүн дејил. Бу еә тәәччүблү дејилдир: бөјүк поетик исте'дадлар, демәк олар ки, һеч вахт нәсилдән-нәслә кечмир.

(«Дошколноје воспитаније» журналынын 1986-чы ил 6-чы нөмрәсиндән бә'зи ихтисарларла тәрчүмә едилмишдир).

Scanned with MOBILE SCANNER

100 јашлы мәктәбин ағсачлы мүәллими

Илк аддымлар, илк арзулар. О, күнләрин бириндә Норашен рајонунда јеканә мәктәб олан Баш Норашен кәнд натамам орта мәктәбинин һазырлыг синфинә кәлди. Охуду, синифдән-синфә кечди. Нәдәнсә әдәбијјата марағы сонсуз иди. «Буз», «Ики алма», «Гурбанәли бәј», «Почт гутусу» вә нечә-нечә әсәрини сevә-сevә охудуғу Мирзә Чәлилин портрети гаршысында дајананда гәт етди ки, мүәллим олачаг! Өзү дә әдәбијјат мүәллими. Бөјүк јазычынын давамчысы олачаг, онун мүәллим ишләдији мәктәбдә күлүзлү балалара Азәрбајчан дилинин, әдәбијјатымызын зәнкинлијиндән сөз ачачаг. 1936—1937-чи дәрс илиндә Баш Норашен кәнд натамам орта мәктәбинин 7-чи синфини битирән Әли Бабајев һәмин илдә Нахчыван шәһәриндәки 1 нөмрәли интернасионал мәктәбин 8-чи синфиндә тәһсилини давам етдирир. Бир ил сонра исә арзусунун ардынча ганадланыр: Нахчыван Дөвләт Мүәллимләр Институтунун Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты шө'бәсинә гәбул олунур.

Агыр илләрин дајағы. ...Күнләрин бириндә—1941-чи илдә Нахчыван Дөвләт Мүәллимләри Институтунун мә'зуну Әли Бабајев тәһсил алдығы Баш Норашен кәнд натамам орта мәктәбинә директор тә'јин олунур. Бу севинч узун сүрмүр. Рајон һәрби комиссарлығында онун хаһиши нәзәрә алыныр, 1942-чи илин феврал ајында 20 јашлы кәнч мүәллим Әли Бабајев дә Норашен гатары илә Вәтәни горумаға јола дүшүр. Чәтин вә шәрәфли дөјүш јолу кечир. Брјанск, Воронеж, Курск, Орјол шәһәрләри уғрундакы вурушларда гәһрәманлыг көстәрир. Лакин Берлинәдәк дөјүшмәк, фашистләрин јувасыны дағытмаг арзусу она нәсиб олмур; Орјол угрундакы дөјүшдә агыр јараланыр. Һәрби хәстәханада мүаличә олунур. Онун бир даһа дөјүшән чәбһәјә гајытмасына ичазә верилмир. Доғма ел-обаја гајыдан Әли мүәллими 1943-чү илдә јенидән Баш Норашен кәнд мәктәбинә директор тә'јин едирләр.

Мәктәб һәмин мәктәб иди; гојуб кетдији мәктәб. Анчаг дејиб-күлән мүәллимләри јох иди. Синиф отаглары о отаглар иди, анчаг күләрүз, шылтаг ушаглары јох иди. Мәктәбин фојесиндәки портрет өз јериндә дурурду; бахырды Мирзә Чәлил. Елә бил күч верди, гүввәт верди, инам верди, дөзүм верди бу бахыш Әли мүәллимә! Зәнк чалынды! Кәндин о башына чатды зәнкин сәси; јаваш-јаваш әтраф кәндләрдә дә ешидилди бу сәс. Әввәл-әввәл кәндин ушаглары кәлди мәктәбә, сонра әтраф кәндин ушаглары. Күлүш о күлүш олмаса да, севинч о севинч олмаса да, мәктәб о мәктәб иди, дәрс о дәрс иди...

1945-чи илин 9 Мај күнү тарихләрә гызыл һәрфләрлә јазылан вахт Әли мүәллимин севинчинә бир севинч дә әлавә олунду. Дөјүшдәки вә әмәк чәбһәсиндәки фәалијјәтинә көрә ону Сов.ИКП сыраларына гәбул етдиләр.

Илләр, вәзифәләр. Совет халгынын тарихи гәләбәсиндән сонра Иттифагын һәр јериндә јенидәнгурма ишләри кедир, гәлбләрдәки арзулар пардахланырды. Әли мүәллим исә тәһсилини давам етдирирди. О, 1952-чи илдә В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунун Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты факүлтәсинин гијаби шө'бәсини битирди.

1957-чи илин ијун ајында онун рәһбәрлик етдији Баш Норашен кәнд орта мәктәбинә Чәлил Мәммәдгулузадәнин ады верилди.

Әли мүәллим узун мүддәт Илич рајон халг маарифи шө'бәсинин методкабинет мүдири, РХМШ-нын мүдири кими мәс'ул вәзифәләрдә ишләмишдир. 1967-чи илдә Илич гәсәбә орта мәктәбинин директору тә'јин олунмушдур. Бу вәзифәдәки фәалијјәти дөврүндә һәмин мәктәбә халгымызын шанлы оғлу Н. Нәримановун ады верилмишдир.

[illegible] Әли мүәллим өз талејини әввәлки доғма мәктәбинә—Чәлил Мәммәдгулузадә адына Чәлилкәнд (Баш Норашен) орта мәктәбинә бағламышдыр.

Әли мүәллим 45 илә гәләрдир ки, педагожи фәалијјәтиндә республика, мухтар республика вә рајон сәвијјәсиндә кечирилмиш елми-практик конфрансларда өз иш тәчрүбәсинә даир бир сыра мараглы мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир.

Өмүрләрә нур сачан өмүр... Мүәллимдән, өз ишинә мәс'улијјәтдән сөз дүшәндә Әли мүәллим сөһбәтә гарышды:

— Биз Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин өз ишимизә мәс'улијјәтсиз јанашмаға һаггымыз јохдур. Јүз јашлы бу мәктәбин әдәбијјат мүәллимләри ән исте'дадлы, бачарыглы мүәллимләр олмушлар. Өз әсәрләри илә өлмәзлик газанмыш Мирзә Чәлил кими бир даһи бу мәктәбдә дәрс дејиб. Бу мәктәбдә мәрһум јазычы Әбүлфәз Аббасгулијев, Иса Мәммәдов, Ругијјә Надирханова, Кәрим Кәримов кими мүәллимләр Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләрини тәдрис едибләр...

Әли мүәллимин дәрс дедији шакирдләрин һәјатда газандыглары уғурларла марагланырыг, хатирә албомуну вәрәгләјирик. Фәлсәфә елмләри доктору, профессор, әмәкдар елм хадими Һәсән Ширәлијев, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү Асәф Надиров, техника елмләри докторлары Әли Мәммәдов, Васиф Ширәлијев, игтисад елмләри намизәдләри Мәммәд Бабајев, Әкрәм Нағыјев, Асәф Ширәлијев, филолокија елмләри намизәдләри Мухтар Иманов, Һәсән Мирзәјев, Шулан Ширәлијев, кимја елмләри намизәди Рәсул Чәлилов... Бу күн 30-дан чох алимин мүәллими олуб Әли мүәллим.

Әли мүәллим кечмиш шакирдләри Азәрбајчан ССР-ин депутаты, Азәрбајчан баш енеркетика идарәсинин рәиси Мүслүм Имановла; Азәрбајчан ССР-ин депутаты, Илич рајонундакы Дмитров адына колхозун үзүмчүсү Сәкинә Ибраһимова илә, Нахчыван МССР-ин депутаты Һидајәт Надировла вә мәс'ул вәзифәләрдә, мүхтәлиф саһәләриндә чалышан онларча дикәр јетишмәләри илә һәмишә фәхр едир.

Бу күн Әли мүәллим бир дә она көрә севинир ки, ишләдији мүәллим коллективиндәки чохларынын мүәллими олмушдур.

Нечә-нечә өмрүн јолунда шам олуб, ишыг сачмыш, нечә-нечә кәнчә јол көстәрмиш, әсл вәтәндаш кими учалмышдыр Әли мүәллим.

Әли мүәллимин мә'налы хидмәтләри мүкафатсыз галмајыб. Бу күн онун синәсини дөјүш јолларындакы хидмәтләринә көрә I дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени вә бир сыра медаллар, сосиализм јарышынын галиби дөш нишанлары бәзәјир. Нахчыван МССР Али Советинин фәхри фәрманына, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин вә МАМЕИИҺИ Республика Комитәсинин Фәхри фәрманына лајиг көрүлмүшдүр. Онун ән бөјүк мүкафаты исә ел мәһәббәтини газанмасыдыр.

Өмрүнүн 65-чи баһарына гәдәм басыб Әли мүәллим. Заманын күләкләри ағ дәнә дөнүб сачларына әләниб Әли мүәллимин. Гәлби һәлә дә кәнчлик һәвәси илә дөјүнүр. Партија вә һөкумәтимизин мәктәб һаггындакы гәрар вә көстәришләринин лајагәтлә һәјата кечирмәјә чалышыр.

Бу күнләрдә ишләдији мәктәбин мүәллим вә шакирд коллективинә хош хәбәр кәлмишдир: Ч. Мәммәдгулузадә адына Чәлилкәнд орта мәктәбинин 100 иллијини гејд етмәк үчүн Нахчыван МССР Маариф Назирлијинин коллекијасы гәрар гәбул етмишдир. Бу мүнасибәтлә мәктәбдә һазырлыг ишләри көрүлүр. Әлбәттә, бу саһәдә Әли мүәллимин үзәринә даһа чох вә мәс'улијјәтли ишләр дүшүр...

Биз 100 јашлы мәктәбин ағ сачлы мүәллиминә мөһкәм чансағлығы, педагожи фәалијјәтиндә даһа бөјүк уғурлар арзулајырыг.

Иbраһим ЈУСИФОҒЛУ,
Илич РХМШ-ин методисти.

Scanned with MOBILE SCANNER

1986-чы ИЛДӘ «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МАТЕРИАЛЛАР

	№	сәһ.
Азәрбајчан КП МК-да		
Азәрбајчанын халг шаири Сәмәд Вургунун анадан олмасынын 80 иллији һаггында	2	3

Баш мәгалә

	№	сәһ.
Кәнд дөврүндә програм вә дәрсликләрлә ишин тәшкилинә даир	4	3

Методика вә иш тәчрүбәси

	№	сәһ.
Абдуллајева һ. — Тәрчүмеји-һал дәрсләриндә дијаршүнаслыг материалларындан истифадә	1	24
Абдуллајев А., Асланов Ј. — һ. Чавидин «Сәјавуш» мәнзум фачиәсинин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси	3	6
Агајев Н. — Јени материалын изаһы просесиндә фәндахили әлагә	3	16
Багыров Б. — Р. Рзанын «Ленин» поемасынын тәдрисинә даир	4	6
Вәлијев С. — Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә синонимика үзрә ишләрин бә'зи мәсәләләри һаггында	4	22
Гочајев С. — Екран васитәсиндән истифадә тәчрүбәсиндән	2	26
Гулијев Е. — Мирзә Ибраһимовун әдәби-тәнгиди фәалијјәти һаггында	2	21
Гурбанов В., Сәфәров М., Гафаров һ. — Азәрбајчан дили дәрсләриндә фәнләрарасы әлагәдән истифадәнин нәзәријјәсинә вә тәчрүбәсинә даир	4	18
Әлијев А. — Н. Кәнчәви јарадычылыгында әмәк тәрбијәси вә тәсвири сәнәт	4	24
Әлијев Ф. — Јазылышы чәтин сөзләрин өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән	4	46
Әфәндизадә Ә. — Азәрбајчан дили тә'лиминин методик принсипләри һаггында	1	3
Әфәндијев С. — Мәктәб тә'лиминдә синонимләр анлајышынын маһијјәти һаггында	1	30
Әфәндизадә Ә. — Азәрбајчан дилиндә праграмдакы бә'зи јениликләр һаггында	2	5
Әфәндизадә Ә., һәсәнов Ф. — Фонетикаја даир тарихи мә'луматларын верилмәси имканлары вә јоллары һаггында	4	13
Әһмәдов Ә. — «Рабитәли нитгин инкишафы» бөлмәсинин тә'лими һаггында гејдләр	2	10
Әһмәдов Н. — Әдәби јарадычылыгын өјрәдилмәсиндә үслуб хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы	4	27
Ибајев А. — Мәктәбдә Ү. һачыбәјовун публисистикасындан истифадә	4	42
Иманов А. — Грамматик суаллар синтактик тәһлил васитәси кими	4	32
Исмајылов И. — Сабир әдәби үслубунун өјрәдилмәси	1	13
Кәримов К. — Грамматик бачарыглар вә шагирдләрин интеллектуал инкишафына онун тә'сири	3	3
Мәммәдов А., Гаралов Ш. — Етимоложи характерли орфографик сәһвләр вә онларын арадан галдырылмасы јоллары	1	17
Мәммәдов Ш. — Мәктәб ислаһаты вә әдәби тәһсилин бә'зи мәсәләләри	2	14
Мәммәдова Х. — Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин компонентини баглајан васитәләр	3	13
Мәммәдов Ч. — Фе'ли сифәтләрин тәдрисинә даир	3	20
Мәммәдова Н. — Дил-әдәбијјат мүәллими вә пешәјөнүму тәрбијәси	4	37
Мөвлајева С. — Х синифдә М. Горки јарадычылыгынын өјрәдилмәсинә даир	1	27
Сејдималыјева Х. — Ики һекајәнин тәдриси тәчрүбәсиндән	2	23
һәшимов И. — «Китаби-Дәдә Горгуд»да тәрбијә мәсәләләри	1	20
һүсејнова С. — Шагирдләрин нитгинин инкишаф етдирилмәси	3	9
һүсејнов Ш. — Азәрбајчан дилиндә бә'зи лексик ваһидләрин грамматикләшмәси һаггында	4	35

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

	№	сәһ.
Абдуллајев Н., Гурбанов В. — Рус мәктәбләри үчүн VII синфин «Азәрбајчан дили» дәрслији илә ишләмәјә даир методик төвсијәләр	1	37
Мәммәдова А. — Дәрслик үзрә ишин сәмәрәли тәшкилинә даир	2	34
Меһдијев Ш. — Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән јени сөзләрин өјрәдилмәсини нечә тәшкил едирәм	4	47

Синифдәнхаричи вә мәктәбдәнкәнар иш

	№	сәһ.
Рәһимова Ә., Гарашов В. — Азәрбајчан дили үзрә олимпиадаларын тәшкили	1	40
Рүстәмова С. — «Мәним ана дилим» мөвзусунда синифдәнхаричи әдәби-бәдии композисија	2	28
һачыјева К., Чәфәрова З. — Шагирдләрин коммунист тәрбијәсиндә мүһүм васитә	1	44
Рүстәмова С. — Бејнәлмиләл тәрбијәдә Низами әсәрләриндән истифадә	4	48

Нәзәри гејдләр

	№	сәһ.
Абдуллајева Н. — Лексик вә грамматик әһәмијјәтли бә'зи шәкилчиләрин сәрһәдләнмәсинә даир	4	52
Гијасбәјли М. — Омонимләрин өјрәнилмәсинә даир	4	54
Новрузов Р. — Рус дилиндә түрк мәншәли сөзләр	1	54
Пашајев А. — Ономастик бирләшмәләр һаггында	1	46
Рәчәбова Р. — Бир дүзәлтмә фе'л типи һаггында	4	56
Рүстәмов А. — Көркәмли Молланәсрәддинчи	1	50
һүсејнов Ј. — Бөјүк совет әдиби М. А. Шолохов	2	41

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

	№	сәһ.
Гурбанов А. — Бәдии мәтнин лингвистик тәһлилинин елми-методик мәсәләләри	2	35
Мухтаров һ. — Ана дили вә тәрчүмә	4	58

М. Ф. Ахундов — 175

	№	сәһ.
Аллаһвердијев Г., Кәримов Т. — «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда дини мистиканын вә фанатизмин тәнгиди	1	60

Scanned with MOBILE SCANNER

С. Вургун — 80

Вәкилова А. — Музеј тәрбијә едир	3	22
С. Вургун һаггында хатирәләр	3	28
Әфәндијев М. — С. Вургун гәлбимиздә јашајачаг . .	3	27
Мәммәдов Н. — Сәмәд Вургунун әсәрләри рус дилиндә .	1	63
Мустафајева С. — Халглар достлугунун аловлу тәрәннүмчүсү	3	23

С. Рүстәм — 80

Б. Ваһабзадә — Сәксән јашлы чаван шаиримиз	2	44

Рә'јләр, мүлаһизәләр

Һәсәнов М. — Садә чүмлә һаггында лингвистик мә'луматларын тәкмилләшдирилмәсинә даир	1	65

Рәсми шө'бә

Үмумтәһсил мәктәбләринин V—IX синифләри үчүн Азәрбајчан дили програмы	2	49
V—XI синифләр үчүн әдәбијјат програмы	3	32

Марагланaнлар үчүн

Овчинникова С. — А. С. Пушкин вә ушаглары	4	62

Бу китаблары охујун

Адилов М., Әфәндизадә Ә. — Енсиклопедик тәдгигат әсәри	2	69
Ағајев Н. — Дәјәрли төһфә	2	71
Баһарлы М. — Дилчилијә даир гијмәтли әсәр	3	71
Гочајева А. — «Гафгаз сәфәри»	1	71
Әзимов Ә. — Азәрбајчан тәнгидинин кениш елми тәдгиги	1	69
Әлијев В., Сәфәров М. — «Мүасир Азәрбајчан әдәби дили»	2	68
Зејналов Ә. — Мараглы тәдгигат әсәри	1	70
Маһмудов А. — Көзәл тәшәббүс	2	71
Һәсәнов М. — Фајдалы вәсаит	2	70

Бизим иш јолдашларымыз

100 јашлы мәктәбин ағсачлы мүәллими	4	68

Баш редактор: Зәһра ӘЛИЈЕВА.

Редактор: Ә. Әфәндизадә.

Редаксија һеј'әти: Ә. Абдуллајев, А. Бабајев, А. Гурбанов, Ә. Әлијев, Р. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, Ш. Микајылов, Б. Нәбијев, Ә. Рәһимова, А. Тәһмасиб.

Техники редактор вә корректор: Сәријјә Новруз гызы.

Јығылмаға верилмиш: 11.10.86. Чапа имзаланмыш: 13.12.86. Кағыз форматы: 70×108¹/₁₆ = 2,25 кағыз вәрәги. Кағыз: тип. № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр. вәрәги.
ФГ 21758. Сифариш 10205. Тираж 14068.

Редаксијанын үнваны: 370000, Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: 93-13-45. 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјаты.

with MOBILE SCANNER

Scanned with
MOBILE SCANNER